

Szőke Melinda

A GARAMSZENTBENEDEKI APÁTSÁG ALAPÍTÓLEVELÉNEK
NYELVTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA

Szőke Melinda

**A garamszentbenedeki apátság
alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata**

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2015

A Magyar Névarchívum Kiadványai 33.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport
programjának keretében.

Lektorálta:
Hoffmann István

ISBN 978-963-318-450-9
ISSN 1417-958X

© Szőke Melinda, 2015
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2015

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Bába Barbara
Borítóterv: Varga József
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Előszó	7
I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai	11
1. Az oklevélírói gyakorlat kialakulása Magyarországon	11
2. A korai oklevelek nyelvészeti feldolgozottsága	15
3. Az oklevelek egy sajátos típusa: az interpolált oklevelek	18
II. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele mint oklevél	23
1. Az alapítólevél filológiai megítélése	23
2. A garamszentbenedeki apátság és alapítólevelének keletkezési körülményei	28
III. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértéke	37
1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei	37
2. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása	43
3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke	56
4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált szövegrészeinek forrásértéke	66
5. Összegzés	81
IV. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata	83
1. Az apátság területének határleírásai	83
2. A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálata: Sági birtok határleírása	94
3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata	104
3.1. <i>Huger ~ Hucueru</i>	104
3.2. <i>Susolgi</i> „és ami körülötte lehetett”	112
4. A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata	120
4.1. Helynevek beillesztése az oklevelek latin szövegébe	120
4.2. Latin szöveg és magyar helynév kapcsolata	123
4.3. A latin és a latinizáló névhasználat típusai	125
V. Az alapítólevélben szereplő helynevek történeti–etimológiai szótára	149
1. Tájékoztató a szótár használatához	149
2. Szótár	155

Zárszó	209
Irodalom	211
Név- és szóalakmutató	227
Summary	241

A garamszentbenedeki alapítólevélben említett helyek — Térképmelléklet

Előszó

A szórványemlékek mint a magyar nyelv korai történetének legfontosabb forrásai régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak. Nyelvtörténeti feltárásuknak ugyanakkor komoly gátat szab az a felfogás, amely szerint a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz megbízható forrásul alapvetően a hiteles oklevelek, illetve azok magyar nyelvű anyaga (elsősorban tulajdonnévanyaga) szolgálhat. Amellett, hogy a hiteles források kiemelt értékét természetesen nem vitatom el, azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy e nyelvemlékek mellett a nyelvtörténet (és részben más történeti diszciplínák) nemigen mondhatnak le más típusú források nyelvi adatainak kiaknázásáról sem. Oklevéladásunk kialakulásának kezdeti időszakából ugyanis a kevés számú hiteles oklevél mellett számos hiteles, de nem eredeti formájában, hanem átiratban fennmaradt oklevéllel, illetőleg hamis irattal is rendelkezünk, amelyek latin nyelvű szövegében fellelhető nagy számú magyar tulajdonnévi elem e korai időszakra vonatkozóan csaknem egyedüli forrásanyagként áll a nyelvészeti vizsgálatok rendelkezésére.

Úgy gondolom, hogy a magyarországi írásbeliség korai évszázadainak egyébként is adathiányos időszakában e források figyelmen kívül hagyása — noha az ezekkel kapcsolatos kétségeket részint magam is osztom — gazdag forrásanyagtól fosztja meg a magyar nyelvtörténetírást. A teljes kirekesztéssel szemben ezért sokkal inkább azt az álláspontot vallom, hogy meg kell kísérelnünk olyan fogódzókat, támpontokat keresni, amelyek segítségével a kronológiailag bizonytalan státuszú oklevelek nyelvi anyagát is vallatóra foghatjuk, s belőlük megnyugtató következtetéseket vonhatunk le. Ezt a vélekedésemet alátámasztandó választottam munkám témájaként egy az eddigiekben kevésbé vizsgált oklevelet, a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelét, s törekedtem e nyelvemlék nyelv- és névtörténeti jellemzőinek széleskörű feltárására. Ez az oklevél koraisága, kronológiai „kétarcúsága”, illetve gazdag szórványanyaga miatt (közel 280 helynévi szórványt tartalmaz) kiváló alapja lehet egy olyan vizsgálatnak, amely arra irányul, hogy módszertani alapelveket rögzítve elősegítse az ártírt, illetve a hamis (összefoglalóan: bizonytalan kronológiai státuszú) okleveleknek a nyelvtörténeti kutatásokba való erőteljesebb bevonását.

A garamszentbenedeki apátság alapítólevele azoknak az iratoknak a csoportjába tartozik, amelyek szövegében az eredeti oklevélből származó részek mellett későbbi betoldások is találhatók. Ezeket az utólagos beszúrásokat (interpolációkat) az oklevél átírása során illesztették bele az eredeti oklevél latin nyelvű szövegébe. Az ilyen jellegű okleveleket nevezi a diplomatikai szakirodalom inter-

polált okleveleknek (vö. SZENTPÉTERY 1930: 7, ÉRSZEGI 1986: 13, SOLYMOSI 2001: 156, 2006: 12). Sajátos jellegükből adódóan az interpolált oklevelek egyszerre viselik magukon az átiratok természetét, illetőleg a hamis oklevelek jellemzőit, minthogy az utólagos beszúrások nyelvészeti szempontból a hamis oklevelekkel rokonítják őket. Az interpolált oklevelek nyelvészeti feltárása ezért azt követeli meg, hogy az átiratok és a hamis oklevelek nyelvészeti forrásértékével egyaránt foglalkozzunk, ennek széleskörű feltérképezése vezethet el ugyanis az interpolált oklevelek kronológiai bizonytalan magyar nyelvű elemeinek helyes értékeléséhez is.

Az oklevelek nyelvészeti feldolgozása általában sem nélkülözheti a társtudományok (főként a történelemtudomány és a diplomatika) eredményeinek a felhasználását, továbbgondolását, egy olyan oklevél elemzése kapcsán pedig, amely a hiteles részek mellett meghamisított részeket is tartalmaz, ez a megállapítás még inkább érvényes. Az oklevelek kritikai kiadásai teszik például egyáltalán lehetővé, hogy a kronológiai szempontból bizonytalanul értékelhető részeket is tartalmazó okleveleket a nyelvtörténeti vizsgálatokban felhasználhassuk. PESTY FRIGYES a 19. század végén írt akadémiai székfoglalójában fogalmazta meg azt a mindmáig érvényes gondolatot, amely a nevek vizsgálatának feladatát a nyelvtudomány és a történettudomány művelőinek kezébe adta: „A helynevek ügye két tudomány határszélén áll, ezen határon kell, hogy nyelvészek és történetírók kezét fogjanak azon célra, miszerint a szellemi munka e téren minél gyümölcsözőbb, minél sikeresebb legyen. Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltőknek és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is ellehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve” (1878: 61). A különböző szakmák művelőinek szoros együttműködését sürgeti az Ó-magyar olvasókönyvben a JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ szerzőpáros is: „a nyelvtörténet tudománya az, amely egyes koholmányok korának megállapításánál segítségére lehet az oklevéltannak, azzal, hogy a bennük foglalt szórványok helyesírásából vagy egyéb nyelvtörténeti sajátságaiból kikövetkeztetheti az oklevél-hamisítás korát” (1929: XXV).

A bizonytalan kronológiai státuszú magyar nyelvű elemeket tartalmazó oklevelek nyelvészeti feldolgozásának módszertanával ugyan még senki sem foglalkozott a magyar nyelvű szakirodalomban, a nyelvtörténész szakemberek I. Géza alapítólevelét azonban bizonyos mértékig az eddigiekben is igyekeztek hasznosítani nyelvtörténeti kutatásaikban. Ez részben annak köszönhető, hogy az oklevél filológiai megítélése az idők során megváltozott (erről Az alapítólevél filológiai megítélése című fejezetben szólok részletesen).

Munkám legfőbb célkitűzésének mindezek fényében is azt tekintem, hogy az alapítólevél helynévi szórványanyagának és azok latin szövegkörnyezetének az

elemzése által olyan általános alapelveket fogalmaznak meg, amelyek megte-
remthetik a lehetőségét annak, hogy a nyelvtörténeti vizsgálatokba az interpolált,
illetve más okból kifolyólag nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú ok-
leveleket is nagyobb mértékben bekapcsolhassák a kutatók. Az interpolált okle-
velek (és a hamis oklevelek, illetve átiratok) ugyanis azért rekedtek mindezülig
a nyelvtörténeti vizsgálatokon kívül, mert ezen oklevelek névanyaga a hiteles ok-
levelekre kidolgozott módszerek segítségével — ahogyan e különleges státuszú
iratokhoz is általában közeledtek a kutatók — valóban nem fogható vallatóra.
Fontos feladatommak tartom ezért azt is, hogy a garamszentbenedeki alapítóle-
vélre támaszkodva megalapozzam egy olyan új módszertan kidolgozását, amely
részben eltér a hiteles források feltárásának metodológiájától, és speciálisan e
nyelvemlékcsoportra megnyugtatóan alkalmazható.

Az alapítólevél szövegét öt nagyobb egységben dolgozom fel. Az első feje-
zetben a magyarországi oklevélírói gyakorlat legfontosabb jellemzőit, a fennma-
radt oklevelek feldolgozásának a helyzetét és az oklevelek között sajátos helyet
elfoglaló interpolált oklevelek jellemző jegyeit mutatom be. A második fejezet a
garamszentbenedeki apátság, illetve az alapítólevél keletkezési körülményeit, to-
vábbá az oklevél filológiai megítélésének változásait tárgyalja. A harmadik nagy
egység az interpolált alapítólevél nyelvtörténeti forrásértéke körüli problémákat
járja körül. Az oklevél fennmaradási formája szükségessé teszi, hogy részletesen
foglalkozzunk az oklevél kritikai kiadásával: a nyelvészeti vizsgálatok szem-
pontjából is kulcsszerepe van ugyanis annak, hogy egy-egy szöveghelyet miért
tartottak 13. századi keletkezésűnek a kritikai kiadások készítői. Mivel az inter-
polált oklevelek hiteles részeinek, illetve az interpoláció során keletkezett szö-
veghelyeknek a nyelvészeti forrásértéke nem azonos, külön alfejezetben térek ki
az oklevél eredeti és interpolált szövegeinek és azok szöveghelyeinek az
elemzésére. Munkám negyedik fejezetében két kiemelt jelentőségű határleírás
elemzése kapott helyet. Az egyik határleírás az apátság közvetlen környezetét
mutatja be, a másik pedig (Sági birtoké) azért érdemel külön figyelmet, mert
szövegét az alapítólevélén kívül egy további oklevél is megőrizte, jó lehetőséget
teremtve ezáltal egyrészt az összevető vizsgálatokra, másrészt pedig az interpo-
láció körülményeinek a tisztázására is. Ez az oklevél ugyanis valószínűleg nem a
13. század második felében interpolált garamszentbenedeki oklevél szövegét,
hanem a 11. századi eredeti oklevelet írta át. A határleírások elemzése mellett
ebben a fejezetben másrészt két igen bizonytalan eredetű helynévi szöveg, a
Huger és a *Susolgi* nevek nyelvtörténeti vizsgálatához is újabb adalékokat kívá-
nok nyújtani. Itt tárgyalom továbbá a szövegek beillesztését, főként az alapító-
levélben latinul, illetve latinizáló alakban szereplő nevek vizsgálatát állítva a kö-
zéppontba. A kérdéskör minél tüzetesebb feltárása érdekében e helyütt kiléptem
a garamszentbenedeki oklevél szövegeinek köréből, és a minél szélesebb körű
áttekintés érdekében más oklevelek helyneveit is bevontam az elemzésbe. Végül

az utolsó, ötödik fejezetben az alapítólevélben szereplő valamennyi szórvány analitikus bemutatását végzem el szócikk-es elrendezésben. Ez a történeti-etimológiai szótár reményeim szerint az alapítólevél nyelv- és névtörténeti szintézisének a lehetőségét is megteremti, ám erre a feldolgozásra — az alapvetően eltérő célkitűzések miatt — jelen munkámban nem vállalkozhattam.

Munkám közvetlen előzményeként a 2013-ban megvédett doktori értekezésem szolgált. A disszertáció a Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi doktori programjának keretében készült, s megírásához a Magyar Nyelvtudományi Tanácsok oktatóitól jelentős segítséget kaptam. Külön köszönettel tartozom témavezetőmnek, Tóth Valériának, illetve Hoffmann Istvánnak, akik munkámat folyamatosan figyelemmel kísérték és segítettek. Az értekezés végleges formájának kialakításában nagyban támaszkodhattam opponenseim, Solymosi László és Szentgyörgyi Rudolf építő javaslataira, észrevételeire, munkájukat e helyütt is köszönöm.

I. Az oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai

1. Az oklevélírói gyakorlat kialakulása Magyarországon

1. A nyelvünk történetére irányuló vizsgálatoknak a legbecsesebb forrásai kétségtelenül a nyelvemlékek, amelyek ómagyar kori két alapvető típusát PAIS DEZSŐ terminológiai javaslata nyomán nevezzük szórványemlékeknek és szövegemlékeknek (1928: 338–340). E két nyelvemlékfajta közül a honfoglalást követő évszázadokban hosszú ideig kizárólagosan, majd azt követően is nagy részben a szórványemlékek nyújtanak segítséget a magyar nyelv vizsgálatában, ezért jelentőségük nyelvtörténeti szempontból több tekintetben is felbecsülhetetlen. Fontosságuk egyrészt abból adódik, hogy a szövegemlékek keletkezését megelőző korszakra vonatkozó nyelvtörténeti ismereteinket igen nagy mértékben a szórványemlékek magyar nyelvű anyagára alapozhatjuk, másrészt pedig abból, hogy — noha mondattani, szövegtani és stilisztika vizsgálatokra ezek természetüktől fogva nem alkalmasak¹ — a szórványokat a magyar nyelvtörténet számos részdiszciplínája eredményesen hasznosíthatja: a hang- és helyesírás-történet, a morfológia, a szókincstörténet, az etimológiai, a hely- és személynév kutatás stb. Az oklevelek nyelvtudományi hasznosításának jellemzőit találóan foglalja össze a névkutatásban is otthonosan mozgó történész KRISTÓ GYULA: „a nyelvészt elsősorban a helynév hangalakja érdekli, az, hogy milyen nyelvfejlődési, hangtörténeti, szótörténeti stb. tanulságokkal szolgál, továbbá hogy milyen eredetű és milyen névadás szerint keletkezett” (1983: 398).

A hazai szórványemlékek jelentős része jogi irat, azaz oklevél, amelyek között alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, határjáró levelek stb. egyaránt találhatók. A történettudomány fogalomhasználata szerint az oklevél „szűkebb értelemben véve meghatározott formák között kiállított írás, amely jogi természetű dolgot tartalmaz, tágabb értelemben azonban minden olyan hivatalos írás, amely a középkorban, vagyis Mo. esetében a mohácsi csatát (1526. aug. 29.) megelőzően kelt” — írja ÉRSZEGI GÉZA (1994a).

2. A továbbiakban azt tekintjük át, hogy mi jellemezte annak a kornak a jogi ügyintézését, amelyben a garamszentbenedeki alapítólevél eredeti példánya, illetve interpolált változata elkészült.

III. Béla uralkodásáig a kápolna alá tartozott a királyi udvari *scriptorium*, királyi udvari kancelláriáról csak a 12. század végétől kezdődően beszélhetünk,

¹ Bár éppen a befogadó latin alapszöveg viszonylatában erre is vannak speciális kérdésekben lehetőségeink.

ennek az élén a kancellár (*cancellarius*) állt. *Cancellarius* címmel eredetileg a tárgyalások során a bíróság és a peres feleket elválasztó rácsnál (*cancelli*) álló törvényszolgát nevezték meg, aki a felek és a hatóság között közvetített. A kancellárok magas rangot viselő személyek is voltak egyben, ezért a tényleges feladatokat a 13. század elejétől kezdődően mindinkább az alkancellár (*vicecancellarius*) végezte, ő irányította a jegyzők (*notarius*) és az írnokok (*scriptores*) munkáját. A kancellárok, alkancellárok nem írták tehát az okleveleket, az ő feladatuk az volt, hogy az ezt a munkát elvégző jegyzőket és írnokokat ellenőrizték. A kancellária személyzetének nagy része jegyzőkből állt, akiknek a szerepe az intézmény fejlett állapotában eltérő lehetett. Más-más jegyző felelt az oklevél különböző részeinek az elkészítéséért: volt például olyan jegyző, aki csupán az *invocatio* megfogalmazásával, volt, aki az iniciálék megrajzolásával foglalkozott.

A kancelláriai ügyintézés a felek írásbeli kérvényének (*petitio, supplicatio*) benyújtásával vette kezdetét. A kérvény teljesítéséről az uralkodó és tanácsa döntött ugyan, de ennek előtte az oklevélnyerő (*destinatarius*) kérvényét a kancellária készítette elő. A kancellária feladata a továbbiakban a döntésnek megfelelő oklevél kiállításában nyilvánult meg. Ebben a feladatban elsőként a fogalmazók jutottak szerephez, akik elkészítették az irat fogalmazványát. Ezt a fogalmazványt az oklevél kiadójának (*auctor*) történő bemutatás után kezdték csak a kancellária írnokai letisztázni. A letisztázást az oklevélnek a kiadója előtti újbóli bemutatása követte, aki ezúttal hitelesítette azt aláírásával vagy pecsétjével. Az oklevél kiállításáért fizetendő díj (*taxa*) kirovása és az irat regisztrumba (*registra, libri regii*) való bevezetése után az ügyintézés lezárásaként pedig átadták az oklevelet az oklevélnyerőnek (mindezekhez lásd FEJÉRPATAKY 1885, ÉRSZEGI 1986: 14–15, 21–26, 1994b, SOLYMOSI 2006: 186, 203).

A Magyar Királyságban az I. István uralkodásával kezdődő latin nyelvű oklevélírás csupán a 12. század utolsó harmadától terebélyesedik ki. Az első királyunk uralkodása alatt keletkezett pannonhalmi alapítólevélnek és a német császári kancelláriában III. Ottó és II. Henrik uralkodása alatt tevékenykedő Heribert kancellár C-ként emlegetett tisztviselőjének keze alól kikerült okleveleknek a rokonsága alapján a diplomatika szakemberei úgy vélekednek, hogy a német kancellária 1002. évi megszűnése után Heribert C Szent István udvarában működött tovább oklevélíróként. Szent István uralkodói udvarában tehát a német császári udvarból átvett királyi kancellária kezdetleges formája már megtalálható volt, bár — amint arra már fent is utaltam — a kancellária mint egységes szervezet csak a 12. század végén alakult ki.

Ez idő tájt csupán az egyházi intézmények ragaszkodtak ahhoz, hogy a királytól és a magánosoktól kapott privilégiumaikat oklevéllel is biztosítsák; jól mutatja ezt az a körülmény, hogy a 12. század közepéig a megmaradt oklevelek oklevélnyerői minden esetben egyházi intézmények voltak, akik az oklevelek kiállításában is fontos szerepet vállaltak. A királyi kúriában bemutatott kész vagy

félkész szöveget az ellenőrzés és az esetleges átfogalmazás után a kápolnaispán királyi pecséttel erősítette meg, a pecsét nélküli oklevelek hitelét pedig a tanúk felsorolása szavatolta. Mindezek mellett ugyanakkor előfordult, hogy a klerikusok is eltekintettek az oklevél kiállításától. Írástudatlanságából kifolyólag a nemesség nagy része is a szóbeli bizonyítást helyezte előtérbe az oklevél-kiállítás rovására a mindennapi életben és a magánjogügyletekben éppúgy, mint ahogyan a kormányzati ügyintézésben, illetve a perjogi eljárásokban is (SZENTPÉTERY 1930: 34–44, GOUTH 1936: 6–11, KNIEZSA 1952: 9–10, SOLYMOSI 2006: 202).

A szóbeliség intézménye a *pristaldia*, az intézmény képviselője pedig a *poroszló* volt.² A poroszló egyrészt hivatalos, állandó bírói alkalmazottat, másrészt pedig egyes ügyekre alkalmilag megbízott személyt jelentett, aki a jogcselekmény tanújaként szükség esetén bizonyította azt. Az intézmény gyorsan meginduló romlásának egyfelől az volt az oka, hogy a poroszlók megvesztegethetőkké váltak, másfelől pedig a szóbeli bizonyítás — amely eleve csupán a poroszló haláláig volt lehetséges — a népesség növekedésével megszorodó jogügyleteket már nem tudta volna ellátni. A szóbeliség és az írásbeliség közötti átmenetként értékelhetjük azt az eljárást, amikor a poroszló az írásbeliség valamely vidéki központjához, azaz a legközelebbi hiteleshelyhez fordult, hogy az az általa elmondott jogi ügyről (amelyben ő tanúként vett részt) oklevelet állítson ki. II. András király azonban az Aranybulla megújításában (1231) már le is szögezte, hogy a poroszlók eljárása csupán akkor fogadható el hitelesnek, ha a megyéspüspök vagy valamelyik káptalan írással igazolja azt, kisebb jelentőségű ügyekben pedig a konventek és a kolostorok is hitelesíthették a poroszlók tevékenységét (a *pristaldia* intézményéhez lásd ECKHART 1913: 645–646, GOUTH 1936: 34–35, PAPP L. 1936: 3, ZSOLDOS 1994, SOLYMOSI 2006: 203). Ezt a törvényt a hiteleshelyi intézmények működését előíró szabályzatként szokták értelmezni, SILL FERENC azonban úgy véli, hogy „a hiteles helyek működését nem ez a törvény rendelte el, ez inkább feltételezi, hogy a káptalanok és konventek írásbeli tevékenységet már eddig is folytattak” (1976: 22).

A magyarországi írásbeliségben az egyházi intézmények részére kiállított oklevelek ellenére — SOLYMOSI LÁSZLÓ szavait idézve — „az első ezredfordulón az íráshasználat kiemelkedő területe nem az alkotás, hanem a reprodukció volt”, ami a szertartások megtartásához és a műveltség terjesztéséhez szükséges könyvek másolásában öltött testet (2006: 196). A 11. század utolsó, illetve a 12. század első évtizedeitől fogva az írásbeliség területén azonban jelentős változások következtek be. Ekkor jelent meg például a magánoklevél királyi pecséttel megerősített fajtája, valamint a kegyosztó (*de gratia*) típusú alapító- és adománylevelek mellett ettől az időszaktól fogva érhető tetten a perjogi (*de iustitia*) írásbeliség kifejlődése is (2006: 197–198).

² A magyar *poroszló* a délszláv eredetű *pristav*-ból származik. A szó latinosított változata a *pristaldus* (TESz. *poroszló*).

A királyi kancellária 12. század végi kialakulása, illetve a magánjogügyletek írásba foglalását ellátó vidéki központoknak, a hiteleshelyeknek a kialakulása nem független III. Béla azon rendeletétől, ami kimondja, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről oklevelet állítsanak ki. Az 1181. évi oklevél a következőképpen fogalmazza ezt meg: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének a helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen [...] nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék — szükségesnek tartottam, hogy minden, felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyságával erősítsenek meg” (idézi: BERTÉNYI 2000: 392).

3. A 13. század elejétől az ország különböző területein egyre több *loca credibilia* (hiteleshely) alakult.³ „A hiteleshely olyan egyházi intézményt, kanonoki vagy szerzetesi testületet jelent, amely szokványos, Európában másutt is természetes egyházi és földesúri feladatai mellett kormányzati, bírói és magán megbízásra közhitelű oklevelet állít ki” (SOLYMOSI 2006: 214). A káptalanok és a konventek hiteleshelyi tevékenysége azonban nem egy időben bontakozott ki. Amíg a konventek többnyire csak a 13. század utolsó harmadától tevékenykedtek hiteleshelyekként, addig a káptalanok már a 12. század végén, illetve a 13. század elején is. A káptalanok előnye azzal magyarázható, hogy a 11. század óta ezekben az intézményekben végezték az istenítéleteket, így ők már eleve szélesebb társadalmi bázissal rendelkeztek (SOLYMOSI 1996: 492).

A Magyarországon kifejlődött hiteleshelyi intézmény egyedülálló egész Európában. MÁLYUSZ ELEMÉR véleménye szerint hasonló intézmény azért nem létesült Európa más részein, mert a hiteleshely egy fejletlenebb ország gazdasági és társadalmi viszonyai közt létesült jogi intézmény, vagyis a közjegyzőség elmaradottabb formája (1967: 84). MEZEY LÁSZLÓ — MÁLYUSZ nézetével szembehelyezkedve — nem az ország elmaradottságával magyarázza a káptalanokban és konventekben működő közhitelű intézmények kialakulását, hanem Alexiosz (a későbbi III. Béla) bizánci tartózkodásával. Alexiosz ugyanis éppen akkor élt a bizánci udvarban, amikor az nagy gondot fordított a jogi kérdésekre. A bizánci gyakorlatban a római jogi írásbeliségre alapozott közhitelűség egyetlen intézmény, de több ember hitelén nyugodott. Trónra kerülése után III. Béla ezt a mintát követve látott tehát hozzá a magyar jogi írásbeliség megszervezéséhez (1974: 329–332). Az utóbbi években SOLYMOSI LÁSZLÓ cáfolta MEZEY véleményét,

³ A magyarországi hiteleshelyeket név szerint felsorolja munkájában SZENTPÉTERY IMRE (1930: 136–137). Az intézmény történetéhez vö. ECKHART 1914, rövid összefoglaló jellemzését pedig lásd SOLYMOSI LÁSZLÓ tollából (1994).

miszerint az intézménynek köze lenne a Bizáncban megtapasztalt mintához, kifejti ugyanis, hogy a hiteleshelyek magyar viszonyok által meghatározott spontán fejlődés során jöttek létre (2012: 546). A hiteleshelyek az ország egész területét behálózták, de eloszlásuk nem volt egyenletes. Ha térképre vetítenénk a hiteleshelyi központokat, azt látnánk, hogy a Dunántúlon sokkal több hiteleshely működött, mint az ország keleti részében. Ez nem is meglepő, hiszen a nyugati részek sokkal sűrűbben lakott területek voltak, így ott több közhitelű intézményre volt szükség. C. TÓTH NORBERT azonban inkább a tatárjárás következményeként értékeli a hiteleshelyek egyenlőtlen eloszlását. A tatárok ugyanis az Alföldön számos monostort és kolostort pusztítottak el, amelyek hiteleshelyekké válhattak volna, s minthogy a Dunántúlon kisebb mértékű volt a pusztítás, így ott az épen maradt egyházi intézmények átalakulhattak hiteleshelyekké (2002). SOLYMOSI LÁSZLÓ véleménye szerint ugyanakkor a hiteleshelyek egyenetlen területi megoszlása adottság volt, és nincs kapcsolatban sem a településhálózat eltérő sűrűségével, sem a tatárjárás pusztításával.⁴

A hiteleshelyek egyrészt az előttük tett bevallásokról (*fassio*) állítottak ki oklevelet. IV. Béla korától kezdődően pedig a hiteleshely mint bizonyság is részt vett egyes hatósági eljárásokban. A hiteleshely a király, majd később a főbb világi bíróságok által kiküldött mandátum alapján egy tagját az eljárás helyszínére küldte, aki a hiteleshely előtt a hatósági megbízottal együtt jelentést tett a helyszínen látottakról és hallottakról, amely jelentést (*relatio*) oklevélbe foglalva a felkérést kibocsátó hatósághoz terjesztették (SZENTPÉTERY 1930: 125–128).

A magyarországi írásbeliség fentiekben bemutatott fejlődését a kiállított oklevelek számának növekedése érzékelteti a legjobban. Az Árpád-korból 4419 királyi oklevél maradt ránk,⁵ a hiteles és a hamis, illetve az eredetiben, másolatban, kivonat és említés formájában fennmaradt okleveleket egyaránt számításba véve. Ezt a jelentékeny oklevélmennyiséget az Árpád-kor egyes századaihoz kötve élesen kirajzolódnak korai írásbeliségünk korszakai: a 11. és 12. századból az oklevelek mindösszesen 4,5%-a, azaz 198 oklevél származik, a fennmaradó 4221 királyi oklevél a 13. század terméke (SOLYMOSI 2006: 206–207).⁶

2. A korai oklevelek nyelvészeti feldolgozottsága

1. Az előzőekben láttuk, hogy a magyar oklevélírói gyakorlat kiformalódásának időszakából a későbbi évszázadokhoz viszonyítva meglehetősen kevés oklevéllel rendelkezünk. Nyelvtörténészeink ugyanakkor e kevés számú oklevél közül is

⁴ Solymosi László opponensi véleménye alapján.

⁵ A magánoklevelek száma ugyancsak megközelíti a 4000 darabot (SOLYMOSI 2006: 206–207).

⁶ A kiállított nem királyi oklevelek számát jelenleg nem tudjuk ilyen pontosan meghatározni, az azonban bizonyosnak tűnik, hogy a 13. században megközelítőleg azonos számú királyi és nem királyi oklevél született (SOLYMOSI 2006: 207).

érthető okokból elsősorban azokat vizsgálták, amelyek hitelessége kapcsán semmiféle kétség nem merült fel. A 20. század folyamán BÁRCZI GÉZA által megfogalmazott, az okleveleink monografikus feldolgozására irányuló igény (1944: 313) teljesüléseként KNIEZSA ISTVÁN a zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelének (1947–1949), maga BÁRCZI a tihanyi apátság alapítólevelének (1951), SZABÓ DÉNES pedig a dömösi prépostság adománylevelének monografikus feldolgozását végezte el (1937, 1954), illetve azt megelőzően MIKOS JÓZSEF a székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevelét (1935), PAIS DEZSŐ pedig a veszprémi apácakolostor alapítólevelét (1939) részesítette önálló elemzésben.

1970-ben PAIS DEZSŐ ismételt felhívta a nyelvtörténészek figyelmét arra, hogy okleveles forrásaink „mostoha kezelésben részesülnek” (1970: 39). Ez a mellőzöttség valójában egészen a legutóbbi évtizedig megmaradt. Jelentős változás csak 2005 környékén következett be, amikor is az első eredeti formájában fennmaradt hiteles nyelvemlékünk, a Tihanyi alapítólevél felé — megírásának 950. évfordulójától bizonyára nem függetlenül — kitüntetett figyelem fordult. Az újbóli elemzések pedig azt is igazolták, hogy az egyes oklevelek kapcsán napvilágot látott feldolgozásokhoz a tudomány fejlődésével párhuzamosan számos új ismeretanyag kapcsolható. Így nemcsak olyan oklevelekkel érdemes foglalkoznia a tudományos kutatásnak, amelyek korábban még nem kerültek a vizsgálatok előterébe, hanem azokkal is, amelyek — valamely szempontból kiemelt szerepük miatt — sokak figyelmét felkeltették már. Ennek a tételnek kézzelfogható bizonyítéka az, hogy BÁRCZI GÉZÁnak a 20. század közepén írott, valójában ma is viszonyítási alapnak tekintett munkája után számos tanulmány választotta témájául a Tihanyi alapítólevelet, és a tanulmányok mellett további két önálló munka is napvilágot látott első hiteles és eredeti oklevelünkről. ZELLIGER ERZSÉBET 2005-ben főként tudománynpszerűsítő céllal írta meg munkáját, ezzel is tisztelve évfordulós alapítólevelünk előtt, HOFFMANN ISTVÁN tollából pedig 2010-ben született meg az a monográfia, amely az oklevél helynévtörténeti forrásként való elemzésének feladatát vállalta magára (2010a). SZENTGYÖRGYI RUDOLF ugyancsak a Tihanyi alapítólevélről írt értekezésével szerezte meg a PhD-fokozatot, igazolva az oklevelek jellegzetes multidiszciplináris felhasználhatóságát (2010a).

A nyelvtörténeti kutatások vérkeringésébe a nyelvészeti szempontból valamilyen vonatkozásban bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket⁷ a kutatók kevésbé kapcsolták be. Nemcsak a hamis, illetve bizonyos részleteiben hamis (azaz interpolált) oklevelek rekedtek a tudományos érdeklődésen kívül, hanem azok a hiteles oklevelek is, amelyeknek az eredeti

⁷ A *bizonytalan kronológiai státuszú oklevél* elnevezést a nyelvészeti elemzés szemszögéből használok dolgozatomban az interpolált és hamis oklevelekre, illetve az átiratban ránk maradt iratokra.

példánya nem, csupán az átirata maradt ránk. A másolás, átírás alkalmával ugyanis — még ha azok az eredeti oklevéllel egy időben készültek is — a lejegyzett szöveg változtatásokon eshetett át. A legnagyobb, legegységértelműbben értékelhető nyelvtörténeti haszna tehát kétségkívül az eredetiben fennmaradt hiteles okleveleknek van. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelekhez fűződő negatív viszonyulás valamelyest nyilvánvalóan érthető is, hiszen a hamis oklevelek, illetve az átiratok nyelvtörténeti vizsgálata sokkal nagyobb körültkintést kíván meg. HOFFMANN ISTVÁN a pécsi püspökség többszörös átiratban ránk maradt alapítólevelének helynévtörténeti forrásértékét taglalva a nyelvtudománynak ezekkel a forrásokkal szembeni „ellenérzését” azzal magyarázza, hogy a kutatók az oklevelek helynévi elemeire elsősorban mint a magyar helyesírás- és hangtörténet forrásaira voltak figyelemmel, s az efféle vizsgálatokba érthető okokból főként az eredetiben fennmaradt oklevelek névanyagát kívánták bevonni (2010b: 77).

2. Megítélésem szerint azonban a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvtörténeti hasznosításáról nem mondhat le a nyelvtudomány, különösen nem a hazai oklevélírói gyakorlat legkorábbi évszázadaira vonatkozóan, amelyekből egyébként is meglehetősen gyér forrásanyag áll csupán rendelkezésünkre. E forráscsoport mellőzése helyett sokkal inkább azt tartom célszerűnek végiggondolni, hogy ezen oklevelek nyelvi adatainak az értékelését milyen fogódzók alapján végezhetjük el megnyugtatóan. Munkám — ahogyan azt már az Előszóban is hangsúlyoztam — tulajdonképpen ezeknek a támpontoknak a felderítésére, megfogalmazására tesz kísérletet egy konkrét nyelvemlék, a garamszentbenedeki apátság interpolált oklevelének a sok szempontú elemzése révén.

A bizonytalan kronológiájú oklevelek nyelvészeti vizsgálatokba történő bevonását a korábbiakban az a körülmény is jelentősen gátolta, hogy az oklevelek szövegei kritikai apparátus nélkül láttak napvilágot. A GYÖRFFY GYÖRGY nevéhez fűződő *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.) című forrásközlő munka azonban ezt az akadályt jórészt elhárította, és a nyelvészeti kutatásokat is új helyzet, új lehetőségek elé állította. Ez a diplomatikai alpmű ugyanis az 1000 és 1131 között kiállított oklevelek kritikai kiadását tartalmazza, s az egyes oklevelekhez bőséges kommentárt is fűz. Az interpolált oklevelek esetében — vállalt feladatának megfelelően — igyekszik elhatárolni egymástól az oklevél eredeti és a szövegbe utólag beillesztett részeit.

A nyelvészeti kutatásokban eddig mostohán kezelt oklevelek vizsgálatának jogosságát támasztja alá az a SOLYMOSI LÁSZLÓtól származó kijelentés is, miszerint a „diplomatikai és a történeti hitelesség nem feltétlenül esik egybe” (2001: 157). Ez a vélemény egyértelműen azt sugallja ugyanis, hogy a kutatóknak a hamis oklevelek forrásértékéről sem kell lemondaniuk, ugyanis ezek az oklevelek is tartalmazhatnak — ahogyan erre már SZENTPÉTERY IMRE is utalt — történeti és nyelvi szempontból egyaránt valós adatokat (1930: 7).

A hamis oklevelekkel kapcsolatban figyelembe veendő továbbá még egy tényező. A szóbeliség évszázadokon át fennálló uralkodó helyzete a monostoralapítások írásba foglalását is negatívan befolyásolta: számos esetben ugyanis eltekintettek az alapítás tényének rögzítésétől, vagy csupán az adományok egy részére terjedt ki az írásbeli megfogalmazás (FÜGEDI 1991: 39–40). Ha azonban a későbbiekben egy ilyen adomány vita tárgyát képezte, akkor az elmaradt írásos dokumentum hiányát a vita sikeres lezárása érdekében valamilyen módon pótolni kellett. A hiány pótlására rendszerint törvénytelen utat választottak, vagyis hamis oklevelet állítottak ki, vagy a meglévő oklevél szövegét egészítették ki azokkal a kiváltságokkal, amelyek eredetileg nem kerültek bele az oklevélbe. Ilyenkor azonban „a legtöbb esetben a valóságban is fennálló birtokviszonyokat rögzítették a hamisítók, vagyis kárt nem okoztak másoknak, adataik pedig bizonyos megszorítással felhasználhatók a történeti rekonstrukció érdekében” (SZOVÁK 2001: 37). Ezen véleményeket szem előtt tartva azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az oklevél-hamisítások, illetve az utólagos beszúrások, azaz az interpolációk célja olykor nem volt egyéb, mint a tulajdonjog meghamisítása. Mindezek a megállapítások pedig azt is jelzik, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek hasznosításának lehetőségei nemcsak a nyelvtudomány, hanem a történettudomány, a történeti filológia képviselőit is foglalkoztatják.

3. Az oklevelek egy sajátos típusa: az interpolált oklevelek

1. Az oklevelek valóságtartalma alapján hiteles és hamis okleveleket szokás elkülöníteni egymástól. A diplomatikai szakirodalom azonban a hamis oklevelek csoportján belül további megkülönböztetéseket is tesz. SZENTPÉTERY IMRE szerint például „vannak [...] egészen hamis oklevelek, és vannak olyanok, amelyeknek valódisága csak annyiban szenvedett, hogy utóbb csalárd célzattal hozzáadtak vagy változtattak bennük valamit” (1930: 7). ÉRSZEGI GÉZA (1986: 13) és SOLYMOSI LÁSZLÓ (2001: 156, 2006: 12) SZENTPÉTERY IMRÉHEZ hasonlóan ugyancsak a hamisítás egyik típusának tartja az interpolációt, azaz azt az eljárást, amelynek során a hiteles oklevél szövegét utólag betoldott részletekkel hamisítják meg. Az interpolált okleveleket nyelvészeti-filológiai szempontból is a hamis oklevelek egy speciális típusának kell tekintenünk. Az eredeti oklevél és az újólag beszúrt szövegrészletek az irat átírása során váltak egy oklevéllé. Az interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatakor ezért két dolgot kell szem előtt tartanunk: egyrészt az átírt oklevelek, másrészt a hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásértékét, hiszen az interpolált oklevelek valójában olyan átíratok, amelyek hamis részeket is tartalmaznak.

2. Az interpolált oklevelek elemzésekor tehát két olyan oklevélcsoport, az átíratok és a hamis oklevelek nyelvészeti szempontból fontos jellemzőivel is tisztában kell lennünk, amelyek a 20. század folyamán annak ellenére szorultak háttérbe a hiteles oklevelek mellett, hogy a nyelvtudomány igen korán, már a 19.

század végén fölvetette az átiratban fennmaradt, illetve a hamis oklevelek nyelvéseti hasznosíthatósága körüli kérdéseket.⁸

2.1. Az á t í r a t o k nyelvtörténeti forrásértékéről SZAMOTA ISTVÁN a következőképpen vélekedik: „az átirók gyakran már kétszáz év múlva sem tudták helyesen elolvasni a régebbi okleveleket, ezenkívül pedig a hely- és személyneveket igen sokszor nem az eredeti írásmód, hanem saját koruk kiejtése szerint írták le”, de azt is hangsúlyozza, hogy „Az ilyen átirított oklevelek, ha 100-150 évnél nem későbbiek az eredetihez képest, és ha a bennük előforduló magyar szók helyességének ellenőrzésére egykorú példánk vannak, szükség esetén mégis használhatók” (1895: 129, 130).

SZENTPÉTERY IMRE pedig a középkori oklevélátiratok hibáit elemezve a nevek modernizáló lejegyzését a szándékos, de nem célzatos eltérések közé sorolja, elhatárolva ezeket a szándékos és célzatos változtatásoktól, amelyek között a hamisítás szándékával elkövetett módosítások szerepelnek. E kétarcúság kiemelése mellett SZENTPÉTERY IMRE további fontos megjegyzésekkel is elősegíti az átiratok és az eredeti oklevelek közötti eltérések árnyaltabb értékelését. Az ugyanabban a tárgyban, ugyanabban az időben és sokszor még ugyanazon kéz munkája által született eredetiben fennmaradt oklevélpárok szövegeit összevetve azt a megállapítást teszi ugyanis, hogy „az eredeti oklevelekben is előfordulhatnak és elő is fordulnak hibák és írásmódbeli eltérések”, amelyeket az átiratok csak tovább erősítettek. Ezek a hibák és „írásmódbeli eltérések” egyaránt adatolhatók az oklevél latin szövegében (pl. az irat értelmét nem befolyásoló szókihagyások, betoldások, helyettesítések formájában) és a szöveg magyar nyelvű szórványanyagában is, főképpen a helyesírási különbségek szintjén (SZENTPÉTERY 1942: 404–408, vö. JAKUBOVICH–PAIS 1929: 88).

Többnyire a hiteleshelyek előtt zajlott, hétköznapi jogi ügyletek lebonyolítására volt jellemző, hogy egy-egy ügy alkalmával több oklevelet állítottak ki, amely oklevélpárok általában kevés magyar nyelvi elemet tartalmaztak. A Tihányi összeírás fennmaradási formája — az tudniillik, hogy az oklevél hitelesített példánya mellett a fogalmazványát is ismerjük —, is azt mutatja azonban, hogy a királyi birtokadományozó, birtokösszeíró stb. oklevelek hitelesített példányait vagy az oklevél egészét vázlatosan tartalmazó, de a hely- és személynevek jelentős részét felsoroló fogalmazványokról (*minuta brevis*), vagy az oklevél egészét tartalmazó teljes fogalmazványokról (*minuta completa*) másolták le (vö. ÉRSZEGI 1986: 14). Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy már az eredeti oklevelek is az oklevélátiratok megszületéséhez hasonlatos oklevélírói munka eredményeként jöttek létre (még ha közöttük csupán csekély időbeli különbséggel számolhatunk

⁸ A 20. század első felében a hiteles másolatban fennmaradt oklevelek is kitüntetett figyelemben részesültek, ennek alátámasztására elegendő PAIS DEZSŐ (veszprémvölgyi adománylevél, 1939), illetve SZABÓ DÉNES (a dömösi prépostság adománylevele, 1954) monográfiáira utalnunk. A század második felében azonban az átiratok a hamis oklevelekhez hasonlóan háttérbe szorultak.

is). Az összeírás két példányának az összevetése ennek következményét pedig ragyogóan mutatja is: a fogalmazvány és a hitelesített példány között ugyanis számos hangalakbeli, helyesírásbeli és fogalmazásbeli eltérés figyelhető meg, és a hibás alakok jelentős része a hitelesített példánynak a fogalmazványról történő átmásolása közben jött létre, azaz a helyes változatot többnyire a fogalmazvány tartalmazza (vö. ERDÉLYI 1904: 390–391, GÁCSER 1941, KOVÁCS É. 2009: 164, 2012).

Mindezek olyan megállapítások, amelyek az interpolált oklevelek nyelvészeti értékelésénél is számba veendők, s amelyek a szórványok kronológiájának a meghatározásakor néhány alkalommal talán akkor is a segítségünkre lehetnek, ha nem is ismerjük a hamisítás alapjaként felhasznált fogalmazványt, illetve eredeti példányt vagy példányokat.

2.2. A tudományos közfelfogás szerint a **h a m i s o k l e v e l e k** nyelvtörténeti hasznosíthatósága erősen kérdéses. KNIEZSA ISTVÁN az effajta oklevelekről szólva a következőképpen fogalmaz: „A hamis oklevelek [...] kétes értékűek, mert adataikat csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (rég i oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok” (1928–1929: 190). Hasonlóan vélekedik az oklevéltan neves szakembere, SZENTPÉTERY IMRE is, aki a kutatók elsődleges feladatának azt tartja, hogy tisztában legyenek az oklevélszöveg valódi vagy hamisítvány voltával, hiszen az oklevél adatai csupán ennek tudatában használhatók fel tévedés nélkül. Ám azt is hangsúlyozza, hogy — lásd erről fentebb is — a hamis oklevelek jogilag értéktelenek ugyan, de történeti szemszögből nem azok, hiszen legtöbbször ezekben az oklevelekben is találhatók hiteles adatok (1930: 2, 7). E két vélemény mindazonáltal egyértelműen azt sugallja, hogy hamis oklevélből nem célszerű vagy legalábbis fenntartással érdemes bárminemű következtetést levonni. Az eddig idézett álláspontoknál is erősebb kritikát fogalmaz meg az Ómagyar olvasókönyv szerzőpárosa, amikor a korábbi korokra visszahamisított oklevelekről azt mondják, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk” őket (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXV). Az ekképpen meghamisított oklevelek ugyanis a keltezés korának eredeti okleveleiből merített adatokat a hamisítás korából származó adatokkal elegyítik. Az itt említett kategorikus véleménnyel összhangban azt tapasztaljuk, hogy a hamis oklevelek elemzése többnyire ki is merült annak a felemlegetésében, hogy az efféle oklevelek adatai csak igen nagy körültekintéssel használhatók fel (ha egyáltalán figyelembe vehetők) a magyar nyelvtörténeti kutatásokban.

Részben más felfogást képvisel e kérdésben SZABÓ T. ATTILA, aki egy ómagyar kori hamis dési kiváltságlevél helynévszórványainak — főként a hamisítás korára vonatkoztatható — hitele mellett foglal állást a következőképpen érvelve: „a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás

ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe” (1966: 423–424).

A hamis oklevelek forrásértékéről vallott különböző nézetek összefoglalásaképpen kell végül megemlítenünk azt a nem elhanyagolható körülményt, hogy az öt fent említett szerző közül KNEZSA ISTVÁN, valamint JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ a magyar nyelvű szórványok nyelv történeti hasznosítását a felől véleményezi a hamis oklevelek forrásértékét, és értékeli azt negatívan. A másik két tanulmány írója, SZENTPÉTERY IMRE és SZABÓ T. ATTILA pedig a hamis oklevelek egyértelműen nem elfogadható, de nem is elvethető forrásként való felhasználhatóságát az oklevelekben szereplő helynevek valós volta alapján határozza meg. Az a körülmény ugyanis, hogy a hamis okleveleket és a bennük szereplő magyar nyelvű helyneveket nem a szöveg szerint jelzett időpontban, hanem jóval később rögzítették, nem zárja ki azt, hogy leginkább a hamisítás korának megfelelő helyesírási jegyeket magukon hordozó helynevek már a hamisított korban is fennálló viszonyokat tárnak elénk, és ennél is bizonyosabb, hogy a hamisítás korának helynévhasználati valóságát alapvetően pontosan mutatják. A 20. század nyelvészeti és diplomatikai szakemberei szerint a hamis oklevelek történeti, névtörténeti forrásként tehát — bizonytalanabban ugyan, mint a hiteles oklevelek, de — eredményesen vehetők figyelembe a történettudományi és a nyelvészeti kutatásokban. A magyarországi diplomatika e kérdésben eddig nem idézett kiváló szakembere, ÉRSZEGI GÉZA a következőképpen fogalmazza meg ezt a gondolatot: a hamis oklevelek „rendkívül becses történeti források lehetnek, amennyiben ismerjük a hamisítás korát és indítékát” (1986: 14). Az efféle oklevelek magyar nyelvű elemeinek nyelvtörténeti felhasználhatóságát ezzel szemben igencsak korlátozottnak minősítik még a legmegengedőbb viszonyulást mutató szakemberek is.

2.3. Számba véve a 20. század neves nyelvtörténészeinek viszonyulását a bizonytalan kronológiájú oklevelek forrásértékéről, bátran kijelenthetjük, hogy e vélemények nem hogy nem teremtették meg ezen iratok nyelvészeti elemzésének lehetőségét, de talán meg is gátolták azt. Nem kétséges, hogy az a kutató, aki ilyesfajta oklevelek nyelvtörténeti elemzésére vállalkozik, valóban sokféle nehézséggel kénytelen szembenézni. Abban az esetben azonban, ha a hamis, vagy (mint jelen esetben) az interpolált okleveleket nem a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerek segítségével tanulmányozzuk, hanem egy speciálisan e nyelvemlékcsoportra kialakított új módszertani keretet alkalmazunk, jó esélyeink lehetnek arra, hogy a hamis oklevelek gazdag tulajdonnévanyagát eredményesen kiaknázhassuk. Ez a módszertani eljárás ráadásul azzal a haszonnal is járhat, hogy a nyelvtörténeti kutatások szemszögéből ugyancsak bizonytalan státuszúnak tartott további két oklevéltípus (a teljes szövegében hamis oklevelek és az átiratok) nyelvészeti felhasználhatóságának lehetőségeit is tiszt-

tázhatta. Az interpolált oklevél ugyanis — mint korábban jeleztem — a hamis oklevelek és az átiratok jellemző tulajdonságait ötvözi azáltal, hogy az eredeti oklevél szövegének utólagos pótlásai, azaz valójában hamisításai az irat átírásának alkalmával kerültek bele az oklevél alapszövegébe.

A hamis és átírt oklevelek nyelvészeti hasznosításának a legnagyobb hibája az lenne, ha a bennük található magyar nyelvű elemeket együttesen kezelve kívánnánk vagy az eredeti oklevél megírásának korára, vagy a hamis oklevelek esetében a hamisítás korára, az átiratok esetében pedig a másolat megírásának korára vonatkoztatni. KNIEZSA ISTVÁN helyesírás-történeti munkája kiválóan példázza ennek az eljárásnak a sikertelenségét. A magyar helyesírás a tatárjárásig című tanulmányához ugyanis a szerző a hiteles oklevelek névanyaga mellett a hamis és az átírt oklevelek szórványanyagát is felhasználta, és az átírt oklevelek adatait egységesen, mindenféle megkülönböztetés nélkül az eredeti oklevél keletkezési korának helyesírási jellemzésekor vette figyelembe (1928–1929). A bő két évtized múlva, a század közepén megjelent összefoglaló helyesírás-történeti munkájában azonban már nyomát sem találjuk a hamis oklevelekből, illetve az átiratokból származó adatoknak, a monográfiából ugyanis következetesen kihagyta ezen oklevelek névanyagának helyesírási jellemzését. A 11. századot felölelő első helyesírás-történeti korszak jellegzetességeit a tihanyi apátság alapítólevele (1055), Dávid duxnak a tihanyi apátság számára szóló oklevele (1090) és a pannonhalmi apátság birtokösszeíró oklevele (1093) alapján vázolta fel, valamint e korszak keretein belül tárgyalta a 12. század elején született veszprémvölgyi oklevél latin nyelvű renovációját is (1952: 14–18).

Amennyiben a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek névanyagára forrásként kívánunk alapozni, fontos figyelembe vennünk az iratok elsődleges keletkezési céljait, illetve keletkezési körülményeit is. Számolnunk kell tehát egyrészt azzal, hogy a hamis és az interpolált oklevelek is minden bizonnyal a hitelesség látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezek az iratok — bizonyos keretek között — a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak. Ha tehát az átírások és a hamisítások, interpolálások alkalmával az iratokra rárakódott kronológiai rétegeket lefejtjük egymásról, és azokat elkülönítve kezeljük, e módszerrel a valamilyen tekintetben bizonytalan státuszú okleveleket, így az interpolált okleveleket is a nyelvészeti kutatások „hiteles” forrásaiként vehetjük az adott korszakokra vonatkozóan figyelembe.

II. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele mint oklevél

1. Az alapítólevél filológiai megítélése

1. Az oklevél gyűjtőterminus alatt sokféle iratot tartunk számon. Vannak köztük alapítólevelek (*litterae fundationales*), adománylevelek (*donationales*), egyházi birtok- és vagyonösszeírások (*conscriptionales*), határjáró levelek (*metales*), tanúvallomások (*testimoniales*), végrendeletek (*testamentales*), vagyonlajstromok (*inventaria*) stb. A munkám tárgyául választott oklevél az alapítólevelek típusába tartozik. Ez az oklevél ugyanis a garamszentbenedeki apátság I. Géza király általi megalapításáról, illetve az apátság részére szóló gazdag királyi adományokról tudósít.

A garamszentbenedeki apátságot megalapító oklevél datálásaként három év-számot szokás feltüntetni (1075/1124/1217): az első (1075) az eredeti oklevél megírásának az idejét, a másik kettő (1124, 1217) pedig az 1075-ös irat átírásának éveit jelzi. A szakirodalom legújabb eredményei szerint a garamszentbenedeki apátság 1075. évi eredeti, hiteles alapítólevele a 16. század első éveiben még megvolt. 1506-ban a szentbenedeki apát nevében *Briccius de Thewre* deák ugyanis bevallást tett *Emericus de Peren* nádor előtt, hogy I. Géza alapítólevele *Andree Sary* kezébe jutott, aki megtagadta annak visszaadását (KNAUZ 1886: 339–342, DHA. 1: 204–205). Napjainkra ez az eredeti oklevél nem, csak annak 1217. évi átírata maradt fenn. Tudjuk azonban, hogy az eredeti oklevelet 1237 körül interpolálták, azaz a szövegét olyan (hamis) részekkel bővítették ki, amelyek 1075-ben még nem szerepeltek a latin szövegben, majd az oklevél 1270 után újabb módosításnak esett áldozatul. A két átíratot: II. István 1124-es, illetve II. András 1217-es oklevelét — ami az 1124-es oklevelet írja át — az 1270 környékén történt hamisítás után jegyezték csupán le. I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére szóló adományát pusztán a II. András korára hamisított okmányból ismerjük, így ez az irat képezheti alapját nyelvtörténeti, névtörténeti vizsgálatainknak.

Az tehát egészen bizonyos, hogy a ma meglévő, 1217-re datált oklevelet csupán a 13. század hetvenes éveiben jegyezték le, de emellett GYÖRFFY GYÖRGY szerint azzal is számolnunk kell, hogy az oklevél 13. század végi kiegészítését a század első felében bekövetkezett hamisítás előzte meg. Ezt az elképzelését arra alapozza, hogy 1225-ben Sági birtoklása miatt, 1237-ben pedig a goznikai, geledeki, keresztúri vámok miatt pereskedett az apátság, az 1270-es évekbeli interpolálást pedig a Garam menti erdők kapcsán kibontakozó birtokpererekhez köti

a szerző (DHA. 1: 212). Az említett birtokperek kapcsán érintett területeken túl az interpoláció az alapítólevél ma ismert változatában további adományok írásba foglalását is befolyásolta. Ennek megfelelően úgy gondolom, hogy az esetlegesen két fázisban történő interpoláció ellenére nyelvtörténeti szempontból két kronológiai réteget célszerű figyelembe vennünk: az eredeti és hiteles alapítólevél évszázada, azaz a 11. század mellett az interpoláció időszakát, vagyis a 13. századot. A nyelvészeti vizsgálat szemszögéből annak van ugyanis kiemelt jelentősége, hogy az oklevél két századból származó részeit jól elhatárolhassuk egymástól. Ezen ismeretanyag mellett a 13. századi interpolációk közötti afféle különbségtétel, hogy az a század első vagy második felében keletkezett utólagos betoldás-e, nemhogy nem segítené az interpolált oklevelek jellemző jegyeinek a feltárását, de nagyban megnehezítené, sőt talán teljes mértékben lehetetlenné is tenné azt. A különbségtétel mellőzése mellett szól az a körülmény is, hogy még ha el is fogadjuk, hogy elsőként a század első felében egészítették ki az oklevél szövegét, abban továbbra sem lehetünk biztosak, hogy az 1217. évi oklevél lejegyzésekor ezt az oklevelet írták-e át és bővítették-e ki, vagy az eredeti 1075. évi oklevél szövegéhez nyúltak vissza. A szöveggözlésében maga GYÖRFFY GYÖRGY sem tesz e tekintetben különbséget az egyes interpolációk között (DHA. 1: 205, 212, 418).¹

2. Az oklevél hitelességének filológiai megítélése a 19. századtól kezdődően korántsem volt egységes a magyar szakirodalomban. A szakemberek eltérően vélekedtek például arról, hogy I. Géza 1075. évi oklevele és II. István 1124-es átirata egyáltalán létezett-e. Ugyanakkor az e kérdésre pozitív választ adók táborára sem állt minden tekintetben azonos állásponton, hiszen voltak, akik hitelesnek, mások pedig hamisnak fogadták el az alapítólevelet, illetve annak átiratait. A következőkben az oklevél filológiai megítélésének kutatástörténetét tekintem át. A véleményeket nem a megszületésük időrendje, hanem a bennük megfogalmazott vélekedések alapján csoportosítottam.

2.1. KNAUZ NÁNDOR, aki a 19. században megírta a garamszentbenedeki apátság történetét, az 1075-ös, az 1124-es és az 1217-es oklevelet is h i t e l e s n e k ismerte el, az oklevelek hitelessége kapcsán addig a kijelentésig elmenve, hogy az átiratok „egyenlők voltak az eredetivel” (1890: 21). KNAUZ NÁNDOR az oklevelek hitelességét legerőteljesebben az alapítólevél, illetve az átiratok nagyszámú bemutatásának, illetve átírásának adatait közzétéve kívánta igazolni, véleménye szerint ugyanis, ha egy oklevelet ilyen sokszor mutattak be, az nem lehet hamis, hiszen minden eljárás az oklevél hitelességének a megvizsgálásával is együtt járt (1886: 321–344, 1890: 3–22).

¹ KEGLEVICH KRISTÓF a 13. és 14. századi birtokperek alapján a garamszentbenedeki apátság történetéről írt monográfiájában annak a lehetőségét is felveti, hogy az interpoláció esetleg nem kettő, hanem három vagy még több lépésben ment végbe a 13. század elejétől az 1320-as évekig (2012: 26).

2.2. Már KNAUZ NÁNDOR korában is többen megkérdőjelezték azonban az oklevél, valamint az átiratok hitelességét. HŐKE LAJOS elfogadta ugyan, hogy a garamszentbenedeki apátság alapítása I. Géza nevéhez kötődik, de az alapítólevélről úgy vélekedik, hogy az „később (tán négyszáz évvel utóbb) van koholva”. Ezt a véleményét alapvetően arra alapozza, hogy III. Ince 1209. évi pápai bullája nem tesz említést az alapítólevélben szereplő Tisza-Szolnok, Alpár és Bihar-vidék javadalmairól. A szerző ennek megfelelően mind az 1075. évi, mind az 1217. évi iratot *hamisnak* minősítette. E vélekedés tudományos megalapozottságára azonban árnyékot vet HŐKE LAJOS személyes sértettsége, amelynek hangot is ad cikkében. HŐKE sérelme onnan származik, hogy KNAUZ NÁNDOR a HŐKE „vidékebeli” pécsváradi apátság alapítóleveléről kimutatta, hogy az nem hiteles. HŐKE pedig ezt a magyarázatot a személyét érintő sérelemként értékelve a garamszentbenedeki oklevelekről mondott szavaival próbálta KNAUZnak viszonozni a „jóindulatot” (1875: 511, vö. 1866: 833).

HŐKE LAJOS írására adott válaszában a garamszentbenedeki alapítólevél valódiságát védelmezve KNAUZ NÁNDOR azt fogalmazza meg, hogy a „bulla sem át nem írja, sem meg nem erősíti, de még csak meg sem említi az 1075-diki alapítólevelet. E bulla nem egyéb, mint az akkor és később is szokásban volt pápai védlevelek egyike, melyekben a pápák a kérelmező szerzeteseket zárdájuk és birtokaikkal együtt [...] fölvelték” (1875: 534). Az 1209. évi pápai bulla tehát nem kívánta az apátság összes javadalmát elősorolni, emellett pedig az alapítólevélben nem szereplő, az 1075 és 1209 között eltelt 134 év alatt szerzett birtokok is szerepelnek az 1209-es bullában. KNAUZ NÁNDOR HŐKE további kritikai észrevételeit is megnyugtatóan cáfolta. II. András 1217. évi oklevelének hitelét Károly Róbert 1328-as átíró oklevelével védte meg. HŐKÉT az alapítólevélben leírt, illetve a fennálló szolnoki térvizonyok különbözősége is arra motiválta, hogy kételkedjen az oklevél hitelességében. KNAUZ válaszában azonban kifejti, hogy az oklevél megírása és a saját koruk között eltelt 800 év figyelembevételével ezt az érvet nem tekinthetjük mérvadónak. Végül pedig HŐKÉnek arra a kifogására, hogy a pápai bulla nem nevezi meg az apátság alapítóját, KNAUZ kimutatja, hogy ezek a pápai védlevelek nem ritkán az esztergomi érsekség alapítóját sem nevezték nevén (1875: 534–535).

SALAMON FERENC ugyancsak gyökeresen szembehelyezkedik KNAUZ véleményével, amikor azt mondja, hogy mindhárom oklevél (az 1075-ös eredeti, illetve az 1124-es és az 1217-es átirat) *hamis*, sőt I. Géza és II. István oklevelei soha nem is léteztek. Ugyancsak SALAMON vetette fel elsőként azt is, hogy II. András oklevelének 1217. évre való datálása nem tükrözi az oklevél kiállításának valós időpontját. Megállapításait például az inspirálta, hogy az alapító és adománytevő Géza hol *Geisa*-ként, hol *Magnus*-ként, hol pedig *Bele regis filius*-ként szerepel a latin szövegben, vagyis „mintha zavarban volna arra nézve, tulajdonképpen hogy is híjják csak őt” (1885: 14). Az „*Ego Magnus, qui et Geisa, in*

primis Hungarorum dux, postea vero gracia Dei rex consecratus, *Bele* regis filius”² szövegrészletet a következőképpen értelmezi: „ő az, kit akkor, midőn a magyarok hercege volt, *nagy*-nak vagyis *Geisá*-nak neveztek, — azután megkoronázták, — s hogy ő Béla király fia” (i. m. 14). Az 1217. évi oklevél hitelét illetően pedig részben azért bizonytalanodik el a szerző, mert ebben az évben a király a Szentföldön tartózkodott (i. m. 13–17).

SALAMON FERENC érvelésének tarthatatlanságával is hosszasan foglalkozott KNAUZ NÁNDOR, ennek részletes ismertetésétől azonban e helyütt eltekintek, csupán a SALAMONTól idézett két felvetésre adott válaszát említem meg. Az idézett szövegrészlet KNAUZ NÁNDOR szerint nem adhat félreértésre okot, csupán arra látunk példát, hogy a király mindkét nevének (*Geisa* és *Magnus*) megnevezésével szerepel az oklevélben, és nincs összefüggésben azzal, hogy korábban a magyarok hercege volt, később pedig felszentelt király lett. A király távollétéről pedig úgy vélekedik KNAUZ, hogy csak 1217 augusztusában utazott el, de a külföldön való tartózkodásának ideje alatt kiadott oklevelek sem keverhetők csupán ezen ok miatt gyanúba (1886).

10 évvel később FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ szintén úgy látja, hogy II. András oklevele a 13. században íródott ugyan, de annak nem első, hanem sokkal inkább a második felében. Az oklevél külső ismertetőjegyeit megvizsgálva észreveszi például, hogy az irat írásképe a 13. század második felének jellegzetességeit viseli magán, illetve felfigyel arra is, hogy az 1217. évi oklevél hártóját a király 1230 előtti oklevelei esetében nem tapasztalt kidolgozottság jellemzi. FEJÉRPATAKY a másik átiratot, tudniillik István királyét is későbbi időpontra datálja. Nem adja meg a pontos évet, de abból kiindulva, hogy az irat szerkezete és stílusa a 13. századi oklevélírói gyakorlat jellemzőivel mutat rokonságot, azt vallja, hogy az oklevél 150 évvel 1124 után keletkezhetett. Ilyen 13. századi jellegzetesség az átirás módja, az tudniillik, hogy az átirat oklevél szövegét az átiró oklevél keretbe foglalja. Ez az úgynevezett insertio-típusú átirás ugyanis Magyarországon csak 1210 tájékán jelentkezett (vö. SOLYMOSI 2001: 155). Feltűnő továbbá, hogy az oklevél szövege végig többes számú formákat használ, pedig efféle alakok a 12. század végéig az egyes számúakkal felváltva fordultak elő az oklevelekben, valamint az irat megszerkesztésének kiforrottsága is azt a gyanút erősíti, hogy az oklevél datálása nem a keletkezés valós dátumát jelzi. Az átiratok alapjául szolgáló 1075. évi alapítólevél hitelességének kérdésében FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyanakkor KNAUZ NÁNDOR határozott véleményére támaszkodik, és a hamiság gyanúját teljes egészében elhárítva az oklevelet *h i t e l e s n e k* minősíti (1885: 13, 1895: 29–45).

² Az alapítólevél latin nyelvű szövegét GYÖRFFY GYÖRGY szövegközléséből (DHA. 1: 213–218), magyar nyelvű változatát pedig saját fordításom alapján idézem, ha forrás megjelölése nélkül teszem közzé a szövegrészleteket. Ezeket a munkákat teljes egészében közlöm a III. 2. alfejezetében.

A szlovák FRANTIŠEK VÍŤAZOSLAV SASINEKnek a garamszentbenedeki oklevélről megfogalmazott gondolatait ERNYEY JÓZSEF 1906-os magyar összefoglalása alapján ismerjük. A szlovák szerző is egyértelműen az alapítólevél *h a m i s - s á g a* mellett foglal állást: „az a sok következtetlenség, ellenmondás a fogalmazásban, nem terhelheti a királyi kancelláriát”. A magyar nyelvű helynevek lejegyzésében is tévedéseket vél felfedezni, kérdésként fogalmazza meg például, hogy az oklevélben a szórványok mellé kitett latin *hungarice* adverbium azonos volt-e a magyar *magyarul* kifejezéssel (1906: 75). Az utóbbi két vélemény helytállóságával nem foglalkozott KANUZ NÁNDOR.

2.3. Az alapítólevél utólagos kiegészítésére, azaz *i n t e r p o l á l á s á r a* elsőként MARCZALI HENRIK gyanakodott az oklevél részletező határleírásai, valamint a birtokokon élők kötelezettségeinek pontos ismertetése miatt (1896: 116–117). PAULER GYULA szintén felvetette, hogy a 11. századi oklevél szövegét a „világosság kedvéért” néhány helyen módosították. A 11. századnál később keletkezett formának tartja például a „tributum in loco, qui dicitur *hungarice Aranas*, latine autem *Aureus*” szerkezet *hungarice* szavát, illetőleg a *Cernigradenses*-féle latinizáló alakokat (1899: 376). Néhány évvel később HÓMAN BÁLINT a királyi cím és az átokformula alapján vallotta — bizonytalanul ugyan — az oklevél interpoláltságát: „a csupán késői átiratban ismert garamszentbenedeki 1075. évi oklevél [...] legrosszabb esetben az eredeti oklevél mintául vételével készült interpolált oklevél” (1917: 62). Az oklevélben szereplő *Hungarorum* és *dux Hungarorum* alakokat meglátása szerint ugyanis a 13–14. századi átiró írhatta az eredeti *Ungarorum*, *dux Ungarorum* alakok helyére (i. h.). PAIS DEZSŐ a Tolmács falu határleírásában található *Orduksara* [*Ördög? sara*] szórvány *ö* hangja kapcsán jutott arra a feltételezésre, hogy az oklevél nem a 11. századi magyar hangrendszer és helyesírás jellegzetességeit mutatja. Úgy véli ugyanis, hogy ha létezett is már hangrendszerünkben *ö* hang az oklevél másodszori átírása idején, azaz az irat datálása szerint 1217-ben, azt még nem jelölhették *o* betűvel (1955a: 530). A 20. század végén ROKAY PÉTER a 14. századi krónikakompozíció interpolációival összevetve tett említést a garamszentbenedeki oklevélről. Úgy gondolta, hogy az alapítólevél méltóságsorában és a krónika interpolációiban feltűnő *Franco* püspök neve egyaránt a *Chronicon Sancti Huberti Andaginnensis*-ből származik (1999: 11). Majd néhány évvel később válaszként SZŐCS TIBOR fejtette ki, hogy okleveleinknek jellemzően nem a formula részei (köztük a méltóságsort) érintik a módosítások, hamisítások, hiszen az interpolált oklevelek hitelességének a látszatát éppen az oklevél ezen részei tarthatták fenn (2007: 84).

Az oklevél kritikai kiadásainak (RICHARD MARSINA 1971 [CDES. 1: 53–58], GYÖRFFY 1992 [DHA. 1: 204–218], e munkák részletes ismertetését lásd Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei című alfejezetben) megjelenése előtt csupán SZENTPÉTERY IMRE, valamint HORVÁTH JÁNOS tett néhány

utalást arra vonatkozólag, hogy az oklevél mely részei tarthatók hitelesnek és melyek hamisnak. SZENTPÉTERY IMRE nem foglalt határozottan állást ezen oklevél egyértelműen hamis, illetve valódi volta mellett: „az oklevél, bár II. István és II. András átíró oklevelei aligha hitelesek, legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el, de kétségtelenül módosításokon ment keresztül” (1923: 8). HORVÁTH JÁNOS az oklevél rímelését tanulmányozva SZENTPÉTERY IMRE gondolatmenetéhez szorosan illeszkedve ugyancsak a formulás részeket tartotta az oklevél hiteles részeinek (1954: 82).

2. A garamszentbenedeki apátság és alapítólevelének keletkezési körülményei

1. Szent István király bakonybéli, zalavári, pécsváradi és zabori; I. András király tihanyi; I. Béla szekszárdi és kolozsmonostori bencés apátságai után I. Géza a Garam mellett alapított bencés monostort Szent Benedek tiszteletére (MAROSI-SÜMEGI 1994). Az apátság 19. századi környékét a következő szavakkal írja le KNAUZ NÁNDOR: „alig ezer lépésnyire a monostor előtt délnek a Garam merész kanyarulattal magas meredek kőszikla tövéhez fordul, csak szűken engedve tért az országútnak, mely fölé a komor, élettelen sziklatömeg a monostornak mintegy előőrseként merészen, sőt félelmesen kihajlik, mintha minden perczen az alatta elhaladókra lezuhanni akarna. A monostor alatt keletnek a város és kevés, de termékeny rétjei terülnek el, túl a Garamon, fel pedig éjszának messze-messze, a meddig csak terjed a láthatár, mindkét oldalról sűrű erdőséggel borított magas hegyek övedzik a virágos kertként elterülő völgyet, melyen keresztül minden rend és törvény nélkül kénye-kedve szerint jobbra-balra átcsapongva folydogál a rakoncátlan Garam” (1890: 33).

A Géza fejedelem térítése és Szent István király egyházszervezése, valamint III. Béla ciszterci monostoralapításai között eltelt két évszázadban a bencés monostorok uralkodó helyzete volt jellemző. A bencés szerzetesség népszerűségét az idézte elő, hogy azt az aszketikus-missziós ideált terjesztették országunkban, amely a magyar társadalom igényeihez legjobban illeszkedett. A bencés monostorok életére három tényező volt befolyással: 1. az alapító személy szándéka, vagyis a világi társadalom vallás iránti igénye, 2. az, hogy a megyéspüspök miképpen jelölte ki a monostor helyét az egyházszervezet keretein belül, 3. a többi monostorral való viszonya. A 13. század közepéig alapított több mint 100 magyarországi bencés monostort hagyományosan királyi és magánalapítású intézményekre szokás osztani. A különböző jogállású intézmények kronológiailag is határozottan elkülönülnek egymástól: a királyi alapítások — amelyek Szent István idejében indultak — az 1091. évben befejeződtek. A magánalapítások ugyanakkor a Győr nembeli Ottó ispán zselicszentjakabi monostorának 1061. évi alapításával vették kezdetüket, ezek kialakulásában minden bizonnyal nagy szerepe lehetett a királyi hatalom utánzásának, azaz az *imitatio regni*-nek. Az alapító

személye nem kis befolyással volt a szerzetesek életkörülményeire: a királyi monostorok ugyanis tekintélyesebbek voltak magánalapítású társaiknál, ráadásul a király kezdetben alig avatkozott bele a szerzetesek belső életébe. Az alapítások legáltalánosabb célja az örök élet biztosítása, illetve az elkövetett bűnökért járó vezeklés idejének lefaragása volt, de emellett például az Isten büntetése miatti gyermektelenség vagy a vallásgyakorlat lehetőségeinek megteremtése is a motivációk között szerepelt. Mindezek mellett a monostor természetesen az uralkodók és birtokosok hatalmát reprezentáló kellék is volt (lásd részletesebben FÜGEDI 1991: 40, CSÓKA 1994, HERVAY 2001, SZOVÁK 2001: 35–37, 41–45).

2. Az alapítás mondai hagyománya szerint az 1074. március 14-ei mogyoródi harc után — amely csata Salamon király és Géza herceg seregei között bontakozott ki, és Géza győzelmével zárult — a magyarok királyává lett Géza Bars megyei birtokaira vonult vissza. A monda a következőképpen hangzik: „Egy alkalommal Barsmegye hegyei közt vadászván, az éj egy őserdővel koronázott hegyek közé szorult szűk, de igen kies völgyben lepte meg, hol is sátrát a merész kanyarulatban halkan folydogáló Garan partján üté fel. Szemközt a hegy oldalához simuló domb tetején komor sziklacsoport mereszté égnek kopasz száraz tagjait, melyek a százados fák dús lombozata közt a mélán derengő hold halvány sugarait felfogva, a csendes éjben szemlélőnek mind megannyi elátkozott titánok gyanánt tűntek fel. És szemlélte őket a sátra előtt ülő király is, rajtok csüggték szemei, mintha valami varázserő vonzotta volna oda és elmerengett imént lefolyt viharos napjain, midőn a Vid által félrevezetett Salamon király elől menekülve, végveszélyben vitéz öcscsével Lászlóval Vácznál találkozik és megharcolják a döntő mogyoródi csatát, mely Salamont trónjától s Ernyeivel annyi magyar vitézt életétől fosztott meg [...]. Egyszerre szeme a szikla egyik hasadékan akad meg, kételkedve ismételten oda tekint s végre mintegy meggyőződve felugrik, maga mellé szólítja kíséretét s ama hasadék felé tart, melyből, közelebb érve, világosan valami fénynek gyenge lángja villant elő. Behatolnak s ime nagy bámulatára ott találja a csak imént trónjától megfosztott s hontalanná lett Salamont, remeteként térdre borulva s végtelen bánatába elmerülve. Gejcsa királyt e jelenet annyira meghatotta, hogy e helyen alapítá a szent-benedeki apátságot” (KNAUZ 1890: 1–2).

Az elmondottakból azonban csupán azt tudjuk tényekkel alátámasztani, hogy a testvérháború lelkileg igencsak megviselte Géza királyt, aki Isten kiengeszteléseképpen alapította a váci székesegyházat, de — amint alább látni fogjuk — a garamszentbenedeki apátság alapítása évekkel megelőzte a mogyoródi csatát (vö. HAICZL 1913: 7).

2.1. Az alapítás írásban való rögzítése, azaz az alapítólevél kiállítása és a monostor tényleges építése között többféle viszony állhat fenn, erre vonatkozóan azonban a legtöbbször nincsenek biztos adataink, s csupán az adott oklevél szövegére támaszkodhatunk az időpontok meghatározásakor.

KEGLEVICH KRISTÓF vélekedése szerint Zselicszentjakab esetében például egész pontosan meg tudjuk jelölni az építés kezdetét, az alapítólevél — melyet KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT (1964) nyomán GYÖRFFY GYÖRGY is 1061-re datál (DHA. 1: 169–174) — arról ad ugyanis hírt, hogy az alapító „ecclesia nimia vetustate et neglectu iam deserta”, azaz „egy meglehetősen régi és elhanyagolt egyház” (DHA. 1: 172) területét jelölte ki monostoralapítás céljából. Az építkezés ez esetben tehát egészen bizonyosan az alapítólevél kiadása után indult meg, annál is inkább, mert a Képes Krónika híradása szerint a monostor felszentelésén Salamon király és Géza herceg is jelen volt, amely esemény valószínűleg 1066-ban következett be. Az alapítólevél elsődlegességét támogatja továbbá az építkezéssel, illetve felszenteléssel szemben az is, hogy amíg az alapító Ottó az alapítólevélben ispánként, a krónikakompozícióban már nádorként tűnik fel. A tihanyi és a százdi monostorok alapítólevele kapcsán pedig annak ad hangot a szerző, hogy mivel ezek az oklevelek nem tesznek említést a felszentelés aktusáról, ez azt igazolhatja, hogy az alapítólevelek keletkezésekor az építkezés még igencsak kezdeti fázisban volt (KEGLEVICH 2010: 48, 2012: 32).

A garamszentbenedeki oklevél kiállítása és a monostor építésének megindulása közti viszony tekintetében a szakirodalom egyértelműen úgy vélekedik, hogy az építkezés megelőzte az alapítólevél kiállítását. És minthogy az alapítólevél múlt időben beszél a monostor építéséről („Ecclesiam construere adoptavi” — „egyházat óhajtottam építeni”; „ibique favente Deo monasterium constitui” — „és ott Isten kegyelméből monostort alapítottam”; „ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi” — „ahol Boldog Benedek egyházát is felépítettem”), az alapítólevél keltekor, azaz 1075-ben nagy valószínűséggel már be is fejeződtek az építkezési munkálatok. A garamszentbenedeki apátság történetét kutató szakemberek abban is egyetértenek, hogy a monostor felépítése még Géza hercegsége idején (az 1060-as években) elkezdődhetett, hiszen a mogyoródi csata, illetve az oklevél kiállítása között eltelt kb. egy év nem elégséges idő egy monostor felépítéséhez (vö. KNAUZ 1890: 34–35, TAKÁCS 2001: 159, KEGLEVICH 2010: 48, 2012: 31–32). Az alapítás kezdő időpontjának kijelölésekor segítségünkre lehet az a körülmény is, hogy a monostornak adományozott birtokok jelentős része a Géza hercegsége alatt álló területen feküdt, ami ugyancsak az alapítás 1074 előtti megindulását valószínűsíti (KOSZTA 2009: 289).

2.2. Az 1075-ben tehát már bizonyosan álló apátsági épület az évszázadok során több viszontagsággal nézett szembe. A tatárok az apátság közvetlen környezetében lévő településeket is feldúlták, amiből arra következtethetünk, hogy az apátság is megszenvedhette a tatárjárást, viszont az okmányai és a temploma is épségben átvészelte a támadást. A 14. század végével azonban a falak omladozni kezdtek, majd a templom a monostorral együtt összeomlott. Ebből az eredeti épületegyüttesből nem sok részlet maradt fenn. Storno Ferenc és Kálmán tervei alapján, Knauz Nándor esztergomi kanonok irányításával a 19. század vé-

gén végzett restaurálási munkálatok alkalmával feltárták a román stílusú templom alapjait, ami egy mellékhajóval keskenyebb és egy szentéllyel rövidebb volt a mostaninál. A feltárt épületrészlet mellett két tárgy őrzi a 11. századi állapotokat: egy ebedeci homokkőből készült keresztkút és egy nagy fafeszület. Az oklevelek tanúsága szerint 1405-ben gótikus stílusban újjáépített templom a század során többször is leégett, illetve idegen kézbe került, majd a század végén ismételtén újjáépítették. A templom mai belső szerkezete hűen őrzi a 15. század végi állapotokat, külseje is csupán annyiban változott meg, hogy a 16. században védelmi szempontokat szem előtt tartva négy méterrel megemelték a hosszfalát, illetve az ablakokat részben beépítették. A 19. század végi restaurálás alkalmával a kanonokok által készített három szentélyi ablak az apátság alapításának eseményeit idézi fel. A középső ablakon Szűz Mária és Szent Benedek szerepel „Szűz Mária, hazánk védasszonya” és „Szent Benedek, a templom védszentje” feliratok kíséretében. Jobb oldalon az alapító Géza király, illetve az alapítólevelet 1217-ben megerősítő II. András tűnik fel. A bal oldali ablakon pedig a király öccse, Szent László, aki jelen volt a monostor felszentelésén, illetve az alapítólevelet 1124-ben megerősítő II. István király képe látható (KNAUZ 1890: 33–57).

3. Az apátságnak az alapításkor adományozott birtokok többsége az apátság közvetlen környezetében, illetve Bars megyében helyezkedett el, de az ország különböző részein fekvő vármegyékben is jelentős birtokokhoz, illetve jövedelmekhez (pl. tized és vámok formájában) jutott az apátság.³

Az apátság közvetlen területén, a későbbi *Garamszentbenedek* en kívül („Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*” — „A földet, amelynek közepén a *Gran* nevű folyó folyik keresztül”) az alapítólevél név szerint is megemlíti azt a három falut, amelyek ehhez a területhez szorosan kapcsolódnak (e terület határleírásainak elemzését lásd Az apátság területének határleírásai című alfejezetben): *Szölös* („Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*” — „Azután *Sceulleus* nevű falut adtam”), *Tolmács* („Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach*” — „Odaadtam a halászok *Talmach* nevű faluját is a *Gran* partja fölött”), *Kovácsi* („**Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi**” — „**E határok között van a *Kouachi* nevű falu is, amelyet odaadományoztam**”).⁴ A Garam folyó mellett a megye északi részén a *sosolgyi erdőben* is birtokhoz jutott az apátság („Dedi autem et terram in *Susolgi*” — „*Susolgi*-ban is adtam egy földet”), illetve ugyancsak a Garam mellett maradv Barstól északkeletre

³ I. Géza királynak a garamszentbenedeki apátság számára tett adományaihoz lásd KNAUZ 1890: 131–250, HAICZL 1913: 11–12, PRT. 12/B: 95–96, Gy. 1: 443–444, DHA. 1: 213–218, KEGLEVICH 2012: 33–34, 175–202.

⁴ Az oklevél 13. századi interpolációit a dolgozatomban félkövér betűtípussal különítem el az oklevél 11. században íródott részeitől.

Bálvány („In villa *Balwan* quatuor aratorum terram” — „*Balwan* faluban 4 ekealja földet”), délre pedig Zsemleér („Dedi eciam villam *Semlar*” — „Odaadtam *Semlar* falut is”), Mikolafalu („In *Mikolafalu* terram unius aratri” — „*Mikolafalu*-ban 1 ekealja földet”) és Sárófalú („In *Saroufalu* a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra” — „*Saroufalu*-ban a falu felső részétől kezdve adtam 4 ekealja földet”) településeken kapott adományokat az apátság. A Zsitva folyó melletti települések közül pedig Zsikva az azonos nevet viselő patakkal („Dedi et aliam terram nomine *Sikua* ad XVI aratra, et ipsum rivulum *Sikua*” — „Adtam egy másik, *Sikua* nevű 16 ekealja földet is és magát a *Sikua* patakot”), Tassár („Dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua*” — „Adtam a besenyők *Tazzar* nevű faluját is a *Sitoua* felett”), a Komárom vármegyei Udvardhoz tartozó besenyők Zsitva melletti faluja, a későbbi Zsitvabesenyő a Zsitvával, a Nyitrával és a Tormás patakkal együtt („Insuper vero dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum super eandem aquam *Sitoua* cum terra septuaginta duorum aratorum, item aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, *Tarmas* et *Sitoua*” — „Ezenkívül az *Hudword*-i besenyők egy másik faluját is adtam ugyanazon *Sitoua* felett 72 ekealja földdel művelés céljából, a vizeket szintén [adtam] halászás céljából, tudniillik *Nitra*, *Tarmas* és *Sitoua* folyókat”), ezek mellett Sári („In *Sari* terram unius aratra cum silva et fenetis” — „*Sari*-ban 1 ekealja földet erdőkkel és kaszálókkal”), Füss („In *Fius* terram ad duo aratra” — „*Fius*-ben 2 ekealja földet”), Tajna („In *Taina* terram ad duo aratra cum pratis et silva” — „*Taina*-ban 2 ekealja földet rétekkel és erdővel”) és Belle („In *Bilegi* terram duorum aratorum” — „*Bilegi*-ben 2 ekealja földet”) egy része is az apátság tulajdonába jutott. Mindezek mellett teljes egészében az apátság birtokolta a Garamonleúsztatott fávájait („Tributum lignorum, que feruntur super *Gran*, solus abbas habeat, nullusque h’oc participetur” — „Azoknak a fáknak a vámjá, amelyeket a *Gran*-on szállítanak, csak az apáté legyen, abból ne részesedjék senki más”), a barsi vár és vásár vámjának egy részét („Tributum in *Borsu* et in omnibus foris eiusdem civitatis” — „A vámot *Borsu*-ban és a város minden vásárán”), valamint a goznicai, a geledneki és a keresztúri vám királyi részének a felét („aliis tribus villis, scilicet *Goznucha*, *Gelednuk* et *Kerestur*, in qualibet earum medietatem regie partis” — „és nem különben további 3 másik faluban, azaz *Goznucha*-ban, *Gelednuk*-ben és *Kerestur*-ban, ezek közül bármelyikben a királyi rész felét”). Végül a knyezsici Szűz Mária tiszteletére emelt kápolnával is az apátság rendelkezett („Et parrochiam, ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa *Knesech*, quam antea, dum capella lignea esset, habuit, quia regalis fuit, habeat quinquaginta scilicet villas ex civibus seu aliis vicinis hominibus, quartam videlicet decimarum partem” — „és a plébánia,

tudniillik a mindenkor Szűz Boldog Mária *Knesech-i* egyháza, amelyet korábban fakápolnaként is birtokolt, mivel az királyi volt; legyen azonkívül 50 faluja, a várnépek vagy más szomszédos emberek közül, illetőleg a tizedek negyedrésze”).

A Bars megyei birtokok után vegyük sorra az e megyén kívül fekvő apátsági adományokat! (Ezeket az alábbiakban azoknak a megyéknek a betűrendje szerint sorolom fel, amelyekben feküdtek.)

Békés megyében *D o b o z* területén („Super fluvium, qui nuncupatur *Crys*, in villa, que vocatur *Duboz*, tres domus servorum porcos Sancti Benedicti custodiencium dedi cum terra ipsorum” — „A *Crys* nevű folyó felett, a *Duboz* nevű faluban Szent Benedek sertéseit őrző szolgák 3 háznépét adtam földjükkel együtt”) birtokolt az apátság.

Bihar vármegyében *R i k á c s i á r t á n d* („In confinio *Bichor* civitatis dedi villam, que *RikachiArtand* vocatur” — „*Bichor* határában odaadtam a *RikachiArtand* nevű falut”), *K e s z t e g* („In *Caztech* VII domus dedi et terram ad quinque aratra” — „*Caztech*-ben 7 háznépét adtam és 5 ekealja földet”) és egy nevén nem nevezett, *B i h a r* melletti terület („Iuxta *Bichari* terram, in qua manent XX domus ministrorum, dedi” — „*Bichari* mellett adtam egy földet, amelyben 20 háznépnyi szolgáló tartózkodik”) tartozott az apátsághoz.

Csongrád megyében *C s a n y* („Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u*” — „A *Tiza* környékén fekvő földet is odaajándékoztam a *Tiza*-val együtt, a föld fölött van a halászok *C(hon)u* nevű faluja”), *A l p á r* („Dedi et aliam terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar* cum propriis terminis” — „A *Tiza* környékén adtam egy másik falut is, *Alpar*-t a saját határaival”), *S á g i* („Ex alia vero parte *Tize* villam, que dicitur *Sagi* [...] dedi cum propriis terminis” — „A *Tisza*⁵ másik partjáról is adtam egy falut saját határai között, *Sagi*-t”), *S á p* birtokokat („Terram *Sapi* simul cum arboribus in hereditatem monasterio Sancti Benedicti dedi” — „*Sapi* földet fáival egyszersmind Szent Benedek monostorának adtam örökbirtokul”), illetve a Csany és Alpár határában lévő halastavakat (Csany: „In eadem autem terra ex utraque parte *Tize* sunt piscine, quarum hec sunt nomina: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*” — „Ugyanezen a földön pedig a *Tisza* mindkét része felől halastavak vannak, amelyeknek ezek a nevei: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*”; Alpár: „Predicti vero *Alparienses* quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum *Tiza* ascedendo existunt, quarum nomina sunt hec: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*,

⁵ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal szerepelnek.

Feirtou, Egres et Hosiouer, ac fluvium Tiza cum profunditatibus suis, quantum in terminis predictarum terrarum Alpar et Sagi existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de Sagi, quociens abbati placuerit, comuniter piscabuntur” — „A fentebb említett *Alpar*-i halastavakat, amelyek az [alpári] határban a *Tiza* folyása felé haladva vannak, és amelyeknek a nevei a következők: *Kustiza, Kerektou, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres és Hosiouer*, emellett a *Tiza* folyót is az örvényeivel, amennyi azokból az említett *Alpar és Sagi* földek határában van, amint ez ezelőtt is szokásban volt, a *Sagi* emberekkel együtt, ahányszor csak az apátnak tetszik, közösen halásszák majd”) kapta meg a monostor. A birtokok mellett két rév bevétele is az apátságnak jutott: a *Tisza bödi* („tributum transitus super *Tizam*, qui nuncupatur *Benildi*” — „a *Tisza* fölötti *Benildi* nevű átkelőhely vámját”), illetve a *Kurca patak Szentesnél* lévő révjének a váma („tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*” — „a *Curicea* folyó feletti vámot ugyancsak”).

Esztergom megyében *Kakát* („*In Kokot dedi X domus nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra*” — „*Kokot*-ban a felső részekről kezdve 10 háznépnyi hajóst adtam és 3 ekealja földet”) és *Kesztölc* („*in Kestelci VII vineas et V vinitores et terram ad duo aratra*” — „*Kestelci*-ben is [adtam] 7 szőlőt és 5 vincellért, illetve két ekealja földet”) területének egy része jutott az apátság tulajdonába.

Hont megyében *Ludány* falu egy részének („*In villa Ludan decem domus servorum cum pomerio et terram ad V aratra et cumulonem mixtim cum villa et nemus*” — „*Ludan* faluban 10 háznépnyi szolgát [adtam] gyümölcsösssel és 5 ekelaja földet és a faluval közös kaszálót és egy ligetet”) a birtokosává vált az apátság.

Komárom megyében pedig a későbbi *Udvard* („*Hudwordiensium aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit, ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi*” — „Az *Hudword*-iak egy másik, 40 ekealja földjét és 20 háznépnyi szolgát a vásár fölött, akiknek a szolgálata az legyen, miként az apátnak tetszik, ehelyütt odaajándékoztam az udvarházamat és nem különben a Szent Márton tiszteletére felszentelt kápolnát”),⁶ *Komárom* („*In Camarun trium aratorum terram secus flumen Danubii*” — „*Camarun*-ban 3 ekealja földet a *Duna* mellett”), a Vág feletti *Szántó* („*Infra Wag vero dedi villam nomine Samto*” — „A *Wag* alatt is adtam egy falut, *Samto*-t”), *Vág töve* („*piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin*” — „egy halászhelyet a *Duná*-n egy *Wagetuin* nevű helyen”), *Zsitva töve* („*In*

⁶ Az adomány helyén később két falu alakult ki: a vásár helyén Udvard, illetve a kápolnánál Szentmárton (Gy. 1: 461).

Sitouatuin dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur” — „A *Sitouatuin* nevű helyen adtam 11 háznépnyi halászt és 4 ekealja földet és egy halászhelyet a *Duná-n* ugyancsak a *Sitouatuin* nevű helyen”) és *Gég* nevű („Iuxta *Wag* dedi villam *Gegu* nomine” — „A *Wag* mellett adtam egy *Gegu* nevű falut”) területeken jutott adományokhoz az apátság. Ezek mellett *szabad halászat* joggal rendelkezett a Vágon, a Nyitrán és a Dunán („piscacionem liberam ubique in *Wag*, *Nitra* et *Danubio*” — „szabad halászhelyet bárhol a *Wag-on*, a *Nitra-n* és a *Duná-n*”), megkapta továbbá a *Vajas-ér* nevű halastó egy részét („In piscina vero, que *Woioser* vocatur, dedi duas partes” — „A *Woioser* nevű halastóból két részt adtam”),⁷ *Lél* ben pedig birtokolta az ott létesült vásár vámjának, pontosabban annak királyi részének a felét („in *Lelu* super *Danubium* tributum” — „a *Duna* felett *Lelu*-ban a vámot”).⁸

Külső-Szolnok megyében *Pél(y)* birtok („Terram *Pelu* ultra *Tizam* supra portum aque *Kengelu* dedi cum propriis terminis” — „A *Tisza-n* túl a *Kengelu* víz révje fölött adtam egy földet, *Pelu-t* saját határai között”) és a *Mély-ér* melletti földek és a víz egy része felett rendelkezett az apátság („Iuxta *Zounuk* super aquam, que vocatur *Meler*, dedi XV domus servorum cum terra sua, que magna est, terminatam propriis terminis, et ipsam aquam ad piscandum, quantum in termino illius terre est” — „A *Meler* nevű, saját határaitól határolt víz felett, *Zounuk* mellett adtam 15 háznépnyi szolgát saját földjével, amely nagy [terület], és magát a vizet halászatra, amennyi annak a földnek a határán belül van”).⁹

Nógrád megyében *Füzegy* birtok¹⁰ („Terram, que sita est super aquam *Fizegi*, dedi cum propriis terminis” — „A *Fizegi* vize felett fekvő földet saját határaival együtt adtam”), illetve a *Naszály* nevű erdő mellett *föld* egy része („Iuxta silvam *Nazal* dedi unum aurificem nomine *Nesku* cum fratribus suis et terram ad V aratra” — „*Nazal* erdő mellett egy *Nesku* nevű aranyművest adtam a fivéreivel együtt és 5 ekealja földet”) tartozott az apátság joghatósága alá.

Nyitra megyében a Nyitrától keletre lévő *Pógrányt* („In villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum **et XVI vineas cum silvis pratis et terram ad sex aratra**” — „*Pagran*

⁷ Vajas-ér halászatának 2/3 részét kapta meg az apátság (Gy. 3: 462).

⁸ *Lél* mellett I. Géza vásárt létesített (Gézavásárhely), amelynek a vámját az apátságnak engedte át (Gy. 3: 437).

⁹ Az oklevél egy későbbi pontján már településnévként vagy földterület neveként szerepel a *Meler* névforma: *terris* [...] in *Meler*.

¹⁰ Az első előforduláskor még név nélkül szerepel a birtok, de később a *Fizeg* névforma településnévként vagy földterület neveként is megjelenik az oklevélben: *terris* [...] *Fizeg*.

nevű faluban délkeleten adtam másokétól elkülönítve 15 háznépnyi szolgát, akiknek a szolgálata az legyen, miként az apátnak tetszik, és **16 szőlőt erdőkkkel, rétekkel, illetve 6 ekealja földet**”) birtokolta az apátság.

A garamszentbenedeki apátságnak Pilis megyében is volt birtoka, az Óbuda melletti **Örs**, amely az alapítólevélben név nélkül van megemlítve („*Ultra Danubium dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra*” — „A *Duna*-n túl 20 szőlőt adtam vincellérekkel és 15 ekealja földet”).

Szabolcs megyében a **s z o b o s z l ó i v á s á r v á m** felével („*tributum autem unius mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar*” — „a magyarul *Zobuzlou wasar*-nak nevezett vásárnak a vámját”) rendelkezett az apátság.

Torda megyében az **a r a n y o s i s ó v á m** királyi részének a felét („*Ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda*, dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice *Aranas*, latine autem *Aureus*, scilicet medietatem regie partis” — „*Erdély*-ben a **Turda** nevű várnál odaadtam a sóvámot, azon a helyen, amelyet magyarul *Aranas*-nak, latinul pedig *Aureus*-nak neveznek, tudniillik a királyi rész felét”) birtokolta az apátság.

A bizonytalan lokalizációjú (Bihar vagy Csongrád megyében fekvő) **M e l é n y h a l o m** birtok („*Terram, que dicitur Melinhalmu, dedi cum propriis terminis*” — „Adtam a *Melinhalmu* földet saját határai között”) is az apátság tulajdonába került az adományozás révén.

A garamszentbenedeki apátság birtokainak a felsorolása — annak a megvilágítása mellett, hogy a garamszentbenedeki apátság az ország 13 vármegyéjében jutott jelentős birtok- és egyéb adományokhoz — azt is megmutatja, hogy az interpoláció az oklevél mely részeiben idézett elő változtatásokat (az oklevél teljes szövegét Az alapítólevél szövege és magyar fordítása című alfejezetben adom közre). A 13. századi utólagos beszúrák jelentékeny része az apátság Bars megyei adományait egészítette ki újabb adományokkal. A Bars megyén kívül eső adományok közül az Esztergom megyei Kakat település egy részének adományozását, illetve a Csongrád megyei Csany és Alpár — amely területeknek az apátság tulajdonába kerüléséről már a 11. századi oklevél is megemlékezett — határában lévő halastavak megemlítését sorolhatjuk az adományok 13. századi meghamisításai közé. A Bars megyei adományokról szóló oklevélrészek utólagos betoldásai után az oklevél második felének csekélyebb mértékű interpolációi leginkább nem az adományok meghamisításában érhetők tehát tetten — ezeknek a nagy része ugyanis már a 11. században belekerült az alapítólevél latin szövegébe —, hanem például a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak kiterjesztésében (vö. Alpár, Sági határleírása) vagy az adományok mértékének a kibővítésében (vö. Pográny).

A munkám végén lévő térképmelléklet a garamszentbenedeki alapítólevél valamennyi helyet jelölő szórványát bemutatja.

III. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti forrásértéke

1. Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei

1. GYÖRFFY GYÖRGY munkáját (DHA. 1: 204–218) megelőzően a szlovák RICHARD MARSINA tollából is megjelent 1971-ben az alapítólevél kritikai kiadása (CDES. 1: 53–58). Bár az oklevél nyelvészeti elemzésekor én magam alapvetően a GYÖRFFY-féle kiadást vettem alapul, szükség esetén az 1971-es kiadást is segítségül hívtam, illetve az eredeti és az interpolált szövegrészek elhatárolása tekintetében figyelembe vettem a két munka egyezéseit és különbségeit is.

Még ha ismerjük is, hogy melyek az oklevél eredeti és interpolált részei, a nyelvészeti vizsgálatokban a magyar nyelvű szórványok időhöz kötését nem végezhetjük el automatikusan. Hibát követnénk el ugyanis akkor, ha az oklevél eredetinek tartott részeit nyelvtörténeti szempontból mechanikusan a 11. századhoz, az interpoláltnak tekintett részeit pedig a 13. századhoz kötnénk. Az oklevél átirat volta miatt ugyanis egyértelműen a 11. században íródott részek elemzése során is élnünk kell azzal a gyanúval, hogy esetleg az átirás során megváltoztatták, a korabeli kiejtéshez és főképpen az akkori írásszokásokhoz igazították a magyar nyelvű szórványok lejegyzését, tehát azok nem a 11. század, hanem a 13. század jellegzetességeit viselik e tekintetben magukon. És viszont: az oklevél interpoláltsága miatt emellett azt is érdemes számításba vennünk, hogy az utólag beszúrt részek egy-egy eleme — ahol például mintaként az oklevélírók rendelkezésére álltak 11. századi formák — nem az interpoláció keletkezésének korát reprezentálja, hanem a hamisítás elfedése érdekében a 11. századi formákhoz áll közelebb. A nyelvtörténeti vizsgálatoknak tehát nem célja, hanem egyik legalapvetőbb kiindulópontja kell, hogy legyen az oklevél interpolált részeinek a kijelölése, amelyek aztán a további nyelvészeti vizsgálatokhoz alapként szolgálhatnak.

2. RICHARD MARSINA — csoportosítva az alapítólevél utólag beszúrt, interpolált szövegrészleteit — az interpoláció vonatkozásában három kategóriát különít el egymástól. Első típusként a hosszabb szövegrészleteket, határleírásokat nevezi meg. A szerző az oklevél interpoláltságáról akképpen vélekedik ugyanis, hogy a birtokadományok hitelessége mellett azok határleírása utólagos beszúrási eredményeképpen került bele az oklevél szövegébe. Oklevélkiadása alapján ez alól csupán a Csongrád megyei Csany határleírása képez kivételt. A nagyobb szövegrészleteket érintő interpolációk után következő kategóriaként a rövidebb

közbeékeléseket említi meg. Az interpoláció ezen típusának illusztrálására például az „in *Sari* terram unius aratra cum **silva et** fenetis” szövegrészletet idézhetjük. MARSINA úgy gondolja ugyanis, hogy az eredeti oklevél az erdők adományozását nem jegyezte le, vagyis a „silva et” egy közbeékelte interpoláció. Minden bizonnyal ide tartozik továbbá az általa interpolációként megjelölt *latine* és *hungarice* adverbiumok előfordulása is: pl. „in loco, qui dicitur **hungarice** Aranas, **latine** autem Aureus”. A harmadik csoportba pedig azokat a pontosítás céljából elkövetett utólagos közbeszúrásokat sorolja, amelyek feltűnését nem a hamisítás vezérelte, hanem sokkal inkább a megváltozott helyzetre való reflektálásként kell értékelnünk a megjelenésüket. Ezt a típust képviseli a Bihar megyei Ártánd település nevének *Rikachi Artand* formában való szerepeltetése: a település neve a 11. században ugyanis minden bizonnyal *Rikachi* volt.

Az oklevél hamisításának, azaz interpolálásának időhöz kötésére ugyancsak kísérletet tesz MARSINA. Korábban, Az alapítólevél filológiai megítélése című alfejezetben a legújabb eredményeket bemutatva már idéztem GYÖRFFY GYÖRGY véleményét, miszerint az oklevelet két ízben is kiegészítették az eredeti oklevélből hiányzó szövegrészekkel: az első kiegészítés 1237 környékén következhetett be, amelyet 1270 után egy újabb követett. Ezzel szemben MARSINA az interpolációk között nem tesz különbséget keletkezésük időpontja tekintetében, ugyanakkor nem egy konkrét évet, hanem egy időintervallumot jelöl meg, amikor az oklevél interpolálását elvégezheték: 1270 és 1314 közöttre datálja az oklevél hamisításának lehetséges idejét. Az időintervallum kezdőpontját az teszi indokolttá, hogy okleveleink intituliójába, vagyis az oklevéladó nevét és címét megjelölő oklevélformulába ekkor került bele a II. István korára datált átiratban feltűnő „Bulgarie rex” elem, a záró időpontot pedig az magyarázza, hogy az esztergomi érsek ebben az évben adományozta Garamszentbenedeknek Knyezsic falu tizedének negyedét, amely kiváltság már az alapítólevélben is szerepel (CDES. 1: 54).

A kritikai kiadás megjelenése után két évvel írt tanulmányában MARSINA a problémakör részletesebb bemutatására vállalkozott¹, s munkájában az interpolációk keletkezési korának meghatározása mellett az átiratok filológiai vizsgálatát is elvégezte. II. István 1124-es oklevelét minden előzményt nélkülöző hamis iratnak minősítette, II. András 1217. évi hamis átiratának megszületését pedig a király egy hiteles oklevelének felhasználásához kötötte. Az interpolációk keletkezését tárgyalva a szerző részben módosította az oklevél kritikai közlésével együtt napvilágot látott vélekedését: az interpolálás felső időhatárát ugyanis a korábbi 1314 helyett 1328-ra tolta ki. Az intervallum kitágítását azzal indokolta, hogy az apátság a barsi vám visszaszerzéséért folytatott peres eljárás során nem mutatta

¹ RICHARD MARSINA (1973), Štúdie k Slovenskému diplomatáru. I. Druhá časť című tanulmányát eredeti nyelven nem ismerem, tételeit így KEGLEVICH KRISTÓF interpretációja nyomán (2012) mutatom be.

be az alapítólevelét, az irat jelen formája pedig kiválóan alkalmazható lett volna a per sikeres eldöntése érdekében. Minthogy pedig ezek az események 1324-ben történtek, az interpolálást valószínűsíthetően később szenvedte el az alapítólevél (vö. MARSINA 1973: 55–67, KEGLEVICH 2012: 22–23).

3. GYÖRFFY GYÖRGY az oklevél kapcsán — amint azt már többször is hangsúlyoztam — két fázisban végbement interpolációról beszél, amelyek szorosan kapcsolódnak az apátság peres ügyeihez. Az apátság évszázadokon keresztül perben állt a tulajdon szolgálival, a barsi várjobbágyokkal, a világi kisbirtokosokkal, a zólyomi ispánnal, a nyitrai püspökkel és az esztergomi érsekkel is. Az oklevél szövegének kiegészítései véleménye szerint nem egy időből származnak, hanem a perek kibontakozásához igazodva a 13. század első, illetve harmadik harmadából: 1225-ben a csongrádi Sági falu birtoklásának ügyében, 1237-ben három barsi vám (Goznica, Gelednek és Keresztúr) miatt pereskedett az apátság, a század 70-es éveiben pedig a Garam partján elhelyezkedő erdők kapcsán bontakozott ki birtokper (vö. DHA. 1: 212, a birtokperekhez lásd KEGLEVICH 2012: 73–109). Mint korábban jeleztem, nyelvtörténeti vizsgálataimban az oklevél interpolációi között keletkezési koruk alapján — célszerűségi szempontból — nem teszek különbséget, az oklevél valamennyi betoldására úgy tekintek, mint amelyek a 13. század hetvenes éveiben keletkeztek.

A GYÖRFFY-féle szövegkiadás egyik nagy érdeme, hogy a szerző közzéteszi azokat a támpontokat is, amelyek a segítségére voltak az oklevél két különböző századból származó részeinek elhatárolásakor (ezekhez lásd Gy. 1: 418, DHA. 1: 212). Egyik-másik esetben azonban bővebb kifejtés nélkül csupán jelzi, hogy azok az oklevél utólagos beszúrásaihoz tartoznak. Úgy tartja például, hogy a Tisza mellett elterülő halastavak jó része a 13. században került bele az oklevélbe. Az ilyen, megokolás nélkül álló „besorolások” kapcsán érthetően támadhatnak kételyeink, e szöveghelyek vizsgálatát ezért a következőkben én magam is jóval nagyobb körültekintéssel végzem el.

3.1. A GYÖRFFY GYÖRGY által megállapított támpontok között elsőként azokra a nevekre, pontosabban az általuk jelölt helyekre kell utalnunk, amelyek birtoklásának ügyében az oklevél megírása után az apátság perbe keveredett. Ezek a perek ugyanis valószínűleg nem alakultak volna ki, ha a kérdéses terület nevei az apátság adományaiként az alapítólevél eredeti változatában is szerepeltek volna. Ekképpen vélekedik GYÖRFFY azokról a nevekről is, amelyek nem szerepelnek az 1209. évben keletkezett pápai összeírásban (Str. 1: 190–191). Ez az oklevél ugyanis az interpolált oklevél keletkezése előtt ad számot a garamszentbenedeki apátság birtokairól. Az utólagos beszúrások felfedezésében segítségül hívhatjuk továbbá a településtörténet eredményeit is. Garamszentbenedek felett, a Garam völgyében fekvő Goznica, Gelednek és Keresztúr a 11. században

még gyéren lakott területek voltak, így nehezen képzelhető el, hogy I. Géza ezen a vidéken három vámot is adományozott volna az apátságnak.

3.2. Az oklevél 11. és 13. századi részeinek az elkülönítésekor latin szóhasználati ismeretekre is támaszkodhatunk. Megfigyelhető ugyanis, hogy a latin szövegben bizonyos fogalmak megjelölésére az oklevélíró a 11. és a 13. században elterjedt latin szavakat egyaránt használja. A határpontra történő utaláskor például olykor a 11. században használatos *terminus*, máskor pedig a 13. században gyakori *meta* bukkan fel. A várnépek 11. században szokásos *civis*, *urbanus* megjelölése is váltakozik a 13. században jellemző *castrensis*-szel. E fogódzó jogosságát nem elvitatva ugyanakkor célszerű azt is számításba venni, hogy az iratban feltűnő, a 13. században használatos latin szavak egy bizonyos köre vajon nem írható-e ugyancsak az átírás számlájára. Előfordulhatott ugyanis, hogy az átírás alkalmával nemcsak a magyar nyelvű szórványok estek át módosításokon, hanem az oklevél teljes szövegét „modernizálták”, azaz a már kevésbé (vagy egyáltalán nem) használatos szavakat, kifejezéseket, formulákat kicserélték az akkor használatban lévőkre.

3.3. Az oklevél véghangzós és véghangzó nélküli neveit GYÖRFFY GYÖRGY ugyancsak alkalmasnak véli az oklevél két rétegének elkülönítésére. A véghangzó kérdéskörét ugyanakkor körültekintően kell kezelnünk. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnésének felső határát a 13. század közepében jelöli meg (vö. BÁRCZI 1958: 18–24, valamint E. ABAFFY 2005: 321–323), amely időpont megelőzi az oklevél interpolációjának idejét (1270-es évek). A garamszentbenedeki oklevél véghangzós szórványairól tehát — még akkor is, ha a hangváltozások kronológiai viszonyait messze nem kezelhetjük mereven — viszonylag nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy azok híven megőrizték I. Géza eredeti oklevelének írásformáját. Ebből a megállapításból ugyanakkor nem következik egyértelműen az, hogy a véghangzó nélküli formák az oklevél 13. században keletkezett részéhez tartoznának. A véghangzóknak az ősmagyar korban meginduló eltűnése ugyanis a 11. század közepén már olyannyira előrehaladott állapotban volt, hogy a helyesírás archaikus, konzervatív volta ellenére a magyar nyelvű elemek jelentős része már tövégi magánhangzó nélkül látható a szórványemlékeinkben. A Tihanyi alapítólevélben például sokkal több alkalommal találunk véghangzó nélküli, mint véghangzós szóalakot (BÁRCZI 1951: 71, 1958: 23). A garamszentbenedeki apátság eredeti oklevelében is előfordulhattak tehát véghangzós és véghangzó nélküli helynevek egyaránt. A véghangzós és a véghangzó nélküli nevek különböző századból való származásának felvetése ellenére a DHA.-beli szövegközlésből egyértelműen kiderül, hogy a véghangzók problémakörét maga GYÖRFFY sem tekintette megbízható támpontnak az oklevelek kronológiai rétegeinek szétválasztásakor. Ennek igazolására elég csupán az oklevélben több ízben is felbukkanó *Bars* helynév előfordulásait megnéznünk, itt

ugyanis azt találjuk, hogy azok az utólagos beszúrásként megjelölt részekben véghangzó nélküli *Bors* és véghangzóval álló *Borsu* formában egyaránt feltűnnek.

3.4. A GYÖRFFY által felsorolt fogódzók ismertetésének zárásaként meg kell még említeni egy névtani természetű támpontot is. Az oklevélben szereplő két *-falu* utótagú helynévről (*Mikolafalu* és *Saroufalu*) GYÖRFFY GYÖRGY névrendszerbeli-kronológiai jellegzetességek alapján állapítja meg, hogy azok csakis az irat interpolálása során kerülhettek bele az oklevél szövegébe tekintve, hogy a *-falu* utótagú helynevek csupán a 13. századtól kezdve jelentkeznek a magyar helynévadásban (Gy. 1: 418, 462).

Továbbra is úgy gondolom, hogy az oklevél interpolált részeinek kijelölése elsősorban a történészek feladata, de e két név kapcsán emlegetett, hangsúlyozottan névtani természetű fogódzó miatt mégis célszerűnek látom ezt a sokak által (pl. KNEZSA 1964: 469, KÁZMÉR 1970: 31, TÓTH V. 2001a: 156) hangoztatott, egymástól átvett és tovább hagyományozott véleményt újból és több szempontot mérlegelve alaposan megvizsgálni. E tekintetben ugyanis a nyelvészeti vizsgálat — megítélésem szerint — valamelyest pontosíthatja a történészi álláspontot.

A nyelvészeti szakirodalomban általánosan elfogadott vélekedés az, hogy a *-falu* utótagú helynevek valóban nem voltak még jelen a 11. századi magyar helynévadásban, e névtípus első hiteles adatai a 13. századból származnak (vö. KÁZMÉR 1970: 31–32). Mindezek alapján jogos a feltételezés, hogy *Mikolafalu* és *Saroufalu* nevek — ebben a formájukban legalábbis — a 11. században még nem kerülhettek bele az oklevél latin nyelvű szövegébe. Ha azonban megnézzük e települések neveinek más oklevelekből származó előfordulásait is, akkor mindkét név esetében azt látjuk, hogy a garamszentbenedeki oklevélbeli *Mikolafalu* és *Saroufalu* alakok egyedülállóak e településnevek adatsoraiban. A 13. századból származó további oklevelek, illetve a későbbi századra keltezettek is mind a pusztá személynévi eredetű *Mikola*, illetve *Sáro* névformával említik a Bars megyei településeket (vö. Gy. 1: 462, 471, ComBars. *Šarovce*, *Želiezovce*, TÓTH V. 2001b: 218, 232, KMHsz. 1. *Mikola*, *Sáro*).²

A kétrészes névváltozatok hiánya a Garam menti települések neveinek adatsorában az interpolált voltak mellett a *-falu* utótagú névvariáns valós létezését is mindenképpen megkérdőjelezi. Ez a gondolat részben már KÁZMÉR MIKLÓS munkájában is megjelent, bár ő nem a nevek kétrészes voltát vonta kétségbe, hanem a *-falu* utótag személynévi előtaghoz (*Mikola* és *Sáro*) kapcsolódását tartotta igen kivételesnek a személynév + *-falva* típusú nevek gyakori előfordulásaival szemben. (A nevek személynévi eredetéhez vö. TÓTH V. 2001b: 218, 232.) És minden bizonnyal abból a feltevésből kiindulva, hogy a személynév + *-falu* típusú nevek csakis másodlagosan, a *-falva* > *-falu* változás eredményeként jöhettek létre a magyar helynévrendszerben, a garamszentbenedeki oklevél *Mikolafalu* és

² A nevek adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkeit, illetve ComBars. *Želiezovce*, *Šarovce*.

Sárófalva nevét bizonytalanul ugyan, de a *-falva* utótagú nevek közé sorolta (KÁZMÉR 1970: 31, 298, 300).

TÓTH VALÉRIA cáfolva KÁZMÉR vélekedését megjegyzi, hogy „a régiségben a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag lexikális struktúrájú településnevek jelölt és (igaz, ritkábban) jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben egyaránt testet ölthettek” (2008a: 106). Ennek alapján tehát a *Mikolafalu* és *Sárófalva* neveknek, ha nem is a 11. századi, de a 13. századi létében pusztán a személynévi előtag + *-falva* jelöletlen birtokos jelzős összetételű struktúrájuk miatt még nem lenne okunk kételkedni. Az a fentebb említett körülmény azonban, hogy a garamszentbenedeki oklevél kivételével a neveket megemlítő számos dokumentum egyike sem örökít meg kétrészes formákat, mindenképpen kétségeket támaszt a kutatóban.

Ha megnézzük az e falvak környezetében feltűnő egyéb garamszentbenedeki oklevélbeli neveket, főként pedig a GYÖRFFY által interpoláltként megjelölteket, talán választ kapunk a *Mikolafalu* és *Sárófalva* nevek kapcsán felmerült kérdéseinkre is. A garamszentbenedeki oklevél fogalmazója e két falu nevének említésével fejezi be a Bars megyei adományok felsorolását, bár egy-két alkalommal a szomszédos megyékben (Komárom és Nyitra) tett adományok is feltűnnek a Bars megyeiek között. Az alapítólevél interpoláltnak tekintett neveit különválasztva az oklevél hiteles neveitől azt látjuk azonban, hogy az irat ezen részén csupán Bars megyei települések neveit szúrták be utólag a latin szövegbe. Az interpoláció azzal a két Zsitva menti településsel (Sári, Tajna) kezdődik, amelyek közelében a régiségben egy *Mikófalva* nevű település feküdt, ez a név ma Szelepcsény határában lévő pusztá nevéként él tovább (BOROVSKY 1903: 73, FEKETE 1943: 75, KÁZMÉR 1970: 283). Meglátásom szerint az oklevéllejegyző e falu nevének ismeretében és a *Mikola*, illetve *Mikó* nevek összezsengése következtében jegyezhetette le az egyrészes *Mikola* helyett a *Mikolafalu* nevet. Megtéveszthette a lejegyzőt ugyanis, hogy a *Mikófalva* közelében fekvő Zsitva menti települések³ felsorolása után az oklevél egy, a *Mikó*-hoz hasonló *Mikola* nevet említ. Az igazsághoz hozzátartozik azonban az, hogy ennek a településnek jelenleg csupán 1395-ből ismerjük az első adatát *Mykofalua* formában (KÁZMÉR 1970: 283). Ezt az esetleges tévesztést támaszthatja alá az is, hogy FEJÉR GYÖRGY a garamszentbenedeki oklevélbeli szórványt nem *Mikolafalu*-nak, hanem *Mikofalu*-nak írja át (F. 1: 431, 2: 71). TELEKI JÓZSEF pedig FEJÉR oklevélkiadására támaszkodva a helyet a Zsitva melletti Taszár közelébe lokalizálja (1863: 255), tehát oda, ahol valóban létezett egy *Mikófalva* nevű hely. A garamszentbenedeki oklevél fényképmásolatát megnézve azonban meggyőződhetünk arról, hogy az oklevélben félreolvashatatlanul *Mikolafalu* és nem *Mikofalu* szerepel (DF. 235997). Más ok-

³ A már említett Sári és Tajna falvak mellett az oklevél hiteles része nem sokkal ezek előtt Taszár adományozását is rögzíti.

levelek említései alapján azt is biztosan tudjuk, hogy az oklevélbeli *Mikolafalu* név nem a Zsitva melletti Mikófalut, hanem a Garam melletti Mikolát nevezi meg. Ismeretes ugyan, hogy FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadásai tele vannak elírásokkal, ebben az esetben azonban talán nem egyszerű tévesztéssel van dolgunk, hanem a Zsitva menti *Mikófal*u nevének a Garam menti település nevét (vagy még inkább annak rögzítését) befolyásoló hatásával kell számolnunk.⁴

Mindezek azonban csupán a *Mikolafalu* szórvány oklevélbeli megjelenését magyarázhatják, de az továbbra is kérdés marad, hogy Sáró település neve miért szerepel ugyanitt *Saroufal*u-ként. Ennek megválaszolására egyelőre csupán a *Mikolafalu* szórvány névszerkezetének analógiás hatását vethetjük fel lehetőségként.

E problémakör kapcsán arról is érdemes szólnunk, hogy az oklevél két kritikai kiadása másképpen viszonyul e két név interpolált voltához. Az már az eddigiekből is kiderült, hogy GYÖRFFY GYÖRGY teljes egészében interpoláltnak tartja a neveket, vele szemben RICHARD MARSINA pedig nem az egész nevet, csupán a *-fal*u utótagokat tartja 13. századi beszúrás eredményének. Jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk dönten a két elképzelés között. Amellett ugyanis, hogy a név teljes egészében az interpoláció hozadéka, az is előfordulhatott, hogy az eredeti oklevélben már szerepelt a *Mikola* (és a *Sáró*) név, amit az interpoláció során a *Mikófal*u név hatására a *-fal*u utótaggal toldottak meg.

2. Az alapítólevél szövege és magyar fordítása

1. Az alapítólevél latin szövegét GYÖRFFY GYÖRGY (DHA. 1: 213–218) és RICHARD MARSINA (CDES. 1: 54–58) szövegközlése alapján adom közre.⁵

In nomine sancte Trinitatis et individue Unitatis, Patris et Filii et Spiritus Sancti. Ego *Magnus*, qui et *Geisa*, in primis Hungarorum dux, postea vero *gracia* Dei rex consecratus, *Bele* regis filius, cernens huius seculi bona esse momentanea, superna autem perpetua, magno amoris desiderio ecclesiam construere adoptavi ad laudem Dei et Sancte Marie semper Virginis Sanctique Benedicti, piissimi monachorum patris ac ducis, ibique favente Deo monasterium constitui. Igitur ipso opitulante, qui omnia fecit, ad predictum Sancti Benedicti monasterium hereditates (in terris cultis et incultis, vineis ac vinetis, pratis ac pascuis, aquis aquarumque decursibus, piscinis et piscaturis, servis et ministris, adque tributis, ceterisque bonis subsequentibus) contuli adque dedi. Et hoc omnibus episcopis, abbatibus necnon et principibus regni mei notum fieri volui. Terram, per

⁴ Köszönöm Kenyhercz Róbertnek, hogy felhívta a figyelmemet arra, hogy ez az alak az 1570. évi átírás (DF. 278996) alapján került bele FEJÉR oklevélkiadásába.

⁵ A GYÖRFFY GYÖRGY szerint interpoláltnak tartott szövegrészeket ugyanúgy félkövér betűtípussal jelölöm, ahogyan a dolgozatomban egészében, a RICHARD MARSINA szerinti interpolációkat pedig () jelek fogják közre. A mindektőlük által utólagos beszúrásnak értékelt részek pedig () jelek közti félkövér betűtípussal vannak feltüntetve. A szórványok kiemelése tőlem származik.

cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*, ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi, <cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus, cum *ulonibus* ac omnibus *con*moditatibus utilitatibusque in predictis silvis, aquis et terra, **que nunc sunt et in futurum fieri poterunt,**> dedi cum propriis certis metis et terminis. <Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensiū de *Borsu*, *Braian* nomine transitur; deinde versus occidentem transeundo ad verticem montis *Plesiucze*; exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam iuxta latus cuiusdam alterius montis ad metam terreā arenosā; abinde descendit in profundam vallem, et inde ascendendo transit ad metam terreā, que est iuxta civilem viam; exinde pertransit vallem eundo ad magnam terreā metam, et ab eadem meta usque ad locum, ubi ab inferiori parte ecclesie Beate Virginis de villa *Knesecz* rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*, est terminus; postea ipsa *Sitoua* terminus est usque ad montem, unde exit; deinde transeundo directe caput est rivuli nomine *Feniosaunica*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam derivatur sub montem, qui est versus orientem, et cadit in *Gran*, ubi signum Sancti Benedicti est in quadam arbore. Ex alia vero parte *Grane* est rivulus nomine *Lisna* terminus usque ad cacumen montis, unde exit; deinde per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur, prope villam nomine *Baka* procedendo usque ad montem *Chus*, et ab eodem monte per silvas directe transitur ad vallem, ad locum, ubi montes terminantur, rivulo *Prestucz* in parte Sancti Benedicti remanente.> Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi. Dedi etiam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. <Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulko dividitur a terra castrensiū usque ad caput laci,⁶ qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensiū, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est.> Intra quos etiam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, <cuius ville homines ad omnia genera servitutū, que voluerit abbas deputentur. In quibus terminis, quos> omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, <nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas

⁶ A *laci* minden bizonnyal a *lacus* 'tó' jelentésű negyedik deklinációs főnév tévesztett genitivusi alakja a helyes *lacus* forma helyett.

vero quotquod voluerit, homines locare poterit, > longi enim latique sunt et magni. Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, > cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; **deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla*.**> Dedi et aliam terram nomine *Sikua* ad XVI aratra, et ipsum rivulum *Sikua* cum pratis ac pascuis et XII domus servorum silvamque (ma)gnam cum propriis terminis. Dedi etiam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super *Sitoua* cum terra XX aratorum, et magnam silvam versus orientalem et meridionalem plagam cum pratis et pascuis, et decem domus carpentariorum, terminatam propriis terminis. Insuper vero dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum super eandem aquam *Sitoua* cum terra **septuaginta duorum aratorum**, item aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, *Tarmas* et *Sitoua* cum pratis et pascuis, que inter predictas aquas habentur, latissima enim et longa sunt ad pastum animalium, equorum, ovium, boum, et magnam silvam ultra vallem, inter orientalem et meridionalem plagam cum propriis terminis. *Hudwordiensium* aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit, ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi. In villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum **et XVI vineas cum <silvis> pratis et terram ad sex aratra**, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit. **In *Sari* terram unius aratra cum <silva et> fenetis. In *Taina* terram ad duo aratra cum pratis <et silva.> In *Fius* terram ad duo aratra. In *Bilegi* terram duorum aratorum. In villa *Balwan* quatuor aratorum terram.** In villa *Ludan* decem domus servorum cum pomerio et terram ad V aratra et cumulonem mixtim cum villa et nemus. Dedi etiam villam *Semlar* et terram ad XVI aratra et nemus magnum super ripam *Gran* cum piscacione, quantum in terminis illius terre est; terminatur autem hec terra super aquam *Compa*. **In *Sarou* <falu> a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra. In *Mikola* <falu> terram unius aratri. In *Kokot* dedi X domus nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra.** Iuxta silvam *Nazal* dedi unum aurificem nomine *Nesku* cum fratribus suis et terram ad V aratra. Ultra *Danubium* dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra, necnon in *Kestelci* VII vineas et V vinitores et terram ad duo aratra. Infra *Wag* vero dedi villam nomine *Samto* et terram **ad LXVII aratra cum pratis et pascuis et silvam magnam prope *Danubium* cum ipsa aqua *Danubii* et quadraginta domus agasonum** terminatam propriis terminis. In *Camarun* trium aratorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio* in loco,

qui dicitur *Wagetuin*. In *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur. Iuxta *Wag* dedi villam *Gegu* nomine et viginti domus piscatorum et piscacionem liberam ubique in *Wag*, *Nitra* et *Danubio*. In piscina vero, que *Woiozer* vocatur, dedi duas partes, nam pars tertia est abbatisse de *Tornowa*. In confinio *Bichor* civitatis dedi villam, que *Rikachi* (*Artand*) vocatur, centum XX domus cum insula sibi adiacenti, quorum servitus sit dare omni anno XII porcos V annorum et XII modios mellis, et quod quilibet modius sit trium ydriarum et tantundem cumulonis, et tam estate, quam hyeme duobus equis abbati semper servire. Terram, que sita est super aquam *Fizegi*, dedi cum propriis terminis. Qui termini ita dividuntur: <Primum in monte *Gcohlu* fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*, dehinc per ortum *Besenendi* usque ad piscinam *Fige*, puteus in ipsa aqua *Fizegi*; per locum feni usque ad vadum *Pote*, ubi aquam transeunt, a predicto ergo vado feni usque ad aliud vadum, quod vocatur *Fizeg*, media pars in hereditatem Sancti Benedicti devenit, ibique fovea facta est; deinde ubi segregantur due vie, postea per viam in circuitu, usque dum finiuntur arbores ad quendam montem, in cuius cacumine in parte Sancti Benedicti fovea facta est; dehinc per medios agros urbanorum *Albensium*, exinde ad fluvium *Bocur*, postea ad puteum *Hotuandi*, deinde ad puteum *Dirsidi*, qui assignatus est in medio ville; exhinc ad sepulturam *Gunreidi* in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta, dehinc vallis est usque ad *Cocudi* et ad duos monticulos, iuxta quos in termino Sancti Benedicti fovea facta est; deinde ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis* et *Zilam*, exinde in angulo *aruch* terra divisa est prope *Archisti*, ubi etiam terminus Sancti Benedicti designatus est.> Dedi etiam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u* (**habens ecclesiam parrochiam constructam in honore salutifere Crucis Jesu Christi,**) qui piscatores piscantur *Tiza*. In eadem autem terra ex utraque parte *Tize* sunt piscine, quarum hec sunt nomina: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*. Huius terre termini hii sunt: Piscina *Zirega* dividit terram Sancti Benedicti ab aliis, deinde pars terre Sancti Benedicti in *monte presbiteri*⁷ iuxta villam centurionis, qui vocatur *Deucha*; item a *piscina*, que dicitur *Rotunda*, item alia *Lutea piscina* partem Sancti Benedicti separat a *villa Martini*,⁸ item de

⁷ A latin földrajzi köznév azért szerepel dőlt szedéssel, mert a hegynévi analógiák a kétrészes névszerkezetet támogatják (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata című alfejezetben).

⁸ A latin földrajzi köznév azért szerepel dőlt szedéssel, mert a latin forma egyaránt takarhat egy- vagy kétrészes magyar nevet, illetve az sem zárható ki, hogy egy 'Márton birtokában lévő falu' körülírással van dolgunk (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata című alfejezetben).

Michaele quodam *uztura* signum divisionis est alia piscina *Wolue*, que eciam in partem Sancti Benedicti devenit; item a fluvio *Hucu*, qui separat *Cernigraden*-ses, cuius fluvii pars Sancti Benedicti est dimidia; item *Cunutou*, que est in parte Sancti Benedicti cum *Gehgi* super ripam *Tize*, ubi finiuntur partes terre Sancti Benedicti. Dedi et aliam terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar* cum propriis terminis. (Qui termini ita dividuntur: Primum a ripa *Tize* procedendo ad quasdam arbores, est terminus cum episcopalibus Sancte Marie *Wacensis* civitatis, de predicto termino sinistra pars est Sancte Marie *Wacensis*, dextera autem pars devenit in partem Sancti Benedicti, mediante via usque ad monticulum, in cuius vertice fovea facta est; postea cum *Beche*, fratre *Drusba*, separata est terra iuxta *magnam Zecum*, unde et sulco dividitur in duas partes usque ad arbores *Tergudi*, ubi finiuntur partes *Cernigradensium* civium, in via *Zounuk*; exinde vero cum *Zeze*, qui equos regis custodit, in superiori parte iuxta eandem viam terminus est, deinde per puteum quendam, ubi salices sunt, accipimus usque ad vineas, que in partem Sancti Benedicti deveniunt; deinde partes dividuntur inter comitatum *Cernigradensium* et episcopatum Sancte Marie *Wacensis*, ubi erant arundines regis et fenum adque virge; postea per *Surchuer*, id est aquam, pars Sancti Benedicti est, in cuius capite fovea facta est, deinde iuxta aquam *maioris Alpar* Sancti Benedicti terminus est, exinde super caput eiusdem secus viam fovea facta est, post hec super ripam *Tize*, postea salices *Nandirdi* in partem Sancti Benedicti deveniunt usque ad vadum quoddam, ubi adaquantur equi; deinde autem circuit angulos *Tize* pertransiens prope quandam insulam usque ad silvam salicum, que tota cum insula predicta devenit in partem Sancti Benedicti **usque ad vadum, ubi in villam Kurth transitur, ibique terminantur mete Sancti Benedicti.** Iuxta quam eciam silvam) unum hudwornicum meum, *Bocz* nomine, quem ad serviendum cum duobus fratribus suis predicto monasterio Sancti Benedicti obtuli, manere constitui, legem sibi statuens, ut terminos eiusdem terre *Alpar*, quia magni et longi sunt, populosque et piscinas intra eosdem existentes defendat et custodiat. Ex alia vero parte *Tize* **villam**, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; (nullusque de hoc partecipetur, nisi solus abbas,)** dedi cum propriis terminis, (qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu piscina*,⁹ que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons*¹⁰ terminus est usque ad

⁹ A latin földrajzi köznév azért szerepel dőlt szedéssel, mert a magyaros szórend miatt felvethető a névhez tartozása (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata című alfejezetben).

¹⁰ A latin földrajzi köznév azért szerepel dőlt szedéssel, mert a magyaros szórend miatt felvethető a névhez tartozása (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata című alfejezetben).

aliud montem nomine *Sorul*,¹¹ exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est.** Predicti vero *Alparienses* quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum *Tiza* ascendendo existunt, quarum nomina sunt hec: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres* et *Hosiouer*, ac fluvium *Tiza* cum profunditatibus suis, quantum in terminis predictarum terrarum *Alpar* et *Sagi* existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de *Sagi*, quociens abbati placuerit, communiter piscabuntur; alias autem piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii *Tiza* existunt, predicti *Alparienses* per se ad preceptum abbatis piscabuntur. Terram *Pelu* ultra *Tizam* supra portum aque *Kengelu* dedi cum propriis terminis, (cuius terre prima pars dividitur civibus *Zounuk*, deinde *Zecu*, postea per medium campum terminus est inter villam Sancti Benedicti et inter villam urbanorum *Zounuk*, deinde inter villam Sancti Benedicti et villam *Albensium* in medio campo fovea facta est, quam *Andreas* iudex foveam fodit; dehinc *Lugtha*, terre Sancti Benedicti particule sunt separate in via, que ad villam illorum vadit; iterum iuxta arbores pro illorum divisione, qui *Cehiti* dicuntur, fovea facta est; deinde secus portum *Kengelu* inter eosdem *Cehiti* terminus est Sancti Benedicti, ubi fenum secatur populus Sancti Benedicti; item ipsa aqua *Kengelu* per medium dividitur in una via, ubi etiam fovea Sancti Benedicti est; item super *aruch* cum illis, qui *Wossiani* dicuntur, propter divisionem fovea facta est; circuit enim idem *aruch* totam partem terre ex parte *Wossianorum* et *Unuri* usque ad terram *Zunde*; deinde in colle separatur terra *Unuri*, postea sepultura *Uetcludi* est in valle *Zebeli* fovea Sancti Benedicti est.) Iuxta *Zounuk* super aquam, que vocatur *Meler*, dedi XV domus servorum cum terra sua, que magna est, terminatam propriis terminis, et ipsam aquam ad piscandum, quantum in termino illius terre est. Terram *Sapi* simul cum arboribus in hereditatem monasterio Sancti Benedicti dedi, quam circumtenet aqua, que nominatur *Cundura*, usque ad *Curice* flumen, sicque dividitur ab aliis. Terram, que dicitur *Melinhalmu*, dedi cum propriis terminis. In *Caztech* VII domus dedi et terram ad quinque aratra. Iuxta *Bichari* terram, in qua manent XX domus ministrorum, dedi. Isti autem et aliis supradictis villis statui, ut fenum secant abbati, cumulonem colligant, curiam et domus curie parent, vinum portent, in hieme duos abbatis equos nutrant. Piscine vero, quas dedi monasterio, magne parveque sub custodia abbatis sint. Piscatores autem *Chonienses*, *Alparienses* et de *Sagi* ex *Ticia*, *Gegnienses*, *Camarienses* et de *Sitouatuin* ex *Wag*, *Nitra*, *Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde

¹¹ A latin földrajzi köznévi azért szerepel dőlt szedéssel, mert a *Sorul* alak vélhetően személynévi eredete inkább kétrészes névszerkezetre enged következtetni (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata című alfejezetben).

nutriantur. In hiis eciam hereditatibus, (scilicet villis, terris, silvis, venacionibus, aquis, piscinis et piscaturis, pratis et pascuis adque tributis ceterisque bonis,) quibus predictum Sancti Benedicti monasterium ad laudem Dei et Sancte Marie semper Virginis dotare potui, nulli omnino hominum aliquod ius vel utilitatem aliquam percipiendi, nisi ipsi monasterio et suo abbati reliqui. *Ultra silvam* **⟨ad castrum, quod vocatur Turda,⟩** dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur (hungarice) *Aranas*, (latine autem *Aureus*,) scilicet medietatem regie partis; tributum autem unius mercati, quod vocatur (hungarice) *Zobuzlou wasar*, eodem modo; tributum transitus super *Tizam*, qui nuncupatur *Benildi*, eodem modo; tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*, eodem modo. Super fluvium, qui nuncupatur *Crys*, in villa, que vocatur *Duboz*, tres domus servorum porcos Sancti Benedicti custodiencium dedi cum terra ipsorum, quibus legem dedi et satui, ut quocunque porci regis ad pastum ierint, illuc eant et porci abbatis Sancti Benedicti. Tributum lignorum, que feruntur super *Gran*, **⟨solus abbas habeat, nullusque h'oc participetur.⟩** Tributum in *Borsu* et in omnibus foris eiusdem civitatis **⟨necnon et aliis tribus villis, scilicet Goznucha, Gelednuk et Kerestur, in qualibet earum⟩** medietatem regie partis; in *Lelu* super *Danubium* tributum eodem modo. In supradictis vero terris in *Hungaria*, scilicet in *Meler*, *Sapi*, *Pelu*, *Sagi*, *Alpar*, *Chonu* et *Fizeg* quotquod voluerit abbas, homines cum aratris ponat, late enim longeque sunt et magne. Donum eciam dedi Deo et Sancte Marie Sanctoque Benedicto ego rex *Magnus* statuens auctoritate regali, quod omnis vagus et profugus, sive homo, sive iumentum, sive quodcunque animal sit, si in monasterium aut inter familiam seu inter bestias Sancti Benedicti devenerint, in illis non habeat potestatem nuncius regis neque ducis neque cuiusquam comitis aut primatis, sed sint in potestate Sancti Benedicti et sui abbatis, et secundum consuetudinem Hungarorum faciat abbas et iudicet. Preterea ego *Magnus*, qui et *Geisa*, gracia Dei Pannoniorum rex consecratus, (auctoritate regali concedens statui, ut ecclesia illa decimas **suas omnes et omnium** hominum suorum, tam liberorum, quam servorum **ubique hoc in regno existencium** habeat. **Et parrochiam,⟩** ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa *Knesech*, (quam antea, dum capella lignea esset, habuit, quia regalis fuit, habeat quinquaginta scilicet villas ex civibus seu aliis vicinis hominibus, quartam videlicet decimarum partem,⟩ **pro salvacione anime mee et fratrum meorum necnon et filiorum meorum parentumque meorum. ⟨Quas eciam villas abbas sub cura sua habeat scire, et nulli episcoporum liceat ex hiis villis aliquam auferre et alii ecclesie dare.⟩** Anno Domini millesimo septuagesimo quinto, presente *Ladizlao* duce, germano meo carissimo, *Neemia* archiepiscopo *Strigoniensi* existente, *Desiderio* autem *Colocensi* aliisque episcopis, scilicet *Aaron* episcopo, *Francone* episcopo, *Gectico* episcopo, *Lazaro* episcopo episcopatus suos feliciter gubernantibus, *Jula* comite meo palatino ceterisque regni mei

principibus, quorum consensu et consilio statui, ut quicumque contra hanc meam regalem institutionem ire temptaverit, et que superius sunt decreta et stabilita infringere seu violare conatus fuerit, nisi digne et satisfactione resipuerit, anathematizetur a Deo Patre omnipotente et Filio et Spiritu Sancto et a Dei Genitrice semperque Virgine Maria et ab omnibus sanctis, ab omni christianitate, et insuper solvat purissimi auri libras mille, medietatem regie camere et medietatem predicto monasterio Sancti Benedicti. Et ut mea regalis institutio futuris temporibus firmitatem obtineat, manu propria subter firmavi et sigillavi.

2. Az alapítólevél magyar szövegét saját fordításom alapján közlöm.¹²

A Szentháromság, az Osztatlan Egység: az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében. Én, *Magnus* — aki *Geisa* is vagyok, először a magyarok hercege, azután pedig Isten kegyelméből felszentelt király, *Bele* király fia — belátva, hogy ennek a világnak múlandóak, az égben lévőknek pedig örökkévalóak a javai, az Isten, a mindenkor Szűz Mária és Szent Benedek, a szerzetesek igen kegyes atyja és vezetője dicsőségére a szeretet nagy kívánságával egyházat óhajtottam építeni, és ott Isten kegyelméből monostort alapítottam. Annak a segítségével tehát, aki minden dolgot teremtett, örökölt jutattam és adtam az előbb említett Szent Benedek monostorának (művelt és parlagon lévő földeket, szőlőket és szőlőültetvényeket, réteket és legelőket, vizeket és vízfolyásokat, halastavakat és halászati jogokat, szolgákat és szolgálókat, vármokokat és további, alább következő javakat). És azt akartam, hogy mindez valamennyi püspöknek, apátnak és nem különben az országom főembereinek a tudomására jusson. A földet — amelynek közepén a *Gran* nevű folyó folyik keresztül, és ahol Boldog Benedek egyházát is felépítettem — (erdőivel, vadászóhelyeivel, vizeivel, halászóhelyeivel, kaszálóival és az előbb említett erdők, vizek és föld minden **mostani és jövőbeli** előnyével és hasznával **együtt**) **adtam a saját és biztos határjelei és határai között.** (Az első határa vagy határjele tehát egy szikla, amelyhez a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lévő gázlón keresztül jut el, ezután nyugat felé haladva a *Plesiucze* hegy csúcsához, innen a völgybe, és miután egy másik hegy csúcsára feljut [a határ]¹³, egy erdőn keresztül lefut egy másik hegy oldala mellett egy homokos határdombig, innen leereszkedik egy mély völgybe, és innen fölemelkedve ahhoz a földből készült határdombhoz ér, amely a közút mellett van. Innen keresztül megy egy völgyön, és egy nagy földből való határdombhoz ér, és ettől a határponttól egészen addig a helyig tart a ha-

¹² Az alapítólevél teljes szövegét elsőként a KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS szerzőpáros fordította le (2006: 51–69), KNAUZ NÁNDOR (1890: 131, 183, 237–238, 239, 241–242) és KRISTÓ GYULA (1981a: 27) pedig részleteket közölt az oklevélből magyarul.

¹³ A [] zárójelek között szereplő részek a latin szövegben nem szerepelnek, viszont a magyar szöveg értelmezését megkönnyítik.

tár, ahol a *Knesecz-i Boldog Szűz* egyházának alsó részétől a *Sarraczka* nevű patak lefolyik a *Sitoua* folyóba. Ezek után maga a *Sitoua* a határ addig a hegyig, ahonnan fakad, ezután egyenesen haladva a *Feniosaunicza* nevű patak forrása van, és ezután ez a patak lefolyva egy forrás mellett, amelynek sava nyú a vize, illetve a kelet felé eső hegy alatt elkanyarodik, és belefolyik a *Gran*-ba, ahol Szent Benedek jele van egy bizonyos fán. És a *Gran* másik partja felől pedig egy *Lisna* nevű patak a határ annak a hegynek a csúcsáig, ahonnan fakad, ezután a *Hunt-i* erdőn keresztül, amelyet magyarul *Surkusch*-nek neveznek, a *Baka* nevű falu közelében továbbhaladva egészen a *Chus* hegyig, és ettől a hegytől az erdőkön keresztül egyenesen a völgyhöz halad át, oda, ahol a hegyek véget érnek, a *Prestucz* patak Szent Benedek részén marad.) Azután *Sceulleus* nevű falut adtam, ahol vincellérekt, 15 szőlőt, földműveseket, méhészeket és saját határaival együtt 60 ekealja földet is adományoztam, ezenkívül van itt 6 háznépnyi *Borsu-i* várnép, akiknek három ekealja földjét nem adományoztam el. Odaadtam a halászok *Talmach* nevű faluját is a földjével, rétjeivel és szigeteivel együtt a *Gran* partja fölött. (Ennek a földnek az első határa összekapcsolódik *Sceulleus* földjével egy *Gai* nevű patakban, ezután egy úthoz [megy a határ], ettől az úttól pedig egy másik útig, amely *Bors*-ba vezet, és amely mellett egy követ helyeztek el jelzés gyanánt, ezután egy barázda választja el a várnépek földjétől egészen az *Orduksara* nevű tó széléig, majd ezután a már említett gázlógig ér el, amely *Braian* falu mellett van, amit fentebb a várnépek [földjének] mondtam. Végül az említett gázlótól felemelkedik a már szintén megnevezett sziklához, amely ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, ez a végső határ.) E határok között van a *Kouachi* nevű falu is, amelyet odaadományoztam, (ennek a falunak a lakói mindennemű szolgálatra rendelkezhetők, amelyet az apát kíván. És ezeken a határokon belül, amelyeket) a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Boldog Máriának, valamint Szent Benedeknek ajánlottam fel, (idegenek ne mérészeljenek jogot vagy haszonvételt maguknak elfoglalni, az apát azonban annyi embert telepíthet, amennyit akar,) ugyanis [ezek a határok] hosszúak, szélesek és nagyok. *Susolgi*-ban is adtam egy földet erdővel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászóhelyekkel és kaszálókkal együtt. (Ennek a földnek az első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, majd a *Grana* a határ felfelé haladva egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* szigetei Szent Benedek részére jutnak, a *Radmera* patak pedig Szent Benedek földjét választja el a másokétól. Ezután pedig annak a pataknak a forrása a határpont, amely a *Wydrizki* hegyen van, ezek után pedig a végső határ a már említett *Tapla* patak forrása.) Adtam egy másik, *Sikua* nevű 16 ekealja földet is és magát a *Sikua* patakot rétekkal és legelőkkel, valamint 12 háznépnyi szolgát és egy nagy erdőt a saját határaival. Adtam a besenyők *Tazzar* nevű faluját is a *Sitoua* felett 20 ekealja földdel műve-

lés céljából és egy nagy, délkeleten lévő erdőt rétekkal és legelőkkel, saját határaival határolva és tíz háznépnyi szekérkészítőt. Ezenkívül az *Hudword*-i bese-nyők egy másik faluját is adtam szintén a *Sitoua* felett **72 ekealja** földdel művelés céljából, a vizeket szintén [adtam] halászás céljából, tudniillik a *Nitra*, *Tarmas* és *Sitoua* folyókat rétekkal és legelőkkel, amelyek az említett vizek között vannak, az állatok: lovak, juhok, ökrök legeltetésére, ezek ugyanis igen szélesek és hosszúak. A völgyön túl pedig egy nagy, délkeleten fekvő erdőt [adtam] saját határai között. Az *Hudword*-iak egy másik, 40 ekealja földjét és 20 háznépnyi szolgát a vásár fölött, akiknek a szolgálata az legyen, miként az apátnak tetszik, ehelyütt odaajándékoztam még az udvarházamat és nem különben a Szent Márton tiszteletére felszentelt kápolnát is. *Pagran* nevű faluban délkeleten adtam másokétól elkülönítve 15 háznépnyi szolgát, akiknek a szolgálata az legyen, miként tetszik az apátnak, és **16 szőlőt** (erdőkkel,) rétekkal, illetve **6 ekealja földet**. *Sari*-ban **1 ekealja földet** (erdőkkel és) kaszálókkal. *Taina*-ban **2 ekealja földet** rétekkal (és erdővel). *Fius*-ben **2 ekealja földet**. *Bilegi*-ben **2 ekealja földet**. *Balwan* faluban **4 ekealja földet**. *Ludan* faluban 10 háznépnyi szolgát [adtam] gyümölcsössel, 5 ekelaja földet, illetve a faluval közös kaszálót és egy ligetet. Odaadtam *Semlar* falut is és 16 ekealja földet és egy nagy ligetet a *Gran* partja fölött egy halászhellyel együtt, amennyire az a föld határain belül van, ez a föld a *Compa* patak fölött ér véget. *Sarou*(*falu*)-ban a falu felső részétől kezdve adtam **4 ekealja földet**. *Mikola*(*falu*)-ban **1 ekealja földet** [adtam]. *Kokot*-ban a felső részekről kezdve **10 háznépnyi hajóst adtam és 3 ekealja földet**. *Nazal* erdő mellett egy *Nesku* nevű aranyművest adtam a fivéreivel együtt és 5 ekealja földet. A *Duná*-n¹⁴ túl 20 szőlőt adtam vincellérekkel és 15 ekealja földet, és *Kestelci*-ben is [adtam] 7 szőlőt és 5 vincellért, illetve két ekealja földet. A *Wag* alatt is adományoztam egy falut, *Samto*-t és saját határai által határolt **67 ekealja földet rétekkal és legelőkkel együtt és egy nagy erdőt a Duna mellett magának a Duná-nak a vizével együtt és 40 háznépnyi lovászt**. *Camarun*-ban 3 ekealja földet a *Duna* mellett és egy halászhelyet a *Duná*-n egy *Wagetuin* nevű helyen. A *Sitouatuin* nevű helyen adtam 11 háznépnyi halászt és 4 ekealja földet és egy halászhelyet a *Duná*-n ugyancsak a *Sitouatuin* nevű helyen. A *Wag* mellett adtam egy *Gegu* nevű falut és 20 háznépnyi halászt és szabad halászhelyet bárhol a *Wag*-on, a *Nitra*-n és a *Duná*-n. A *Woiozer* nevű halastóból két részt ajándékoztam, a harmadik ugyanis a *Tornowa*-i apátnőé. *Bichor* határában odaadtam a *Rikachi*(*Artand*) nevű falut, 120 háznépet a hozzá tartozó szigettel, akiknek a szolgálata az legyen, hogy minden évben adjanak az apátnak 12 ötéves disznót, 12 véka mézet, és bármelyik véka három korsónyi legyen, és ugyanannyi szénakazlat [adjanak]. És nyáron éppúgy, mint télen két ló-

¹⁴ Az alapítólevél latin helynevei a magyar fordításban mai magyarsággal szerepelnek.

val szolgáljanak az apátnak. A *Fizegi* vize felett fekvő földet saját határaival együtt adtam. A határok így oszlanak meg: (elsőként a *Gcohl*u hegyen van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla* között, innen a *Besenendi* kerten keresztül egészen a *Fige* halastóig, ahol egy kút van a *Fizegi* vizében, egy kaszálóhelyen keresztül *Pote* gázlóig, ahol átmennek a vizen, a kaszáló említett gázlójától egy másik, *Fizeg* nevű gázlóig. A középső rész Szent Benedeknek jut, és ott van egy árok, ezután ahol a két út elágazik, majd az úton keresztül egy kerülőúton addig, míg a fák véget érnek, [ezután] egy bizonyos hegyhez, amelynek a csúcsán Szent Benedek részén van az árok. Innen a *fehervári* várnépek földjeinek közepén át, innen a *Bocur* patakig, azután a *Hotuandi* kútig, majd a *Dirsidi* kútig, amely a falu közepén van, innen *Gunreidi* egy dombon lévő sírjához, ahol a régiek testét temették el, innen egy völgy [a határ] *Cocudi*-ig és addig a két dombig, amelyek mellett Szent Benedek határában van az árok, ezután egy halastóhoz, amely *Újváros* várnépei és *Zila* között van, innen egy *aruch* szögben¹⁵ van megosztva a föld *Archisti* mellett, ahol Szent Benedek határát is kijelölték.) A *Tiza* környékén fekvő földet is odaajándékoztam a *Tiza*-val együtt, a föld fölött van a halászok *C(hon)u* nevű, (Jézus Krisztus üdvöt hozó keresztjének a tiszteletére épült parochiális egyházas faluja,) és ezek a halászok a *Tiza*-n halásznak. Ugyanezen a földön pedig a *Tisza* mindkét része felől halastavak vannak, amelyeknek ezek a nevei: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*. Ennek a földnek a határai a következők: *Zirega* halastó elválasztja Szent Benedek földjét másokétól, ezután Szent Benedek földjének része a *Pap-hegy*-en *Deucha* nevű százados faluja mellett van, hasonlóképpen [elválasztja] a *Kerek-tó*-tól, egy másik *Sáros-tó* pedig *Márton* falujától választja el Szent Benedek részét. *Mihály* felől egy bizonyos *uztura* a határ, egy másik halastó, *Wolue*, amely ugyancsak Szent Benedek részére jut. Hasonlóképpen [elválasztja] az *Hucu* folyótól, amely a *csongrádiakat* különíti el, ennek a folyónak a fele Szent Benedeké, *Cunutou*, amely Szent Benedek részén van a *Tiza* partja feletti *Gehgi*-vel együtt, ahol Szent Benedek földjei véget érnek. A *Tiza* környékén adtam egy másik falut is, *Alpar*-t a saját határaival. (Ezek a határok így oszlanak meg: először a *Tisza* partjától elindulva némely fáig tart a határ Szűz Mária *Wac*-i városának püspöki [népeivel]. Az említett határtól balra a *Wac*-i Szűz Mária része van, a jobb oldali rész pedig Szent Benedeké, egy út osztja ketté egy dombig, amelynek a tetején egy árok van, azután *Drusba* fivérének, *Beche*-nek [a földjével határos], a föld a *Nagy-Szék* mellett van elválasztva, ahonnan egy barázda osztja két részre a *Tergudi* facsoportig, ahol a *csongrádi* várnépek részei véget érnek a *Zounuk*-i úton, innen pedig *Zezin* [földjével határos], aki a király lovait őrzi, ugyanazon út mellett, a felsőbb ré-

¹⁵ A szórvány kiemelhetősége miatt alkalmaztam a különírást.

szen van a határ. Ezután egy bizonyos kúton át, ahol fűzfák vannak, úgy tudjuk, egészen a szőlőig, amelyek Szent Benedeké, majd a *csongrádiak* megyéje és a *Wac*-i Szűz Mária püspökség között oszlanak meg [a határ] részei, ahol a király nádasai, kaszálója és cserjései voltak, azután *Surchuer*-en keresztül, azaz a vízen keresztül van Szent Benedek része, amelynek a kezdeténél van egy árok, ezután a *Nagy-Alpar* vize mellett van Szent Benedek határa, majd ugyanannak a forrása felett az út mellett van egy árok, ezután a *Tisza* partja felett, majd *Nandirdi* füzei jutnak Szent Benedek részére egy bizonyos gázlóig, ahol lovakat itatnak, ezután a *Tisza* kanyarulatait kerüli meg egészen elhaladva egy bizonyos sziget közelében egészen egy fűzfaerdőig, amely teljes egészében az apátság részére jut az előbb említett szigettel együtt, **a gázlóig, ahol *Kurth* faluba lehet átjutni, ott végződnek Szent Benedek határai.** Az erdő mellett) *Bocz* nevű udvarnokomat két fivérével együtt ugyancsak Szent Benedek már megnevezett monostorának szolgálatába helyeztem, törvényként szabva neki, hogy *Alpar* föld határait, mivel azok nagyok és hosszúak, a lakóit, illetve a határon belül lévő halastavakat védelmezze és őrizze. A *Tisza* másik partjáról is adtam egy **falut** saját határai között, *Sagi*-t földjeivel, vásárával és szabad gázlójával együtt, **(ebből ne részesedjék senki, csak az apát.** A határok így oszlanak meg: elsőként ahol az *Huger* folyó a *Tiza* vizéből kilép, ami megkerüli a *Kesekun* víz környékén elterülő egész földterületet,¹⁶ az *aruch* mentén megosztva egészen addig, ahol a *Scilu* halastó van, amelyet az egész szigettel együtt Szent Benedek kap meg. Ezután *Taka* hegy a határ egy másik hegyig, amit *Sorul*-nak neveznek, innen egy bizonyos forrásig, amelynek a lefolyása lesz a határ, amíg megkerülve belefolyik ugyanabba az *Huger* folyóba, **azután amíg ez az *Huger* lefolyik *Kurth* falu mellett, amit korábban már említettem, és beleömlik a *Tiza*-ba, ez a végső határ.)** A fentebb említett *Alpar*-i halastavakat, amelyek az [alpári] határban a *Tiza* folyása felé haladva vannak, és amelyeknek a nevei a következők: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres* és *Hosiouer*, emellett a *Tiza* folyót is az örvényeivel, amennyi azokból az említett *Alpar* és *Sagi* földek határában van, amint ez ezelőtt is szokásban volt, a *Sagi* emberekkel együtt, ahányszor csak az apátnak tetszik, közösen halásszák majd; a többi halastavat pedig, amelyek a *Tiza* folyása alatt vannak, az említett *Alpar*-iak az apát parancsára maguk fogják halászni. A *Tiszá*-n túl a *Kengelu* víz révje fölött adtam egy földet, *Pelu*-t saját határai között, (ennek a földnek az első részét a *Zounuk*-i várnépekkel osztják meg, ezután *Zecu*, majd egy mező közepén át, Szent Benedek és a *Zounuk*-i várnépek faluja között van a határ, majd Szent Benedek és a *feherváriak* faluja között pedig a mező közepén van egy árok, amit *Andreas* bíró ásott ki, innen *Lugtha*, Szent Benedek földjének részei egy útnál

¹⁶ A szövegrészlet fordításának magyarázatát lásd a IV. 2. alfejezetben.

vannak elválasztva, amely azok [a fehérváriak] falujába vezet, a fák mellett, azok elválasztása gyanánt, akiket *Cehiti*-nek neveznek, ismételten van egy árok, ezután a *Kengelu* rév mellett ugyanazon *Cehiti*-ek között van Szent Benedek határa, ahol a szénát Szent Benedek népe kaszálja, magát a *Kengelu* vizet ugyancsak megosztják középen egy útnál, ahol szintén Szent Benedek árka van, az *aruch* fölött megosztás gyanánt azokkal, akiket varsányoknak neveznek van egy másik árok, ez az *aruch* ugyanis a varsányok és *Unuri* részétől megkerüli a föld egészét *Zunde* földig, *Unuri* föld ezután egy dombon osztatik ketté, ezután *Uetcudi* sírja van a *Zebeli* völgyben, [itt] van Szent Benedek árka.) A *Meler* nevű, saját határaitól határolt víz felett, *Zounuk* mellett adtam 15 háznépnyi szolgát saját földjével, amely nagy [terület], és magát a vizet halászatra, amennyi annak a földnek a határán belül van. *Sapi* földet fáival egyszersmind Szent Benedek monostorának adtam örökbirtukul, amit a *Cundura* nevű víz vesz körül egészen a *Curice* folyóig, és ekképpen különül el másokétól. Adtam a *Melinhalmu* nevű földet saját határai között. *Caztech*-ben 7 háznépet adományoztam és 5 ekealja földet. *Bichari* mellett adtam egy földet, amelyben 20 háznépnyi szolgáló tartózkodik. Ennek és a korábban említett falvaknak pedig elrendeltem, hogy az apátnak szénát kaszáljanak, szénakazlat gyűjtsenek, udvarhelyet és udvarházat hozzanak létre, bort szállítsanak, télen pedig etessék az apát két lovát. A monostornak ajándékozott halastavakat pedig, legyenek azok nagyok vagy kicsik, az apát őrizzé. A *Chon*-i, *Alpar*-i és *Sagi*-i halászok a *Tisza*-ból, a *Geg*-i, a *komáromi* és *Sitouatuin*-i halászok pedig a *Wag*-ból, *Nitra*-ból, *Sitoua*-ból és a *Duná*-ból fogjanak halakat a testvéreknek, hogy abból táplálkozzanak. Ezekben az örökbirtokokban, (tudniillik falvakban, földekben, erdőkben, vadászóhelyekben, vizekben, halastavakban és halászóhelyekben, rétekben és legelőkben és vámsokban és további javakban) — amelyekkel Szent Benedek említett monostorát Isten és a mindenkor Szűz Mária dicsőségére megajándékozhattam — senkinek, csak magának a monostornak, illetve apátjának engedtem bármiféle jogot vagy hasznot a járadékszedéssel kapcsolatban. *Erdély*-ben a **(*Turda* nevű várnál)** odaadtam a sóvámot, azon a helyen, amelyet (magyarul) *Aranas*-nak, (latinul pedig *Aureus*-nak) neveznek, tudniillik a királyi rész felét; a (magyarul) *Zobuzlou wasar*-nak nevezett vásárnak a vámját hasonlóképpen, ugyanígy a *Tisza* fölötti *Benildi* nevű átkelőhely vámját, a *Curicea* folyó feletti vámot ugyancsak hasonló módon. A *Crys* nevű folyó felett, a *Duboz* nevű faluban Szent Benedek sertéseit őrző szolgák 3 háznépét adtam földjükkel együtt, akiknek törvényül szabtam, valamint elrendeltem, hogy bárhová is menjenek legelni a király sertései, oda menjenek Szent Benedek apátjának a sertései is. Azoknak a fának a vámja, amelyeket a *Gran*-on szállítanak, **(csak az apáté legyen, abból ne részesedjék senki más.)** A vámot *Borsu*-ban és a város minden vásárán **(és nem különben további 3 másik faluban, azaz *Goznucha*-ban, *Gelednuk*-ben és *Kerestur*-ban, ezek kö-**

zül bármelyikben) a királyi rész felét, a *Duna* felett *Lelu*-ban a vámot hasonlóképpen. A fentebb említett *magyarországi* földekre, azaz *Meler*-re, *Sapi*-ra, *Pelu*-re, *Sagi*-ra, *Alpar*-ra, *Chonu*-ra és *Fizeg*-re az apát annyi embert helyezzen ekéikkel, amennyit óhajt, ugyanis azok szélesek, hosszúak és nagyok. Én, *Magnus* király királyi tekintéllyel elhatározva adományként adtam az Istennek, Szűz Máriának és Szent Benedeknek, hogy minden kóborló és menekült felett, legyen akár ember, ökör vagy bármiféle állat, ha a monostorba vagy Szent Benedek háznépei, illetve állatai közé kerülnének, ne legyen hatalma se a király, se a herceg, se egyetlen ispán vagy főember küldöttének, hanem azok Szent Benedek, illetőleg annak apátja hatalmában legyenek, és az apát a magyarok szokása szerint járjon el és ítéljen. Ezenkívül én, *Magnus*, aki *Geisa* is, Isten kegyelméből a magyarok felszentelt királya (királyi tekintéllyel megengedvén elrendeltem, hogy az egyházé legyenek a **saját tizedei és az összes emberének** [a tizedei], a szabadoké és a szolgáké egyaránt, **bárhol is élnek az országban. És a plébánia,**) tudniillik a **mindenkor Szűz Boldog Mária Knezech-i egyháza,** (amelyet korábban fakápolnaként is birtokolt, mivel az királyi volt; legyen azonkívül 50 faluja, a várnépek vagy más szomszédos emberek közül, **illetőleg a tizedek negyedrésze,**) a **saját lelkem, illetve testvéreim, valamint fiaim és szüleim lelkének üdvösségeért.** (És az apát értesüljön róla, hogy ezek a falvak a gondjára vannak bízva, és egyetlen püspök sem veheti el azokat, és nem adhatja másik egyháznak.) Az Úr 1075. esztendejében, legkedvesebb testvérem, *Ladizlaus* herceg jelenlétében, amikor *Neemia esztergomi*, *Desiderius* pedig a *kalocsai* érsek volt, és amikor más püspökök, tudniillik *Aaron*, *Franco*, *Gecticus*, *Lazarus* szerencsésen kormányozták püspökségüket, *Jula* nádorispánnom és mások, országom előkelőinek a beleegyezésével és tanácsára úgy rendelkeztem, hogy bárki, aki a királyi intézkedéssel szembeszegülni merészelne, és a fentebb elrendelt és megszilárdított dolgokat megtörni és megsérteni törekedne, hacsak nem visszakozna megfelelően és elégtétellel, a Mindenható Atyaisten, a Fiú, a Szentlélek, az Istenszülő, a mindenkor Szűz Mária és minden szent, továbbá az egész kereszténység átkozza ki, és ezentúl a legtisztább aranyból 1000 font értékűt fizessen: egyik felét a királyi kamarának, a másik felét pedig Szent Benedek említett monostorának. És hogy a királyi rendelkezésem az elkövetkező időkben hatályos legyen, saját kezemmel erősítettem és pecsételtem meg alul.

3. A garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészeinek forrásértéke

1. Az oklevél átírása, illetve interpolálása következtében a magyar nyelvű szórványokon is nyomot hagyó kronológiai rétegek minél pontosabb elhatárolása érdekében az oklevél eredeti és interpolált szórványait (és persze magát a latin nyelvű alapszöveget) külön célszerű tanulmányoznunk. Ebben a fejezetben a

GYÖRFFY GYÖRGY-féle kritikai kiadás 11. századnak tartott szórványaira leszünk tekintettel, kirekesztjük tehát vizsgálatunkból az oklevél interpolált részeit. Az oklevél e két századból származó részeinek az elkülönítése azt eredményezi, hogy az alapítólevél 11. században keletkezett részeit elemezve az oklevelet mint *átíratot* vizsgálhatjuk, a 13. századi beszúrássoknak az oklevél eredeti részeitől való elhatárolt feltárása pedig a *hamis oklevelek* nyelvészeti kutatásához hasonló feladatként értékelhető, s ehhez nyújthat lényeges fogódzókat.

Az e fejezetben tárgyalt eredeti szórványok kapcsán két kronológiai réteggel kell számolnunk (11. és 13. század). A fennmaradt, II. Andrástól származó 1217-re datált oklevél szövege azonban azt mondja, hogy II. Istvánnak azt az 1124-es oklevelét írja át, amit I. Géza 1075. évi alapítólevelének az átíratként tart számon a diplomatika. Ezek alapján nem kettő, hanem inkább három korszak (11. század, 12. század és 13. század) sajátosságait kellene a magyar nyelvű helynevek lejegyzésében keresnünk. Jelenlegi ismereteink szerint azonban — ahogyan erre már korábban is utaltam — a II. István névvel jelzett 1124-es, illetve az ezt az oklevelet átíró 1217-es iratot is csak 1270 után jegyezték le, miután I. Géza eredeti oklevelének szövegét az 1237-es interpoláció után újból kibővítették. A nyelvtörténeti összetettséget tehát tovább bonyolítja az a körülmény, hogy valójában már az eredeti oklevélben is szereplő magyar nyelvű elemek nyelvészeti elemzésekor is alapvetően két kronológiai szintet kell figyelembe vennünk: az eredeti oklevél megírásának évszázada, azaz a 11. század képviseli a korábbi; a hamis átíratok papírra vetésének kora, vagyis a 13. század pedig a későbbi réteget.

Az átíratok kronológiai rétegeinek elkülönítését az teszi bonyolulttá, hogy az ilyen formában ránk hagyományozódott iratok lejegyzői az eredeti oklevelet — a magyar szavak írásmódjának vonatkozásában — általában nem betűhíven írták át (HOFFMANN 2009: 19, 2010b: 77). Az átíratban fennmaradt szórványok kronológiai címkékkel való ellátását ráadásul az is megnehezíti, hogy a szórványok írásmódjában elkövetett változtatás nem mindig volt következetes, így az átíratban fellelhető szavak jellegzetes írásmódját — alapos, körültekintő vizsgálat nélkül — sem az eredeti, sem az átíró oklevél korára nem vonatkoztathatjuk egyértelműen.

Az átíratok jellemzőinek feltárását csupán az átírat névanyagára támaszkodva igen nehezen végezhetjük el, a legpontosabb eredményekre akkor juthatunk, ha az átírat szórványanyagát össze tudjuk vetni az eredeti oklevél eredeti névformáival. A garamszentbenedeki oklevél esetében ez az ideális körülmény nem áll ugyan fenn, minthogy I. Gézának a garamszentbenedeki apátság részére tett adományait csupán egyetlen forrásból ismerjük, mégpedig az okirat 13. század végi átírt és interpolált változatából, az összevetésre mégis van némi lehetőségünk. Az interpolált oklevél mellett egy 1338. évi oklevél szövege is megőrizte ugyanis az alapítólevél egy részletét, mégpedig a Csongrád megyei Sági birtok határleírását. A garamszentbenedeki alapítólevél szövegrészletét tekintve ez az 1338. évi oklevél is átírat, de az ennek a szövegnek az alapítólevél megfelelő részével

történő összevetése a felszínre hozhat a nevek lejegyzésében mutatkozó egyezéseket és különbségeket, amelyek pedig ily módon rávilágíthatnak az átíratok jellemző jegyeire. Ez a kiindulópont annál is inkább reális lehet, mert a szakirodalom vélekedése szerint Péter szerémi püspök 1338. évi oklevele nem az interpolált oklevélből merítette a Csongrád megyei terület határleírását, hanem az eredeti oklevél alapján írta át azt. GYÖRFFY GYÖRGY az 1338. évi oklevél határleírása mellett további három, a garamszentbenedeki oklevelet megemlítő iratban is talált egy-egy, az eredeti oklevélből származó helynevet: 1228: *Wdword*, 1236: *Cuahc* és 1239: *Zampto* (vö. DHA. 1: 204–205, KEGLEVICH 2012: 24).

2. Az alapítólevél átírat voltának jellegzetességeit a továbbiakban elsőként Sági határleírásának szórványai, illetve másodsorban az alapítólevelet megemlítő oklevelek helynevei (*Cuahc*, *Zampto*, *Wdword*) segítségével kívánom fő vonalaiban felvázolni.

2.1. A Sági birtok határleírásában határpontként szereplő *Taka* hegynév II. András 1217-re datált oklevelében *Taka*, Péter szerémi püspök 1338. évi levelében pedig *Tacha* alakban jelenik meg. E név lejegyzését tekintve úgy tűnik, hogy az eredeti oklevél névformájához az interpolált oklevél alakja áll közelebb, az 1338-as oklevél pedig egy későbbi állapotot őriz. Ahogyan ugyanis a matematikus hangok jelölésére használt egyszerű jeleket a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek, úgy a *k* hang jeleként is ebben az időszakban tűnik fel a *ch* jelölés (vö. KNIEZSA 1952: 14–37). Ettől függetlenül persze az is előfordulhatott, hogy az eredeti szövegben nem az interpolált oklevélben lévő *Taka*, hanem például *Taca* forma szerepelt. Így pedig talán azzal a feltételezéssel is érdemes élnünk, hogy az 1075. évi alapítólevél mindkét átírata változtatásokkal terhelt, de amíg az interpolált alapítólevél az eredetitől eltérő, de ugyancsak egyszerű jelet használt a lejegyzéshez, addig az 1338-as irat az egyszerű jelet egy összetett jellel helyettesítette.

2.2. A két oklevél határleírásának együttes vizsgálata azt is világossá teszi, hogy az átíratokat nem lehet kategorizálni, a bennük szereplő neveket nem lehet együttesen kezelni, ugyanis az átírást készítő oklevélírók bizonyos nevek esetében éltek a változtatás lehetőségével, más esetekben pedig nem, ahogyan ezt már az átíratok általános jegyeként is megemlítettem. Mindkét oklevélben (1217, 1338) előfordulnak olyan adatok, amelyek inkább az eredeti oklevél írásmódjához állnak közel, illetve olyanok is, amelyek lejegyzését az átírások alkalmával módosíthatták az oklevélírók.

Sági határleírásának *Ug-ér* neve például a *Taka* név esetében valószínűsített változtatással ellentétes irányú módosításra mutat. Ez a név az 1338-as oklevélben *Hucu eru*, II. András 1217. évre datált oklevelében pedig *Huger* alakban jelenik meg. E két forma egymás mellé állítása a név előtagjának véghangzós, illetve véghangzó nélküli állapotát mutatja, ami azt jelenti, hogy ebben az esetben az 1338. évi oklevél szórványa az eredeti vagy eredetibb II. András oklevelének

szórványával szemben. A véghangzó eltűnésének kérdése ugyanakkor arra is példát mutat, hogy a változtatás nem merült ki abban, hogy egyes hangok jelei közül az átírás korában használatosakat alkalmazták a lejegyzők, hanem bizonyos esetekben a megváltozott kiejtést is jelezte az új írásmód.

A garamszentbenedeki alapítólevél Sági határleírásának *Huger* szórványán túl az oklevélben a Ságától délre fekvő Csany (ma Csanytelek) birtok határpontjaként a *fluvio Hucu* szórvány is felbukkan. REUTER CAMILLO meglátása szerint ez a név ugyancsak az *Ug-ér* névvel jelölt objektummal azonos, ami a Tisza vándorlása során válhatott ketté (1982: 463). A 11. századi *Chonu*-nak megfeleltethető mai Csanytelek, illetőleg a mai Tiszaug (a 11. századi Sági falu pusztaként e falu határában él ugyanis tovább) valóban a Tisza két partján helyezkednek el, és az oklevél tanúsága szerint a 11. században sem volt ez másképp. Az oklevélíró ugyanis az „ex alio vero parte” szavakkal kezdi a Csany és Alpár birtokok adományozása után következő Sági birtok leírását, vagyis a Tisza egyik oldalán fekvő birtokok körülírása után „a Tisza másik partjáról pedig” bevezetéssel a másik parton folytatja az adományok felsorolását és részletes leírását. Mindezek mellett a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból című helynévszótár szerkesztői kérdőjelesen ugyan, de szintén felvetik a két név azonos objektumra vonatkozásának lehetőségét (HA. 1: 107), s ugyanezt sejteti a KMHsz. 1. utalása is.

A kérdés egyértelmű eldöntésében a folyó(k)ra vonatkozó későbbi adatok sincsenek segítségünkre. A Csany határában említett *Hucu* folyó kapcsán azonban egyfelől azt érdemes megemlíteni, hogy a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájához csatolt, Csongrád vármegye 14. századi állapotát tükröző térképen *Huk* (*Ik?*) néven találjuk meg a vízfolyást. Másfelől pedig azt, hogy FORGÓ ISTVÁN Csanytelek történetével foglalkozva a Csongrád és Csanytelek környékén lévő mai *Vidra/Vidre-ér* nevű vízfolyást minden indoklás nélkül azonosítja az oklevélbeli *Hucu* szórvánnyal (2005: 22). A Sági határában említett *Hucueru* folyó történetére vonatkozóan több információval rendelkezünk, egy 1421. évi oklevél *Wger* alio nomine *Appasara* (KNAUZ 1890: 241) szerkezete alapján ugyanis arról értesülünk, hogy az *Ug-ér* név mellett a 15. század elején a vízfolyásnak *Apát ? sara* elnevezése is használatban volt, amely elnevezés LASZLOVSZKY JÓZSEF szerint a környék elmocsarasodásával lehet összefüggésben (1983: 5).

Ha az interpolált oklevélbeli *Huger* és *fluvio Hucu* szórványok valóban ugyanarra az objektumra vonatkoznak, akkor e név alapján az átiratok egy újabb jellemző jegyét regisztrálhatjuk. Azt tudniillik, hogy az átiratoknak a tulajdonnevek lejegyzésében megmutatkozó modernizálása ugyanazon objektumok neveiben sem mindig következetesen valósul meg. A Csany határában feltűnő interpolált oklevélbeli *fluvio Hucu* szórvány alakja ugyanis az oklevél 1338. évi átiratában szereplő *Hucueru* formákkal egyezik meg, amely név a *Huger*-hez viszonyítva korábbi (véltetően 11. századi) nyelvallapotot őrzött meg. A két név azonosítása

esetén az is feltételezhető továbbá, hogy a *fluvio Hucu* esetében a latin *fluvius* talán a magyar *ér* vízrajzi köznév fordításaként szerepel.

2.3. A Sági határleírásában feltűnő Szil víznév (1075/+1124/+1217, 1075>1338: *Scilu*) az átiratok magyar nyelvű szórványainak egy másik sajátosságára hívja fel a figyelmet. A szórvány kronológiai értékeléséhez egy hangtörténeti (a véghangzó megléte) és egy helyesírás-történeti kérdés (az *sz* hang jelölése) mérlegelése révén juthatunk közelebb. A véghangzó eltűnésének problémaköre a magyar nyelvű szórványok kronológiai minősítésében előkelő helyet foglal el. Korábban (a III. 1. alfejezetben) már szóltam arról, hogy a magyar nyelvtörténeti szakirodalom a véghangzó teljes eltűnését a 13. század közepére datálja. A vizsgált oklevelek az 1250-es évek után íródtak (II. András oklevele a 13. század hetvenes éveiben, Péter szerémi püspök levele pedig a 14. század harmincas éveiben), így talán — a véghangzó megléte miatt — nem alaptalan azt feltételeznünk, hogy 11. századi névformával van dolgunk. Az eredeti és interpolált részek elkülönítésére használt támpontok ismertetésekor is jeleztem már azonban azt a megszorítást, hogy tudniillik hiba lenne, ha mindebből azt a következtetést vonnánk le, hogy a véghangzó nélküli formák bizonyosan az átiratot készítő lejegyző módosításának eredményeképpen kerültek bele az oklevélbe, hiszen a 11. században a forrásokban a véghangzós nevek mellett már nem elhanyagolható számban fordulnak elő véghangzó nélküli formák is. Aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy a garamszentbenedeki apátság 1075. évi eredeti oklevelében is szerepeltek véghangzó nélküli helynevek is.

A *Scilu* szórvány kronológiájának a megállapításához van egy másik, hangjelölési, helyesírás-történeti fogódzónk is. I. Géza idején, amikor az átiratok alapjául szolgáló irat készült, az *sz* hang jeleként a *z* és az *s* betűk voltak használatosak a magyar írásbeliségben (vö. KNEZSA 1952: 15). Az *sc* jel KNEZSA adatai szerint a 11. és 12. század fordulóján jelentkezik elsőként, és a 14. század végéig van jelen a magyar helyesírásban (1952: 18–57). Helyesírás-történeti ismereteink alapján — amennyiben megbízunk azok érvényességében¹⁷ — a *Scilu* szórvány kezdő hangjának jelölésében az átiratot készítő lejegyző korhoz igazító változtatására gyanakodhatunk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy az átiratokban olyan szórványok is találhatók, amelyek részben megőrizték eredeti alakjukat, részben pedig módosításon estek át, vagyis két kor hangállapotát és helyesírását tükrözik egyidejűleg.

3. Az átiratoknak a tulajdonnevek lejegyzésében megmutatkozó jellegzetességeit az eddigiekben az interpolált alapítólevélben és az 1338. évi oklevélben

¹⁷ A KNEZSA ISTVÁN által jelzett kronológia határok egy-egy helyesírás-történeti jelenség kapcsán csak fenntartásokkal fogadhatók el, hiszen a munka megszületése óta eltelt több mint fél évszázad alatt olyan jelentős mennyiségű forrás vált a kutatók számára hozzáférhetővé, hogy azok helyesírás-történeti feldolgozása minden kétséget kizáróan a korábbi monográfia megállapításainak egy jelentékeny részét módosíthatná.

egyenként fennmaradt Sági birtok határleírásának helynevei alapján mutattam be. GYÖRFFY GYÖRGY szerint Kovácsi, Szántó és Udvard települések neveit az interpolációval terhelt alapítólevelél mellett az eredeti 11. századi oklevélre támaszkodó egyéb oklevelek ugyancsak megemlítik (DHA. 1: 204–205). A következőkben az ezekből adódó tanulságokat veszem sorra.

3.1. A garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelében a Bars megyei — az apátság közvetlen környezetéhez tartozó — Kovácsi település neve *Kouachi* alakban, az eredeti alapítólevelet megemlítő 1236-os oklevélben *Cuahc* (DHA. 1: 204), az 1209. évi pápai összeírásban pedig *Coach* (Str. 1: 190) formában jelenik meg. GYÖRFFY GYÖRGY az 1236. évi oklevél névformáját a 11. századhoz köti, mivel véleménye szerint ez az oklevél nem az interpolált, hanem az eredeti oklevelet veszi alapul. Mindezzel pedig azt is állítja, hogy ennek a Garam melletti településnek az adományozása már a 11. században is részét képezte az oklevél szövegének. Ezt látszik erősíteni az is, hogy az 1209. évi pápai összeírás szintén megemlíti a település nevét. Az interpolált oklevél megfelelő részét ugyanakkor utólagos beillesztésnek tekinti: „**Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur. In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni.**” Magyarul: „E határok között van a *Kouachi* nevű falu is, amelyet odaadományoztam, ennek a falunak a lakói mindennemű szolgálatra rendelhetők, amelyet az apát kíván. És ezeken a határokon belül, amelyeket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Boldog Máriának, valamint Szent Benedeknek ajánlottam fel, idegenek ne merészeljenek jogot vagy haszonvételt maguknak elfoglalni, az apát azonban annyi embert telepíthet, amennyit akar, ugyanis [ezek a határok] hosszúak, szélesek és nagyok.”

Az elmondottak alapján célszerű nyelvészeti szempontból is megvizsgálni azt a kérdést, hogy az 1236. évi oklevél *Cuahc* neve valóban az eredeti oklevélből származhat-e, vagy a *Kovácsi* településnév esetleg csak a 13. századi interpoláció során került bele az alapítólevelébe.

A településnévnek az interpolált oklevélben megjelenő *Kouachi* és az 1209. évi *Coach*, valamint az 1236-as *Cuahc* formája között az egyik különbség az, hogy az interpolált oklevél névformájában intervokális helyzetben feltűnik a *v* (vagy még inkább *β*) hangot jelölő *u* betű, amíg a másik két 13. századi oklevél hiátusos helyzetet rögzít. Elvileg arra is gondolhatnánk, hogy a lejegyzések hangállapotbeli eltéréseit is takarhatnak, amelyeknek ha van kronológiai relevanciája, akkor ezeket az eltéréseket fogódzóként használhatnánk fel az alakok 11. vagy 13. századi oklevélrészlethez tartozásának megítélésében. A *β* (> *v*) intervokális helyzetű elmaradása (*koβács* > *kuács* ~ *koács*) azonban bármely

korban jelentkezhethet (ma is találunk rá példákat), ezért a változást nem köthetjük időhöz. Az alakok kronológiájának meghatározását ráadásul a helyesírás következetlensége is megnehezíti: a látszólag hiátusos helyzetet rögzítő *Coach*, *Cuahc* formákból ugyanis nem feltétlenül kell ténylegesen is meglévő hiátusos szituációra következtetnünk. A hiátustöltők vagy az ilyen szerepben is álló hangok jelölésében később is találkozunk efféle kettősséggel (mindehhez vö. TÓTH V. 2004: 327–331). A *Kouachi* és a *Coach*, *Cuahc* formáknak a β hang lejegyzésében megmutatkozó különbsége tehát önmagában nemigen alkalmas kritérium ahhoz, hogy segítségével az adott szórványnak az oklevél valamely kronológiai rétegéhez való tartozását nagyobb bizonyossággal megítélhessük.

A hangjelölés más kérdései azonban talán pontosabb kijelentéseket is lehetővé tesznek a nevek kronológiáját illetően. A 13. század elejéről származó szórványok szókezdő *k* és szóvégi *cs* hangjának a jelölésmódja¹⁸ ugyanis nagy valószínűséggel a birtokösszeíró (1209) és megemlítő (1236) okleveleket lejegyző írnokok változtató lejegyzésének a nyomát őrzi. A 11. században a *k* hangot ugyanis leginkább a *k*, a *cs* hangot pedig a *c* betű jelölte. A hangoknak a szórványok lejegyzésében is megmutatkozó jelölésmódja a 12. századtól kezdve vált elterjedté a magyar helyesírásban, de a 13. század második felétől a *k* hangnak a *k* jele lett ismét általánossá (KNIEZSA 1952: 14–37).

Ennek az ismeretnek a birtokában sem tudunk azonban választ adni az eredeti kérdésünkre. A 13. század elején keletkezett oklevelek szórványainak 13. századi jellegzetességeket mutató lejegyzése nem zárja ki ugyanis azt, hogy azokat a 11. században íródott alapítólevél alapján említették meg az oklevelekben. Az átiratoknak — ahogyan ezt már többször is hangsúlyoztuk — az a legszembetűnőbb sajátossága, hogy bizonyos esetekben az átírt oklevelek névformáit az átírás korának szokásaihoz igazították.

E név kapcsán a képzős és a képző nélküli formák időbeliségéről is érdemes említést tennünk. TÓTH VALÉRIA a foglalkozásnévből metonimiával alakult *Kovács* és az *-i* helynévképzővel létrejött *Kovácsi* helynevek kronológiájáról azt mondja, hogy azok párhuzamosan élhettek egymás mellett, majd később a képzett név vált uralkodóvá (2001b: 210), de az alapítólevélbeli képzős *Kouachi* alakot csak fenntartásokkal fogadja el a településnév első említésének (2001a: 142). Ezt a kételkedést egyrészt az alapítólevél fennmaradási formája indokolhatja, vagyis az, hogy benne a nyelvünk 11. századi jellegzetességei együttesen jelentkeznek a 13. századiakkal, másrészt pedig az, hogy a már említett 13. század eleji oklevelekben képző nélküli formák tűnnek fel, a 14–15. századból fennmaradt iratokban pedig kivétel nélkül képzős alakok szerepelnek.¹⁹

¹⁸ A *cs* hang jeleként az 1236. évi oklevél szórványának *hc* betűje más 13. századi oklevélben is feltűnik: pl. a Tihanyi összeírás fogalmazványában. A betűkapcsolat a gyakoribb *ch* megfordításával keletkezett (vö. KNIEZSA 1952: 29).

¹⁹ A név adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét, illetve ComBars. *Kozarovce*.

Mindezek alapján az látszik valószínűbbnek, hogy az eredeti oklevélben még képző nélküli forma szerepelhetett, és csupán a 13. század végén bekövetkezett interpoláció során egészült ki — a korabeli névhasználatból bizonyára nem függetlenül — a településnév ezzel a nyelvi elemmel. Ezt támogatja az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai oklevél ugyancsak képző nélküli *Coach* formája is.

A kérdés összefoglalásaképpen azt mondhatjuk, hogy a névformák nyelvtörténeti elemzésével nem tudjuk ugyan egyértelműen igazolni, hogy az 1236. évi oklevél *Cuahc* szórványa az alapítólevél 11. századi változatából származik, így azt az ellentmondást sem tudjuk feloldani, ami abból adódik, hogy GYÖRFFY GYÖRGY az 1236. évi oklevél névformáját a 11. századhoz köti, ugyanakkor az interpolált alapítólevél megfelelő szöveghelyét 13. századi beszúrásnak tekinti. Az a körülmény azonban, hogy a birtokösszeíró 1209. évi oklevélben is feltűnik a szórvány, valamint az, hogy az 1236. évi oklevél az alapítólevél interpolálása előtt keletkezett, arra enged következtetni, hogy már a 11. századi oklevélben is szerepelhetett Kovácsi település neve (de talán még képző nélküli *Kovács* alakjában), és ennek megfelelően az interpolált oklevél *Kouachi* szórványát az oklevél eredeti rétegéhez kell sorolnunk, amelynek a morfológiai szerkezete azonban az interpoláció során módosulhatott.

3.2. A Komárom megyei Szántó településnek az 1239. évi oklevélben megjelenő *Zampto* formája a szókezdő *sz* hang jelölésében és a *p* inetimologikus (vagy inkább koartikulációs háttérű) mássalhangzó meglétében különbözik az alapítólevélbeli *Samto* szórványtól. „Inetimologikusnak nevezzük azokat a hangelemeket, amelyeknek nincs etimológiai előzményük; az etimonhoz, illetve a szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlethangként jelentkeznek” (NYÍRKOS 1987: 12). A helynevekben az inetimologikus *p* többnyire két mássalhangzó közé illeszkedik be, amelyek közül az első mindig az *m*, a második pedig lehet a *t*, ahogyan azt a Komárom megyei Szántó helynév oklevélbeli megjelenése is mutatja, de emellett előfordulhat még ez a hang igen sokféle mássalhangzó előtt is: *Zemlén* > *Zemplén* (1217/XIV.: *Zemplen*, FNESz. *Zemplén*), *Nemcsény* > *Nempcsény* (1258/1382: *Nempchen*, Gy. 1: 463), *Szemse* > *Szempse* (1318: *Scempse*, Gy. 1: 138), *Szemdi hida* > *Szempdi hida* (1281: *Zempdyhyda*, Gy. 1: 278), *Szentimre* > *Szentimpre* (1427: *Zentempreh*, Gy. 1: 311), *Jemnik* > *Jempnik* (1277: *Jempnik*, FNESz. *Szepesárki*), *Tembes* > *Tempbes* (1409: *Thempbes*, FNESz. *Tömpös*). Ez a változás azonban — amennyiben valós hangalakok állnak is az adatok mögött — többnyire minden bizonnyal csupán ideiglenes lehetett, a ma is létező névformákban ugyanis szinte kivétel nélkül (de lásd mégis *Zemplén*) a *p* nélküli alakot találjuk (vö. TÓTH V. 2004: 464).

NYÍRKOS ISTVÁN az inetimologikus *p* mássalhangzó keletkezésének több magyarázatát is megfogalmazza (1987: 34–37), de ahogyan NYÍRKOS is a hangképzésbeli sajátosságot tartja a legfontosabb tényezőnek e hang létrejöttékor, úgy

TÓTH VALÉRIA is azt emeli ki, hogy ez a hang a „helynevek hangtestébe — a megvizsgált adatállomány alapján legalábbis úgy tűnik — kizárólagosan fonetikai-fiziológiai okok miatt kerülhetett be” (2004: 465). Emellett ugyanakkor az is elképzelhető, hogy ezek az alakváltozatok a középkori latin írásbeliségben széles körben elterjedt hiperkorrekt alakok hatására bukkannak fel az oklevelek szövegeiben (vö. *contemno* > *contempno*).²⁰

A mostani vizsgálat szempontjából persze ismét csak annak van kiemelt jelentősége, hogy ennek a hangnak a jelentkezése segíti-e az 1239. évi szórvány korhoz kötését, azaz annak, hogy ezen jellemzők alapján egyértelműen meg tudjuk-e állapítani azt, hogy az interpolált alapítólevélbeli *Samto* vagy az 1239-es *Zampto* szórvány őrizte-e meg hívebben a 11. századi lejegyzési módot. A *p* hang fiziológiás jellege és az ennek folytán a lejegyzésben tükröződő esetlegessége miatt azonban a két adat között az *e* hang megítélésében mutatkozó eltérés aligha lehet alkalmas kritérium arra, hogy az időhöz kötésben érvként vegyük figyelembe.

A *Samto* és a *Zampto* szórványok között egy további különbség is van: a szókezdő *sz* hang eltérő jelölésmódja. Az eredeti alapítólevél lejegyzésének korában az *sz* hang jelölésére egyaránt használatos volt az *s* és a *z* is, az interpolált oklevél keletkezési korában, a 13. század hetvenes éveiben azonban az *sc* mellett többnyire a *z* jelentkezik ebben a funkcióban, de ahogyan az első korszakban, ebben a korban is jelen van az *s* betű is az *sz* jeleként (KNIEZSA 1952: 15, 39). E három betű közül csupán az *sc* jelölésmódot tartalmazó adatok esetében van lehetőségünk kronológiai megállapításokat tenni, a *Samto* és *Zampto* alakokat a szókezdő hangjuk lejegyzésmódja alapján sem sorolhatjuk tehát egyértelműen sem a 11., sem a 13. századi hangjelölést tükröztető adatok közé.

A szórványok itt előhozott hangalaki és helyesírási jellegzetességei tehát — az adott jelenségek természetéből is adódóan — nem alkalmasak arra, hogy a névformák pontos kronológiai rögzítését elősegítsék.

3.3. A szintén Komárom vármegyei Udvard település alapítólevélbeli *Hudwordiensium* és az 1228. évi oklevélben szereplő *Wdword* névalakja — a latinizáló lejegyzést ezúttal figyelmen kívül hagyva — a szó eleji *h* meglétében, illetve hiányában különbözik egymástól. E hang megjelenése mögött éppúgy pusztai írássajátosság áll, ahogyan a szintén az alapítólevélből származó *Eperjes* név *Haperies*, illetve az *Ug-ér Hucueru* ~ *Huger* lejegyzésmódja mögött is ezt látjuk meghúzódní (vö. NYIRKOS 1987: 96–110, TÓTH V. 2004: 325).

A nevek kronológiájának a meghatározása ez esetben is rendkívül bizonytalanul végezhető csupán el. A pusztai írássajátosság előidézte szóeleji *h*-ra NYIRKOS ISTVÁN ugyan egy 11. századi oklevélből idézi az első példát (a véleménye sze-

²⁰ Solymosi László és Szentgyörgyi Rudolf opponensi véleménye alapján.

rint az *omlik* igéből eredeztethető: 1067k/1267: *Homuser* adatot), de az adatok többsége a későbbi századokból származik (1987: 99, 110). Az *Ug-ér* helynévnek az alapítólevélbeli *Huger* alakja mellett lejegyzésmódjában a 11. századhoz közelebb álló, az 1338. évi oklevélből származó *Hucueru* formájában is feltűnik a szó eleji *h*. Ezek alapján nem tudjuk tehát eldönteni, hogy ez a jelölés a 11. vagy a 13–14. századból származik-e. Mindemellett természetesen azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy ez az írássajátosság helyneveink lejegyzésének mindkét korszakon átívelő tulajdonsága volt.

Mindhárom szórvány arra szolgáltatott tehát (mintegy negatív) példát, hogy bizonyos nyelvi jelenségek esetén nincs reális esélyünk arra, hogy a nevek lejegyzéséből és ennek alapján föltételezhető hangalakjából meghatározzuk az adott névforma kronológiáját, vagyis azt, hogy az az oklevél eredeti, 11. századi vagy interpolált, 13. századi rétegéhez tartozik-e.

4. Az interpolált oklevélnek az 1338. évi oklevél megfelelő részével történő egybevetése kétségtelenné tette, hogy az egyes átiratok magyar nyelvű elemeit nyelvtörténeti szempontból nem lehet egységesen kezelni. Az a szokás rajzolódik ugyanis ki az oklevelekből, hogy az átiratot készítő bizonyos neveket az átirat keletkezési korának megfelelően modernizálva jegyezték le, míg más neveket az eredeti oklevélben szereplő formában rögzítettek. Az átiratok között nem tehetünk egyértelmű különbséget aszerint, hogy az megőrizte-e az átirat oklevél magyar nyelvű elemeinek betűhív formáit, vagy helyette az átirás korának helyesírási gyakorlatához jobban illeszkedő, megváltoztatott írásformát részesítette előnyben. Az átiratok szövegének nyelvészeti elemzésekor tehát minden egyes szórvány esetében mérlegelnünk kell azt, hogy nyelvtörténeti szempontból az eredeti oklevél vagy az átirat korához köthetjük-e nagyobb valószínűséggel az adott magyar nyelvű elemet. Ha jobban belegondolunk, akkor az átiratoknak ezt a tulajdonságát magától értetődőnek is vélhetjük, az átiratokban feltűnő nevek teljes körű modernizált lejegyzésének ugyanis az az előfeltétele, hogy az átiratot papírra vető személy az átirandó oklevélben szereplő minden helynévnek ismerje az átirás korában használatos formáját, amelyek között szerepelhettek az adott terület nevéként az átirat lejegyzésének időpontjában már nem használatos nevek is. Mindezek mellett az oklevél egészére kiterjedő modernizálást az eredeti oklevélről történő másolás is akadályozhatta valamelyest, a hamis oklevelek esetében pedig feltételezhetően a hitelesség látszatának a fenntartása is visszafoghatta a lejegyzőket a nevek modernizálására irányuló törekvéseikben.

Az *Ug-ér* és a *Szil* nevek oklevélbeli előfordulásai arra is példát mutatnak ugyanakkor, hogy az átiratoknak ez a kettőssége nemcsak az oklevél egészét vizsgálva mutatkozik meg, hanem jelen lehet egy-egy név többszöri említésekor is. Egyetlenegy szórvány névalakját tanulmányozva is felfigyelhetünk továbbá az átiratot készítőknak mind a betűhív, mind a modernizáló szándékú névlejegyzésére. A *Szil* név kapcsán például azt tapasztalhattuk, hogy amíg a szóvégi ma-

gánhangzónak az interpolált oklevélben való megjelenése a korábbi forma megtartását célzó lejegyzésre, addig a szókezdő hangnak az *sc* betűkapcsolattal való jelölése a modernizáló lejegyzésre nyújt példát.

4. A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált szövegrészeinek forrásértéke

1. Az interpolált szöveghelyeknek az 1075. évi alapítólevélben is szereplő részletektől való elkülönítésén túl az utólagos beszúrák között további megkülönböztetéseket is szükséges tennünk annak érdekében, hogy a szórványokat minél pontosabban értékelhessük. A helynevek nyelvészeti elemzésekor is kulcsfontosságú például annak az ismerete, hogy az interpolált oklevelek szövegeiben milyen szinteken történt a hamisítás, azaz milyen információkkal gazdagodott az oklevél az interpoláció során. Ha tehát az interpolált neveket nem egységesen, hanem a beillesztett szövegtípusok szerint vizsgáljuk, akkor a különböző szintű betoldások más-más fogódzókat nyújthatnak a nevek nyelvtörténeti és névtörténeti forrásértékének a meghatározásához.

Az interpolált szöveghelyeknek két fő típusát különíthetjük el: beszélhetünk egyrészt magyar nyelvtörténeti aspektusból *r e l e v á n s*, másrészt pedig nyelvészeti tekintetben *i r r e l e v á n s* interpolációkról.

Az oklevelek nyelvészeti elemzése szempontjából is releváns, utólag beillesztett szövegrészletek típusait a következőkben részletesen tárgyalom, előtte azonban röviden szót kell ejtenünk a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből *i r r e l e v á n s* n a k tekinthető interpolált szöveghelyek ügyéről is. Ebbe a csoportba sorolok minden olyan utólagos beszúrást, amely nem tartalmaz (magyar nyelvű) helynevet, tehát olyan nyelvi elemet, amely a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok forrásanyagát képezhetné. Az efféle, helynév nélküli interpolált oklevélrészletek többnyire az adományozott földterületek kiterjedésére vonatkozó információkkal egészítették ki az oklevél latin nyelvű szövegét.

Az udvardi besenyők birtokának adományozását tárgyaló eredeti oklevélrész például nem jelölte meg a művelés céljából adott föld nagyságát, ezzel az információval csupán az interpoláció során egészült ki az oklevél. „*Insuper vero dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua cum terra septuaginta duorum aratrorum.*” — „Ezenkívül az *Hudword*-i besenyők egy másik faluját is adtam szintén a *Sitoua* felett **72 ekealja** földdel művelés céljából.” Pográny falu esetében ezzel szemben azt látjuk, hogy nem az odaajándékozott földterület nagyságát, hanem magának a földterületnek az adományozását illesztették utólag az oklevél szövegébe: a 11. századi oklevélben említett 15 háznépnyi szolga mellett a 13. századi oklevélrészlet ugyanis 16 szőlőt erdőkkel és rétekkel, illetve 6 ekényi földet is az apát tulajdonába ad. „*In villa, que vocatur Pagran, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum et XVI vineas cum silvis pratis et terram ad sex arat-*

ra, quorum servitus, prout placuerit abbati, sit.” — „*Pagran* nevű faluban délkeleten adtam másokétól elkülönítve 15 háznépnyi szolgát, akiknek a szolgálata az legyen, miként az apátnak tetszik, és **16 szőlőt erdőkkel, rétekkel, illetve 6 eke-alja földet.**”

2. A továbbiakban az utólagos betoldások azon típusait veszem sorra, amelyek magyar nyelvű helynévi szórványokat is tartalmaznak, azaz a magyar nyelvtörténeti elemzés szempontjából is *r e l e v á n s a k*. Az interpolációk ezen típusai a következő kategóriákat ölelik fel: 1. az alapítólevél hiteles részeiben is szereplő interpolált helyneveket, 2. a felsorolásszerűen egymást követő rövid mondatos interpolációkat, 3. a szórványok névtestében bekövetkezett interpolációkat, 4. a hiteles birtokadományok interpolált határleírásait, 5. a hiteles birtokadományok hiteles határleírásainak egy részére kiterjedő interpolációkat, illetőleg specifikusabban 6. a Csongrád megyei Csany és Alpár települések határában lévő halastavak említéseit.

2.1. Számos esetben előfordul, hogy az oklevelek interpoláltak tekintett részeiben az irat hiteles leírásaiban már feltűnő helynevek szerepelnek. A garamszentbenedeki oklevél ezen helyneveit biztosan a 11. századra datálhatjuk ugyan, de ebből nem következik automatikusan az, hogy általuk olyan névadatokra bukkanunk, amelyek alapján nyelvünk 11. századi jellegzetességeit minden tekintetben vizsgálhatnánk. Ezeknek a neveknek a 11. századi megléte természetesen bizonyítottnak tekinthető azáltal, hogy az oklevél eredeti szövegében is felbukkanak, de minthogy a garamszentbenedeki oklevélbe csak két évszázaddal később szűrték be őket, lejegyzésükben 13. századi hangzásbeli és írásbeli normák érvényesülésére is gondolnunk kell. Az így interpolált helynevek oklevélbe illesztésére minden bizonnyal befolyással voltak az oklevélben már szereplő nevek írásformái is, fenntartások nélkül azonban ez a körülmény sem támogatja meg a 11. századi nyelvtörténeti forrásértéküket. Az oklevél 13. századi átíratban való fennmaradásából eredően ugyanis a teljes szövegére jellemző az, hogy egymás mellett állnak benne az irat megírásának korából, azaz a 11. századból megőrzött formák és már a hamisított részekkel kiegészített oklevél átírása során, azaz a 13. században az alapítólevélre ráakódott kronológiai rétegek.

Az sem elképzelhetetlen továbbá, hogy a hiteles oklevelekben már szereplő nevek utólagos beillesztésekor olykor nem az oklevelekben szereplő eredeti névforma hatott az újonnan bekerülőre, hanem a névnek az interpoláció korában használatos formájához igazítva az oklevelek 11. századi szórványainak lejegyzését is megváltoztatták.

Sági falu leírása lehetőséget teremt arra, hogy összevegyük I. Géza hiteles oklevelének szövegét a 13. században interpolált változatával, ugyanis — ahogyan erre már utaltam — a királyi kápolnaispán 1338-ban a Sági falura vonatkozó részt nem az interpolált, hanem az eredeti garamszentbenedeki oklevél (1075) alapján írta át oklevelébe. A szövegrészlet az interpolált oklevélben ekképpen

szerepel: „**Villam, que dicitur Sagi, cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas,** dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu piscina*, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons* terminus est usque ad alium *montem* nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est.**” A szövegrészlet magyar fordítása: „A *Tisza* másik partjáról is adtam egy **falut** saját határai között, ***Sagi*-t földjeivel, vásárával és szabad gázlójával együtt, ebből ne részesedjék senki, csak az apát.** A határok így oszlanak meg: elsőként ahol az *Huger* folyó a *Tiza* vizéből kilép, ami megkerüli a *Kesekun* víz környékén elterülő egész földterületet,²¹ az *aruch* mentén megosztva egészen addig, ahol a *Scilu* halastó van, amelyet az egész szigettel együtt Szent Benedek kap meg. Ezután *Taka* hegy a határ egy másik hegyig, amit *Sorul*-nak neveznek, innen egy bizonyos forrásig, amelynek a lefolyása lesz a határ, amíg megkerülve belefolyik ugyanabba az *Huger* folyóba, **azután amíg ez az *Huger* lefolyik *Kurth* falu mellett, amit korábban már említettem, és beleömlik a *Tiza*-ba, ez a végső határ.**”

Az 1338-as oklevél pedig a következőképpen írja át a garamszentbenedeki alapítólevél Sági birtokra vonatkozó részletét: „Terram, que dicitur *Sagy* (dedi)²² cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu piscina*, deinde *Tacha mons* (terminus) est usque ad alium *montem* *Suryl*, (exinde ad quendam fontem) ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205). Magyarul: „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: *Hucu eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyma beleömlik ugyanabba az *Hucueru* folyóba” (én fordítottam: Sz. M.).

A falu határleírásában határpont megjelöléseként az *Ug-ér* víznév két alkalommal is felbukkan. Az 1338-as oklevélbeli tövéghangzós *Hucueru* formái az interpolált oklevél *Huger* névformáival szemben a 11. századi vagy a 11. századi változathoz közelebb álló alakot őrizték meg. A két szövegrészlet (az eredeti és

²¹ A szövegrészlet fordításának magyarázatát lásd a IV. 2. alfejezetben.

²² Zárójelben GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a másoló hibájából az átiratból kihagyott részek szerepelnek (vö. DHA. 1: 205).

az interpolált) egymás mellé helyezése megvilágítja, hogy a hamisítás alkalmával a határleírást kiegészítették, és ebben a kiegészítésben ugyancsak felbukkan Ug-ér neve *Huger* formában. E név kapcsán azt látjuk tehát, hogy az oklevélbe utólagos beszúrásként került név szerepeltetésekor az oklevél lejegyzője nem az eredetibb *Hucueru* alakot választja, hanem az oklevél 11. századi neveit igazítja az újabb formához. Az interpolált oklevélben tehát *Ug-ér* víznév mindhárom előfordulását (egy az interpolált és kettő az eredeti szövegrészben) *Huger* alakban jegyezték le.

2.2. A garamszentbenedeki oklevél interpolált szórványai között külön csoportot alkotnak azoknak az alapítólevél első felében felbukkanó, szinte kivétel nélkül Bars megyei településeknek a rövid mondatokban történő említései, amelyek felsorolásszerűen egymást követve kisebb-nagyobb földterületek adományozását örökölték meg. E csoportba tartozó interpolációk közös ismérve, hogy egyetlen helynevet tartalmaznak, és az oklevél a névvel jelölt helyek elhelyezkedéséről semmit sem árul el. Az utólagos beszúrással ezen csoportjába a következő szövegrészletek tartoznak: 1. „**In *Sari* terram unius aratra cum silva et fenetis**” — „***Sari*-ban 1 ekealja földet erdővel és kaszálókkal**”; 2. „**In *Taina* terram ad duo aratra cum pratis et silva**” — „***Taina*-ban 2 ekealja földet rétekkel és erdővel**”; 3. „**In *Fius* terram ad duo aratra**” — „***Fius*-ben 2 ekealja földet**”; 4. „**In *Bilegi* terram duorum aratorum**” — „***Bilegi*-ben 2 ekealja földet**”; 5. „**In villa *Balwan* quatuor aratorum terram**” — „***Balwan* faluban 4 ekealja földet**”. Az öt falu bizonyos földterületeinek interpolált adományozása után a sort két falura vonatkozó hiteles, 11. századi adomány megnevezése szakítja meg, majd a már korábban bemutatott *-falu* utótagú helynevekkel folytatja az oklevél írója a 13. századi, hamis szöveghelyek beillesztését az oklevél 11. századi alapszövegébe: 6. „**In *Mikolafalu* terram unius aratri**” — „***Mikolafalu*-ban 1 ekealja földet [adtam]**”; 7. „**In *Saroufalu* a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra**” — „***Saroufalu*-ban a falu felső részétől kezdve adtam 4 ekealja földet**”. Közvetlenül e nevek után pedig az ebbe a csoportba tartozó egyetlen nem Bars megyei interpoláció tűnik fel: 8. „**In *Kokot* dedi X domos nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra**” — „***Kokot*-ban a felső részekről kezdve 10 háznépnyi hajóst adtam és 3 ekealja földet**”.

A *Mikolafalu* és *Saroufalu* neveket az utótagjuk miatt sorolta GYÖRFFY az oklevél interpolált részéhez (bővebben lásd Az alapítólevél kritikai kiadásai és ezek filológiai eredményei című alfejezetben). A rövid mondatos interpolációk alá sorolt nevek közül *Sari* és *Balwan* nevek interpoláltságát pedig arra alapozta, hogy azok nem szerepelnek az 1209. évi pápai összeírásban (DHA. 1: 212). A további négy, az interpolációk ezen csoportjába tartozó szórvány (*Taina*, *Fius*, *Bilegi* és *Kokot*) interpoláltságot való feltűntetését viszont nem indokolja meg az oklevél mellett található latin nyelvű kommentárban. Ez a négy szórvány a pápai összeírást szemügyre véve hasonlóképpen viselkedik, mindegyik feltűnik ugyan-

is az 1209. évi oklevélben: villam *tayna*, terram in *fus*, villam *beillec*, in *chokot* nautas (Str. 1: 190). Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy bár GYÖRFFY az oklevél két különböző században született részeinek elkülönítésére szolgáló támpontok között veszi figyelembe a helyneveknek az 1209. évi oklevélben való feltűnését, illetve ennek a hiányát, a szövegközlésben mégsem alkalmazza ezt a kritériumot konzekvensen. A csoport nyolc interpoláltnak minősített szórványának ugyanis a fele szerepel a pápai összeírásban is, míg a másik fele hiányzik abból. Így pedig indoklás hiányában nemigen érthető az sem, hogy miért tekinti őket GYÖRFFY mégis egységesen interpoláció eredményeinek.

A két kritikai szövegkiadás megfelelő részei között e tekintetben lényeges eltéréseket tapasztalunk. RICHARD MARSINA ugyanis a GYÖRFFY GYÖRGY által interpoláltnak tartott itt tárgyalt nyolc mondat egyikét sem sorolja az oklevél utólagos beszúrásai közé. A két *-falu* utótagú név kapcsán már megemlítettem a két kritikai kiadás eltérő szemléletét, azt tudniillik, hogy amíg GYÖRFFY a *Mikolafalu* és *Saroufalu* szórvány egészét és ennek megfelelően az egész mondatot 13. századi keletkezésűnek véli, addig MARSINA vélekedése szerint a 13. században csupán az utótaggal egészült ki az iratban eredetileg is szereplő *Mikola* és a *Sarou* helynév. A szlovák szerző a többi hat szórvány esetében pedig egyáltalán nem számol az interpolálás lehetőségével, és csupán *Sari* és *Taina* szövegkörnyezetéről gondolja úgy, hogy az interpolált oklevélben lejegyzett adományok nem felelnek meg a 11. századi valóságnak, a két terület erdői ugyanis ekkor még nem képezték az apátság tulajdonát.

A szöveghelyek interpoláltságának mibenléte körül felvetődő számos bizonytalanság elhárítása érdekében célszerű szemügyre vennünk a szórványok nyelvtörténeti vallomását. A kérdés eldöntésének reményében a *Bilegi*, *Kokot* és *Fius* helynévi szórványok nyelvtörténeti jellemzőire térek ki részletesebben, a rövid mondatos interpolációk alá sorolt eddig nem vizsgált hat szórvány közül ennek a háromnak a nyelvtörténeti jellegzetességei teremthetnek ugyanis lehetőséget arra, hogy a nevek interpolált voltát megtámogató, vagy éppen azt elbizonytalanító érveket hozzunk elő.

A gazdag adatoltságú *Belleg* település adatai között az alapítólevélbeli leszámítva egyetlen véghangzós nevet sem találunk.²³ A már korábban is kifejtettek értelmében az interpolált alapítólevélben szereplő tövéghangzós *Bilegi* névformát valószínűleg 11. századi alaknak kell értékelnünk, a 13. század végén ugyanis — amikor az interpolált oklevelet papírra vetették — a tövéghangzók már eltűntek a nyelvünkben.

Az Esztergom megyei Kakat településnek az alapítólevélbeli *Kokot* és az 1209. évi pápai összeírásbeli *Chokot* adatát szembeállítva ugyancsak azt mondhatjuk, hogy az alapítólevélben előforduló forma korábbi hangjelölési állapotot

²³ A név adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét.

tükröz, mint az összeírásban feltűnő alak, az egyszerű jeleket ugyanis a 12–13. században kezdik felváltani az összetett jelek (vö. KNEZSA 1952: 14–37). Egyéb okleveles forrásokat is bevonva az összehasonlításba azonban árnyaltabb kép tárul elénk.²⁴

Ebből az adatsorból az tűnik ki, hogy az alapítólevél interpolálása idején is többnyire az egyszerű *k* vagy *c* jelet használták az oklevélírók a település szókezdő hangjának jelölésére. A *Kokot* szórvány helyesírás-történeti jegyeinek figyelembevételére tehát nemigen visz közelebb minket a probléma megoldásához. Mindez pedig azt jelenti, hogy a szórvány ezen tulajdonságai nem támogatják meg, de nem is cáfolják a GYÖRFFY GYÖRGY által vallott nézetet, miszerint a név csupán a 13. században került bele az oklevél latin nyelvű szövegébe.

A *Füss* településnév KISS LAJOS, a TESz. és az EWUng. szerint is a *fű* főnév -s képzős származékából alakulhatott (TESz., EWUng. *fű*, FNEsz. *Barsfüss*). TÓTH VALÉRIA az etimológiát pontosítva azonban megjegyzi, hogy az -s képző többnyire a lexéma *v*-s tövéhez kapcsolódott (*fives* ~ *füves* ~ *fües*). A magánhangzó-rövidüléssel és a szóvégi *s* geminációjával létrejött mai *Füss* névváltozat a korábbi szórványos előfordulás után a 18. század második felétől vált elterjedté (2001b: 193). BÁRCZI GÉZÁNAK arra a megállapítására hagyatkozva, hogy az *üü* diftongus monoftongizálódása a 13. században nagy számban ment végbe (1958: 92), a Bars megyei *Füss* település nevének vélhetően ugyancsak diftongusos *Fius* lejegyzése fontos támpont lehet a GYÖRFFY által interpolációnak értékelt szöveghelyek időhöz kötésében.²⁵

Azt az előzetes vélekedésünket, hogy az alapítólevél diftongusos szórványa az interpoláció idejénél korábbi nyelvallapot tükröz, a település adatsora egyértelműen megcáfolja, hiszen a monoftongizálódott (*fīs* ~ *fūs*) alakok mellett a 14. század folyamán is szép számmal szerepelnek még a forrásokban diftongusos (*füüs*) hangalakra utaló névformák.

A fentiek összefoglalásaként fontos ismételtén rámutatnunk arra, hogy a tárgyalt szöveghelyek mindegyikére kiterjedő, interpoláltként való értékelésüket befolyásoló tényezők nem állnak rendelkezésünkre. Ennek megfelelően ezeknek a szórványoknak az oklevél szövegébe történő 13. századi bekerülése igencsak bizonytalan. A *Sari* és *Balwan* szórványok utólagos beillesztése kapcsán emlegetett támpont, az tudniillik, hogy az 1209. évi oklevél nem tesz róluk említést, a *Taina*, *Fius*, *Bilegi* és *Kokot* szórványok ezen oklevélbeli jelentkezése miatt megkérdőjeleződik. Noha a helynevek nyelvtörténeti vizsgálata sem adta meg minden esetben a teljes bizonyosságot, Belleg település tövéghangzós *Bilegi* alakja azonban valószínűleg 11. századi formának tartható. (E névformának a 13. században való bekerülése az oklevél szövegébe csak azzal a feltételezéssel

²⁴ A név adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét.

²⁵ A név adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét.

lenne elfogadható, hogy az oklevél lejegyzője a hamisítás, az interpoláció elfedése érdekében a saját korának nyelvállapotánál archaikusabb formát rögzített.) A nyelvtörténeti szempontból elemzett másik két szórvány alakját nem tudjuk sem a 11., sem a 13. századhoz kötni, ami azt jelenti, hogy a nyelvészeti vizsgálatok nem cáfolják meg egyértelműen a kritikai kiadásnak a szórványok datálására vonatkozó nézetét, de nem is tudják azt megerősíteni. Ha az elemzett szórványok az interpoláció következményeként épültek is be az oklevél latin szövegébe, a nyolc név közül hat névtörténeti forrásként mégis az interpolált oklevél keletkezési idejénél, azaz a 13. század harmadik harmadánál korábbra datálható. Mikolafalu, Sárófalu és Tajna településeknek ugyanis a 13. század első feléből származnak az első ismert adatai: 1247>1357: *Mykola* (Gy. 1: 462), 1245: *Sarow* (Gy. 1: 471), 1209 P.: *Tayna* (Gy. 1: 479), Belleg, Füss és Kakat települések pedig még korábban, az 1156. évi és 1157. évi oklevelekben tűnnek fel első ízben: 1156: *Beleg, Fius* (Gy. 1: 434, 440), 1157: *Cokot* (Gy. 2: 293).

2.3. A releváns interpolációk harmadik típusát a szórványok névtestében végrehajtott módosítások képezik. A garamszentbenedeki alapítólevél szórványai közül a Bihar megyei *Rikachi Artand* név képviseli ezt a típust. Az oklevél mindkét kritikai kiadásának szerzője úgy gondolja, hogy a 11. századi oklevél *Rikachi* szórványa a 13. századi interpolációk eredményeképpen egészült ki az *Artand* névrésszel.

Egy 1334. évre datált oklevél szövege egyértelműen kimondja, hogy az egykor *Rykalch*-nak nevezett falut ma *Arthand*-nak hívják: „quod quedam possessio olym *Rykalch* vocata, nunc vero *Arthand* nominata” (Str. 3: 253). Ugyanez az oklevél az új (*Ártánd*) elnevezés magyarázatát megadva azt is kifejti, hogy a terület sertésekkel és mézzel adózott a garamszentbenedeki apátságnak: „quia populi in eadem possessione *Arthand* commorantes eidem monasterio sancti Benedicti de iuxta *Goron* [...] scrofas et mel dare tenebantur, ideo nunc pefatam villam seu possessionem *Rykalch* nomine *Arthand* nominassent” (Str. 3: 253) — „mivel az ugyanazon *Arthand* birtok lakosságát arra kötelezték, hogy Szent Benedek Garam melletti monostorának anyadisznókat és mézet adjon, most a korábban *Rykalch* néven említett falut vagy birtokot *Arthand*-nak nevezték el”. A település mai neveként is használt *Ártánd* a ’herélt kandisznó’ jelentésű *ártány* szóra vezethető vissza (FNESz. *Ártánd*), amiből a *-d* képző segítségével alakult helynév.

Már az alapítólevél 11. századi szövege leszögezte a területen élők szolgáltatát, vagyis azt, hogy évente adjanak az apátnak 12 ötéves disznót, 12 akó mézet, illetve télen és nyáron 2-2 lovat: „quorum servitus sit dare omni anno XII porcos V annorum et XII modios mellis [...] et tam estate, quam hyeme duobus equis abbati semper servire”. A már idézett 1334. évi oklevél adatain túl a település adatsora is azt mutatja azonban, hogy csupán a 13. század végétől lett a település neve *Ártánd* (Gy. 1: 595, RÁCZ A. 2007a: 33). A 13. század vége előtti két adat (a garamszentbenedeki oklevélből való és az apátság birtokait összeíró 1209-es

pápai bulla által közölt) is megerősíteni látszik az 1334. évi oklevélben kifejteteket. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában ugyanis *Richaz* (Str. 1: 190) szerepel, ami alátámasztja az alapítólevélben szereplő névforma interpolált voltát is, vagyis azt, hogy abban eredetileg egy *Rikács* névalak szerepelt, majd ez a 13. század végi interpoláció következtében egészült ki az ugyancsak helynévi értékű *Ártánd* utótaggal.

Helynévszótáraink *Ártánd* és *Rikács* mellett külön szócikkben közlik *Rikácsi-ártánd* adatait (vö. KMHsz. 1., RÁCZ A. 2007a). Az interpolált alapítólevélbeli forma egyedülállósága miatt fel kell azonban tennünk azt a kérdést, hogy e forma valóban élő, használatban lévő név volt-e, vagy csupán az oklevél fogalmazói, lejegyzői által létrehozott, úgynevezett oklevélnévvel, alkalmi névformával állunk szemben. RÁCZ ANITA az összetétellel alakult név előtagjának *-i* képzős volta miatt a 'Rikács melletti Ártánd' névszerkezetre következtet, ez azonban csak úgy lehetséges, ha *Rikács* és *Ártánd* nem azonos, hanem szomszédos falvak voltak (2007a: 234). A tatárjárás után íródott oklevelekben a *cs* hang jeleként ritkán ugyan, de az alapítólevél szórványában szereplő *chi* is feltűnik (vö. KNEZSA 1952: 43–44). Ennek megfelelően a *RikachiArtand* szórvány esetében is számolhatunk talán ezzel a lehetőséggel is, s az előtag *Rikács*-ként való azonosításával.

Az oklevélnek a 13. század harmadik harmadában bekövetkezett interpolálása utáni időktől fogva szép számmal adatolhatók a település *Ártánd* névformái: +1214/1334: *Artandi*, [1291–4], 1332–7/PR., 1517, 1587, 1598: *Artand*, 1332–7/PR., 1517, 1588: *Arthand*, p., 1343: *Archand*, 1588: *Ártánd* (RÁCZ A. 2007a: 33).

Ennélfogva pedig az egyedi előfordulású *Rikácsiártánd* összetétel aligha tükrözhetett valaha is valós, beszélt nyelvi névhasználatot. Oklevélbeli megjelenése akképpen magyarázható, hogy az alapítólevél interpolálásakor az oklevélírók az oklevélben eredetileg szereplő név mellé illesztették az újat, nem pedig kicserélték azzal.

2.4. GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az interpoláció alkalmával az oklevél elejét érte a legnagyobb változtatás. Szerinte ugyanis a monostor helyéről a 11. századi oklevél csupán annyit közölt, hogy a Garam nevű folyó szelte keresztül („Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*, ubi eciam ecclesiam Beati Benedicti construxi”), határleírása pedig teljes egészében a 13. századi interpoláció terméke. Hasonlóképpen vélekedik Tolmács falu oklevélbeli megjelenéséről is, amelyre — annak ellenére, hogy adományozása a monostor helyének bemutatásától elkülönítve szerepel az oklevélben, és a határleírását is olvashatjuk — mint a monostor közvetlen környezetéhez tartozó területre kell tekintenünk. A nyelvészeti szempontból releváns interpolációk negyedik típusát ezek, vagyis a hiteles birtokadományok később betoldott határleírásai alkotják.

Az oklevél két kritikai kiadása között az efféle interpolációk megjelölésében mutatkozik a legjelentősebb eltérés. GYÖRFFY GYÖRGY ugyanis az adományo-

zott területek közül csupán a monostor helyének leírását (értve ezen a későbbi Garamszentbenedeknek és Tolmácsnak a leírását) vélte hamisnak. RICHARD MARSINA viszont a birtokadományokat alapvetően hitelesnek fogadta el, de a Csongrád megyei Csany határleírásától eltekintve mindegyik birtok leírását utólagos beszúrásnak tartotta. GYÖRFFY az említett két határleírást azért sorolja az oklevél interpolációval gyarapodott részei közé, mert ezek a részek a várnépet a 11–12. században elterjedt *civis* és *urbanus* kifejezések helyett a 13. században használatos *castrensis* szóval nevezik meg (Gy. 1: 418, 443).

Ahogy az az interpolációk előző típusainál is láttuk, az interpolált oklevél-részek, határleírások neveinek névtörténeti és nyelvtörténeti forrásértéke nem feltétlenül esik egybe, azaz előfordulhat, hogy ugyanaz a név névtörténeti, illetve nyelvtörténeti forrásként más-más századra vonatkoztatható. Az oklevélnek a monostort bemutató határleírásaiban is megtalálhatók az oklevél hiteles részeinek bizonyos helynevei, amely körülmény az egész határleírását ugyan nem, de az érintett nevek névtörténeti forrásértékét egyértelművé teszi. Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy ezeknek a neveknek a névtörténeti értékét e nélkül a segítség nélkül is meg tudnánk határozni, ugyanis többnyire országos ismertségű nevekről van szó: például a Garam folyó vagy Bars település megnevezéséről. A határleírás egyéb neveinek névtörténeti forrásértékét pedig akkor ítélnénk meg viszonylag megnyugtatóan, ha az eredeti oklevél megírása és az interpolált oklevél átírása közti időszakból rendelkeznénk a szóban forgó neveket feltüntető írásos dokumentumokkal. Ugyanakkor az oklevelekben véletlenszerűen fennmaradt nevek miatt az előfordulás hiánya sem jelzi egyértelműen maguknak a neveknek a hiányát. Ezek a határleírások ugyanis annak ellenére, hogy utólagos beszúrások, nyelvi, névtörténeti szempontból a 13. századnál korábbra datálható teljes értékű helyneveket is tartalmazhatnak. Minthogy csupán a területek határleírásának az oklevélbe kerülése köthető az oklevél interpolálásához, magának a területnek az adományozásáról pedig már a 11. századi alapítólevél is szólt, elképzelhető, hogy a leírások a 11. században is fennálló viszonyokat rögzítettek, de az alapítás tényét megörökítő oklevélbe csupán két évszázaddal később kerültek be. Az is lehetséges továbbá, hogy a határleírás 13. századi megörökítése összekapcsolódott a 11. századi határ kiterjedésének a módosításával is. Mindezek azonban — további adatok híján — megmaradnak a feltételezések szintjén, ezért talán akkor járunk el helyesen, ha a kérdést nyitva hagyva csak igen bizonytalanul soroljuk ezeket a helyneveket az oklevél 11. századi rétegéhez tartozóknak.

2.5. Az interpolációk előző típusához, a hiteles birtokadományok interpolált határleírásaihoz hasonlóak azok az interpolációk, amelyek hiteles birtokadományok hiteles leírásainak egy részére terjednek ki. A garamszentbenedeki oklevélből a Bars megyei *Sosolgy* nevű erdős vidék nevén nem nevezett egyik földjének leírása mellett két Csongrád megyei terület, Alpár és Sági határleírását sorolhatjuk az interpolációk ezen csoportjába.

Sosolgy határleírása a következőképpen szerepel: „Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; **deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla*.**” A szövegrészlet magyar fordítása: „*Susolgi*-ban is adtam egy földet erdőkkel, vadászóhelyekkel, vizekkel, halászhelyekkel és kaszálókkal együtt. Ennek a földnek az első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, majd a *Grana* a határ felfelé haladva egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* szigetei Szent Benedek részére jutnak, a *Radmera* patak pedig Szent Benedek földjét választja el a másokétól, **ezután pedig annak a pataknak a forrása a határpont, amely a *Wydrizki* hegyen van, ezek után pedig a végső határ a már említett *Tapla* patak forrása.**”

Alpár leírásaként ezt olvashatjuk: „Dedi et aliam terram circa eandem aquam *Tiza*, que vocatur *Alpar* cum propriis terminis. Qui termini ita dividuntur: Primum a ripa *Tize* procedendo ad quasdam arbores, est terminus cum episcopali-bus Sancte Marie *Wacensis* civitatis, de predicto termino sinistra pars est Sancte Marie *Wacensis*, dextera autem pars devenit in partem Sancti Benedicti, median-te via usque ad monticulum, in cuius vertice fovea facta est; postea cum *Beche*, fratre *Drusba*, separata est terra iuxta *magnam Zecum*, unde et sulko dividitur in duas partes usque ad arbores *Tergudi*, ubi finiuntur partes *Cernigradensium* ci-vium, in via *Zounuk*; exinde vero cum *Zezin*, qui equos regis custodit, in superi-ori parte iuxta eandem viam terminus est, deinde per puteum quendam, ubi sali-ces sunt, accipimus usque ad vineas, que in partem Sancti Benedicti deveniunt; deinde partes dividuntur inter comitatum *Cernigradensium* et episcopatum Sanc-te Marie *Wacensis*, ubi erant arundines regis et fenum adque virge; postea per *Surchuer*, id est aquam, pars Sancti Benedicti est, in cuius capite fovea facta est, deinde iuxta aquam *maioris Alpar* Sancti Benedicti terminus est, exinde super caput eiusdem secus viam fovea facta est, post hec super ripam *Tize*, postea sali-ces *Nandirdi* in partem Sancti Benedicti deveniunt usque ad vadum quoddam, ubi adaquantur equi; deinde autem circuit angulos *Tize* pertransiens prope quan-dam insulam usque ad silvam salicum, que tota cum insula predicta devenit in partem Sancti Benedicti **usque ad vadum, ubi in villam *Kurth* transitur, ibi-que terminantur mete Sancti Benedicti.**” Magyarul: „A *Tiza* környékén adtam egy másik falut is, *Alpar*-t a saját határaival. Ezek a határok így oszlanak meg: először a *Tisza* partjától elindulva némely fákig tart a határ Szűz Mária *Wac*-i városának püspöki [népeivel]. Az említett határtól balra a *Wac*-i Szűz Mária ré-sze van, a jobb oldali rész pedig Szent Benedeké, egy út osztja ketté egy dombig, amelynek a tetején egy árok van, azután *Drusba* fivérének, *Beche*-nek [a földjé-vel határos], a föld a *Nagy-Szék* mellett van elválasztva, ahonnan egy barázda

osztja két részre a *Tergudi* facsoportig, ahol a *csongrádi* várnépek részei véget érnek a *Zounuk*-i úton, innen pedig *Zezin* [földjével határos], aki a király lovait őrzi, ugyanazon út mellett, a felsőbb részen van a határ. Ezután egy bizonyos kúton át, ahol fűzfák vannak, úgy tudjuk, egészen a szőlőig, amelyek Szent Benedeké, majd a *csongrádiak* megyéje és a *Wac*-i Szűz Mária püspökség között oszlanak meg [a határ] részei, ahol a király nádasai, kaszálója és cserjései voltak, azután *Surchuer*-en keresztül, azaz a vízen keresztül van Szent Benedek része, amelynek a kezdeténél van egy árok, ezután a *Nagy-Alpar* vize mellett van Szent Benedek határa, majd ugyanannak a forrása felett az út mellett van egy árok, ezután a *Tisza* partja felett, majd *Nandirdi* füzesei jutnak Szent Benedek részére egy bizonyos gázlói, ahol lovakat itatnak, ezután a *Tisza* kanyarulatait kerüli meg egészen elhaladva egy bizonyos sziget közelében egészen egy fűzfaerdőig, amely teljes egészében az apátság részére jut az előbb említett szigettel együtt, **a gázlói, ahol *Kurth* faluba lehet átjutni, ott végződnek Szent Benedek határai.**”

Sági birtok határleírása pedig ekképpen jelenik meg az oklevélben: „Ex alia vero parte *Tize* villam, que dicitur *Sagi*, cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons* terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est.” Fordítása: „A *Tisza* másik partjáról is adtam egy falut saját határai között, *Sagi*-t földjeivel, vásárával és szabad gázlójával együtt, ebből ne részesedjék senki, csak az apát. A határok így oszlanak meg: elsőként ahol az *Huger* folyó a *Tiza* vizéből kilép, ami megkerüli a *Kesekun* víz környékén elterülő egész földterületet,²⁶ az *aruch* mentén megosztva egészen addig, ahol a *Scilu* halastó van, amelyet az egész szigettel együtt Szent Benedek kap meg. Ezután *Taka* hegy a határ egy másik hegyig, amit *Sorul*-nak neveznek, innen egy bizonyos forrásig, amelynek a lefolyása lesz a határ, amíg megkerülve belefolyik ugyanabba az *Huger* folyóba, azután amíg ez az *Huger* lefolyik *Kurth* falu mellett, amit korábban már említettem, és beleömlik a *Tiza*-ba, ez a végső határ.”

A három interpolált határleírás közös jellemzője, hogy a helyneveket tartalmazó kiegészítések a határleírások befejezését érintették. A két Csongrád megyei település határait bemutató szövegrészben ugyanaz a helynév, Kürt falu neve tűnik fel. Sági birtok leírásában a *Kurth* szórvány mellett a *Huger* és a *Tiza* szórványokra is kiterjedt ugyan az interpoláció, de ezeknek a neveknek mind a

²⁶ A szövegrészlet fordításának magyarázatát lásd a IV. 2. alfejezetben.

nyelvtörténeti, mind a névtörténeti forrásértékét meg tudjuk határozni a nevek további — a garamszentbenedeki oklevélben, illetve egyéb oklevelekben feltűnő — adatainak a segítségével. A Bars megyei hely esetében pedig az interpolált oklevélrészben szereplő *Wydrizki* és *Tapla* szórványok közül az interpoláció csupán a *Wydrizki* szórvány értelmezését teszi kérdésessé. Ahogyan ugyanis a Sági határleírásának interpolált részében feltűnő *Huger* név kronológiai értékét a leírás hiteles részében ugyancsak *Huger* alakban feltűnő említések egyértelműen megvilágítják, úgy a Bars megyei *Tapla* forrásértékének a meghatározása elől is elgördíti az akadályokat az, hogy a leírás hiteles részében is feltűnik a Garam bal oldali mellékvizének *Tapla* neve.

Már az interpolációk előző típusával, a hiteles birtokadományok hamis határleírásaival összefüggésben is felvetődött az a lehetőség, hogy az interpoláció csupán a határ kiterjedésének a nagyságát változtatta meg. Úgy gondolom, hogy a határleírást kiegészítő interpolációk mögött még nagyobb bizonyossággal feltételezhetünk efféle motivációkat. Ezekben az esetekben a birtokok adományozása mellett a határleírás nagyobb része is a hiteles birtokadományból származik. Ha az interpolációk mögött valóban ilyesfajta okok húzódnak meg, akkor annak ellenére, hogy az oklevélbe a 13. században kerültek bele a helynevek, lehetséges, hogy azok az interpoláció előtt (esetleg már a 11. században is) léteztek. Ahogyan azonban a nevek nyelvtörténeti forrásértékének a meghatározásához is elengedhetetlenek a megbízható forrásból származó adatok, úgy a névhasználati értékük megállapítását is erre alapozhatjuk. *Kurth* szórvány esetében a település 13. század előtti létezésére vannak ugyan feltételes utalásaink, de ebből nem következtethetünk arra, hogy már akkor is *Kürt* volt a neve (lásd még ehhez A 11. századi alapítólevél két átiratának összevető vizsgálata: Sági birtok határleírása alfejezetet, illetve SZŐKE 2011: 61–62). A *Wydrizki* nevű hegy létezéséről pedig csupán az interpolált alapítólevélből értesülünk.²⁷

2.6. A garamszentbenedeki apátság oklevele azt mondja, hogy Csany és Alpár adományozása a területekhez tartozó halastavak adományozásával is együtt járt. Ezek a szövegrészletek alkotják az oklevél releváns interpolációinak hatodik típusát. Ez a csoport egy fontos jegyben különbözik az eddigiektől. Amíg ugyanis a másik öt típus a garamszentbenedeki oklevélen túl egyéb interpolált oklevelek nyelvészeti vizsgálatához is fogódzót nyújt, addig a halastavak említései csupán a garamszentbenedeki alapítólevélre vonatkoztathatóak. Ennek a típusnak éppen ezért általánosabb megnevezést sem adtam.

Csany határában tíz tavat említ az interpolált alapítólevél: „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur *Tiza*, cum ipso fluvio *Tiza*, super quam terram est villa piscatorum nomine *C(hon)u habens ecclesiam parrochia-*

²⁷ Egy a 13. század végéről származó oklevél *Vidric* néven jelöl egy települést (Gy. 1: 487), a hegynév esetleg a településnév szláv melléknévi származéka lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 249).

lem constructam in honore salutifere Crucis Jesu Christi, qui piscatores piscantur *Tiza*. In eadem autem terra ex utraque parte *Tize* sunt piscine, quarum hec sunt nomina: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*” — „A *Tiza* környékén fekvő földet is odaajándékoztam a *Tiza*-val együtt, a föld fölött van a halászok *C(hon)u* nevű, **Jézus Krisztus üdvöt hozó keresztyének a tiszteletére épült parochiális egyházas faluja**, és ezek a halászok a *Tiza*-n halásznak. Ugyanezen a földön pedig a *Tisza* mindkét része felől halastavak vannak, amelyeknek ezek a nevei: *Ostra*, *W(olu)e*, *Sarustou*, *Keubi*, *Haperies*, *Sulmus*, *Ecetoua*, *Filu*, *Ertue*, *Nandurtou*.”

Alpár területén pedig kilenc halastavat nevez meg az oklevél szövege: „**Predicti vero *Alparienses* quasdam piscinas, que in ipsorum terminis versus decursum *Tiza* ascedendo existunt, quarum nomina sunt hec: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres* et *Hosiouer*, ac fluvium *Tiza* cum profunditatibus suis, quantum in terminis predictarum terrarum *Alpar* et *Sagi* existit, sicut antea consuetudo fuit, cum ipsis hominibus de *Sagi*, quociens abbati placuerit, comuniter piscabuntur; alias autem piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii *Tiza* existunt, predicti *Alparienses* per se ad preceptum abbatis piscabuntur.**” — „A fentebb említett *Alpar*-i halastavakat, amelyek az [alpári] határban a *Tiza* folyása felé haladva vannak, és amelyeknek a nevei a következők: *Kustiza*, *Kerektou*, *Sokord*, *Kektou*, *Horgas*, *Halastou*, *Feirtou*, *Egres* és *Hosiouer*, emellett a *Tiza* folyót is az örvényeivel, amennyi azokból az említett *Alpar* és *Sagi* földek határában van, amint ez ezelőtt is szokásban volt, a *Sagi* emberekkel együtt, ahányszor csak az apátnak tetszik, közösen halásszák majd; a többi halastavat pedig, amelyek a *Tiza* folyása alatt vannak, az említett *Alpar*-iak az apát parancsára maguk fogják halászni.”

GYÖRFFY GYÖRGY ezeket a neveket — ahogyan a fenti szövegközlésből is kitűnik — az oklevél 13. században keletkezett, interpolált részeihez sorolja. Azt azonban nem tudjuk pontosan, hogy mi vezérelhette ebben a DHA. szerzőjét. Az alapján, hogy a 19 halastó közül három, Alpárhoz tartozó tónak a nevét (*Kektou*, *Kerektou*, *Sokord*) a tövéghangzót nem tartalmazó nevek között is megemlíti, arra gondolhatunk, hogy GYÖRFFY a tövégi magánhangzók hiánya miatt érezhette szükségesnek a Csongrád megyei halastavak felsorolását tartalmazó szövegrészt elhatárolni az alapítólevél 11. században keletkezett részeitől (DHA. 1: 212). A tövégi magánhangzók és az interpolált szövegrészek kapcsolatáról korábban már többször is hangoztatott vélekedést fölösleges újfent kifejtenuünk, ezért itt röviden csak azt kívánom ismét leszögezni, hogy a tövégi magánhangzók hiánya nem szolgáltat megfelelő fogódzót az oklevél 11., illetve 13. századi részeinek elkülönítéséhez.

A GYÖRFFY-féle elhatárolás gyenge pontjaira nem azért mutattam rá, mint ha ezzel azt kívánnám jelezni, hogy az általa interpoláltnak címkézett nevek nem a 13. században, hanem egyértelműen a 11. században kerültek volna bele az okle-

vélbe. A kételyek megfogalmazásával csupán azt igyekszem érzékeltetni, hogy a tővégi magánhangzók hiánya önmagában nem lehet elegendő kritérium a neveknek az oklevél 13. századi rétegéhez sorolásában. A képet még tovább árnyalando emlitem meg azt, hogy RICHARD MARSINA kiadásában a tárgyalt nevek mindegyike a hiteles adományok között szerepel (CDES. 1: 56), illetve ami még ennél is fontosabb, hogy az apátság adományait összeíró 1209. évi bullában Alpár csak önmagában (*predium Alpar*), de Csany a halastavaival együtt (*villam Chon cum piscinis et stagnis*) van megemlítve (Str. 1: 190). E tényből pedig arra is következtethetünk, hogy a Csany határában lévő halastavak vagy azoknak egy része akár már a 11. századi iratban is szerepelhetett apátsági adományként.

Az interpolált oklevelek elemzését felvállaló nyelvészek elsősorban a történészek által készített kritikai kiadások szövegközlésére támaszkodhatnak. Ugyanakkor arra is lehetőség nyílhat, hogy a nyelvészet eszközeinek segítségével az oklevél kronológiai rétegeinek elkülönítését további érvekkel támogassuk meg, vagy esetleg bizonyos pontokon éppen elbizonytalanítsuk azt. A halastavak neveinek kérdése ez utóbbira nyújthat példát.

3. Noha továbbra is úgy gondolom, hogy a szórványok nyelvtörténeti jellemzőinek feltárása érdekében az interpolációk különféle típusait célszerű egymástól elhatárolni, a következőkben az interpolált szórványokat mégis mindenféle megkülönböztetés nélkül elemzem helyesírás-történeti szempontból. Ennek során ugyanis arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy az oklevél latin szövegébe utólag beszúrt szórványok lejegyzésekor milyen mértékben tartották szem előtt az oklevélírók a hamisítás leplezését, vagyis milyen mértékben törekedtek a 11. századi nyelvallapotnak megfelelő névformák lejegyzésére. E tekintetben pedig természetesen nincs annak különösebb jelentősége, hogy egy-egy interpolált helynévi szórvány az interpoláció mely típusába tartozik. Magát a helyesírás-történeti vizsgálatot egyetlen, ám az elemzéshez reményeim szerint megfelelő támpontot adó kérdéskörre szűkítem itt le, és pusztán azt elemzem igen röviden, hogy egyes helyesírás-történeti szempontból problematikus hangok (konkrétan a *c*, a *cs* és az *sz* hang) jelölésében az interpolált szórványok inkább a 11. vagy a 13. század helyesírási jellegzetességeit hordozzák-e magukon.

A [c] hangnak mindkét korszakban volt egy-egy jellegzetes jele: a 11. században a *c*, a 13. században pedig a *ch* (vö. KNEZSA 1952: 15, 39). Mutatkozik továbbá a két korszak között egy másik hangjelölésbeli különbség is — ami általánosságban szinte mindegyik problémás hang jelölésmódjára jellemző —, az tudniillik, hogy az egyjegyű betűket mindinkább kiszorítják a kétjegyűek.

A *c* hangot tartalmazó nyolc interpolált helynév közül hét esetben a *ch* és a *cz* kétjegyű betűk, egy esetben pedig a *z* — amely ugyancsak a 11. század után jelentkezett a *c* hang jeleként a magyar nyelvemlékekben — jelöli a *c* hangot. Ugyanakkor az oklevél eredeti részeiben minden esetben a *c* betűt találjuk: *Kes-telci*, *Curice*.

A 13. században gyakori jelölésmód, azaz a *ch* a nyolc szórvány közül csupán két esetben fordul elő: *Goznucha* és *Knesech*. További öt alkalommal a *cz* (*Knesecz*, *Feniosaunicza*, *Prestucz*), egy esetben pedig — amennyiben a szórvány olvasata [*Vidricki*] és nem [*Vidriszki*] lehetett — *z* (*Wydrizki*) jelöli a *c* hangot. E két utóbbi betű (a *cz* és a *z*) helyesírásunk második korszakában, azaz a 12. század folyamán volt elterjedt jelölője a *c* hangnak. A garamszentbenedeki oklevél interpolálása idején (a 13. században) már csak elvétve, főként német vidéken írt oklevelekben bukkanunk efféle jelölésmódra (KNIEZSA 1952: 37, 42–43). Királyi oklevélről lévén szó a garamszentbenedeki oklevél nagy számú *cz* jelét valószínűleg más magyarázza. Ennek a problémának a megoldása egyelőre még várat magára, két körülményt azonban már most is érdemes mérlegelnünk. Az egyik a *cz* jelet tartalmazó szórványok szabályos elhelyezkedése, ami abban mutatkozik meg, hogy egymás közelében — az apátság területét kijelölő határleírásban — tűnnek fel a latin szövegben. A másik pedig a két ízben is felbukkanó *Knyezsic* helynév eltérő írásmódja: az oklevél elején — ahol a *cz* jelek is jelentkeznek — az említett helynév *c* hangja is *cz*-vel van lejegyezve: *Knesecz*, az oklevél végén viszont *ch* jelöli benne a *c* hangot: *Knesech*.

A [*cs*] hang esetében következetesebb írásmódot találunk. Az oklevélbe utólag bekerült helynevek *cs* hangját ugyanis minden esetben a *ch* betűkapcsolat jelöli: *Surkuscher*, *Kouachi*. Ez a következetesség az oklevél egészére is kiterjed, az írat 11. századi részeiben ugyanis csupán Csany-tó nevében található *c* jel: *Cunutou*, minden más esetben a 13. században jellemző *ch* betűkapcsolat jelöli az oklevél nem interpolált helyneveiben is a *cs* hangot: *Talmach*, *Chonu*.

Az [*sz*] hangot — mind a garamszentbenedeki oklevél interpolált, mind a 11. században keletkezett részeiben — három betű jelöli: a *z* (*Zyla*), az *s* (*Ostra*) és az *sc* (*Sceulleus*). Ez valószínűleg nem független attól, hogy *c* és a *cs* hang jelölésétől eltérően a 11. században az *sz* hang jelölőjeként alkalmazott egyjegyű betűket (a *z*-t és az *s* betűt) nem szorította ki az *sc* betűkapcsolat, sőt a 13. században — a 11. századhoz hasonlóan — a *z* betű szolgált az *sz* hang legáltalánosabb jeleként (KNIEZSA 1952: 15–16, 39–40). Ennek megfelelően csak az *sc* betűkapcsolatot tartalmazó helynevek kronológiai minősítésében van segítségünk az *sz* hang helyesírása, ez a jelölésmód ugyanis az eredeti oklevél lejegyzésekor még nemigen kerülhetett bele a szövegbe, ahogyan ezt már a *Scilu* szórvány elemzésekor is hangsúlyoztam.

A helyesírás-történeti vizsgálatok arra utalnak tehát, hogy az oklevélbe utólag bekerült helynevek írásmódja alapvetően 13. századi állapotokat tükröz, vagyis az oklevélíró nem kívánta elfedni a hamisítást azáltal, hogy a saját kora helyett a 11. század helyesírási szokásainak megfelelően jegyzett névformákat használt. Azt sem jelenthetjük ki azonban, hogy a 13. századi helyesírási szokásokat mutató névalakok mint interpolált nevek élesen elkülönülnek az oklevél eredeti neveitől, hiszen az alapítólevél átirat voltából kifolyólag a 11. században lejegyzett

neveknek az interpolált oklevélben történő megjelenésére is nagy mértékben jellemző a 13. századi helyesírási jegyek alkalmazása. Az is világosan kitűnik ugyanakkor, hogy az eredeti oklevél 11. századi hangjelölései nem egyforma gyakorisággal estek áldozatul az átírást készítő oklevélíró módosító lejegyzésének. A *cs* hanggal ellentétben például a *c* hang *c* jele következetesen ellenállt a változtatásnak.

5. Összegzés

Ebben a fejezetben arra tettem kísérletet, hogy a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének, ennek az eredeti formájában a magyar oklevélírói gyakorlat kezdeti időszakában keletkezett, de csupán a 13. század végi átíratában ránk maradt interpolált oklevélnek a forrásértékét meghatározzam.

A GYÖRFFY GYÖRGY által készített kritikai kiadás elkülöníti egymástól az oklevél azon részeit, amelyeket a 11. században jegyeztek le, illetve azokat a helyneveket, ahol ez a 11. századi alapszöveg a 13. században újonnan betoldott nevekkel egészült ki. Noha az interpolált oklevelek két rétegének szétválasztása egyértelműen a történészek, illetve a diplomatika szakembereinek a hatáskörébe tartozik, bizonyos esetekben nyelvtörténészként is lehetőségünk adódhat arra, hogy a nyelvtudomány módszereinek segítségével az elkülönítéshez néhány adalékkal magunk is hozzájáruljunk. A garamszentbenedeki alapítólevel *Mikolafalu* szörványa kapcsán például a szörvány egészének utólagos beszúrása mellett az a lehetőség is felvethető, hogy a 13. századi interpoláció csupán a helynév *-falu* utótagját érintette, s az eredeti szövegben a név *Mikola* formában szerepelhetett.

Kétségtelen, hogy az interpolált oklevelek efféle hamisított szövegrészeinek elkülönítése a nyelvtörténeti vizsgálatok elengedhetetlen előfeltétele, az oklevél-szörványok forrásértékének meghatározásakor azonban az irat kronológiai rétegeinek elhatárolása szükséges, de nem elégséges feltétel. A nyelvtörténész feladata nem abban áll ugyanis, hogy az utólagos beillesztés szempontjából szétválasztott szövegrészek magyar nyelvű elemeit (jelen esetben) a 11., illetve a 13. század forrásaként elemezze. A 13. század 70-es éveiben interpolált oklevélbe az 1075. évi oklevélből átkerült eredeti szövegrészek névformái is módosulhattak ugyanis azáltal, hogy az eredeti oklevél megszületése után két évszázaddal átírták őket. A garamszentbenedeki oklevél vizsgálatának tanulságaiból úgy tűnik, hogy az interpolált oklevelek két rétege közül a korábban keletkezett, azaz az eredeti oklevélből származó szörványok nyelvtörténeti kronológiájának a megállapítása okozza a nagyobb nehézséget. E szörványok mindegyikének lejegyzésekor előfordulhatott ugyanis az, hogy az oklevélíró megtartotta a 11. századi formát, de az is, hogy lecserélte azt a 13. században használatos alakra. Ezzel szemben az interpolátor által utólag beillesztett szörványok között minden bizonnyal voltak olyanok is, amelyek még nem léteztek a 11. században, de ha léteztek is, a hiteles alapítólevel biztosan nem nyújtott fogódzót arra vonatkozóan, hogyan írták

azokat írásbeliségünk kezdeti időszakában. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az interpolált oklevélrészek magyar nyelvű elemei egyértelműen és kizárólag az interpoláció korának nyelvi jellegzetességeit viselik magukon. A 13. században keletkezett szórványok nyelvtörténeti forrásértékének lehető legpontosabb feltárása érdekében első lépésként ezért azt kell megállapítanunk, hogy milyen szinten történt az oklevél meghamisítása, vagyis az interpoláció következtében milyen információkkal egészült ki az eredeti oklevél szövege. Legkönnyebb dolgunk azokkal az utólag beszúrt nyelvi elemekkel van, amelyek az oklevél 11. századból származó részében is előfordulnak. Az oklevél két különböző századból származó részeiben egyaránt felbukkanó elnevezések eltérő vagy éppen azonos adatai nagy segítséget nyújthatnak a szórvány megfelelő nyelvtörténeti értékeléséhez.

Az interpolált okleveleknek az eredeti oklevélből származó részeit az eredeti oklevél ismeretének fényében, az interpoláció során keletkezett részek magyar nyelvű elemeit pedig az adott helyek további adatainak ismeretében érdemes nyelvtörténeti vizsgálatnak alávetni. Minthogy azonban a garamszentbenedeki oklevél kapcsán nem bővelkedünk efféle adatokban, az oklevél elemzésével azt is igazolni kívántam, hogy a nyelvészeti szempontból bizonytalan kronológiai státuszú magyar nyelvű elemeket tartalmazó interpolált oklevelekről akkor sem szabad lemondania a nyelvtudománynak, ha az átírt és utólagos beszúrásokkal meghamisított oklevélnek az eredeti példánya nem is áll a rendelkezésünkre. Az interpolált oklevél eredetijének hiányában ugyanis például egy másik, a hiteles vagy akár az interpolált oklevelet átíró oklevél névalakjainak magával az interpolált oklevéllel való összevetése is irányadó lehet. Ez abban az esetben is igaz, ha az átíró oklevél nem tartalmazza az oklevél egészét, hanem annak csak egy részét, ahogyan a garamszentbenedeki oklevéllel kapcsolatban teszi ezt az 1338. évi oklevél, amely az eredeti alapítólevélben említett Csongrád megyei Sági településnek a határleírását írja csupán át.

A garamszentbenedeki alapítólevél forrásértékének meghatározásakor nem tértem ki ugyan az alapítólevél valamennyi szórványára, reményeim szerint azonban a kiválasztott szöveghelyek elemzése további interpolált (és az ezekkel összefüggést mutató átírt és a hamis) oklevelek nyelvészeti elemzéséhez is iránymutatásul szolgálhat.

IV. A garamszentbendeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata

1. Az apátság területének határleírásai

1. Az alapítólevelél elsőként a monostor helyét írja körül. A 11. századi eredeti oklevél ezt a területet nem nevezi nevén, csupán annyit árul el róla, hogy a Garam nevű folyó szeli keresztül, határleírását valójában a 13. századi interpoláció során csatolták az oklevélhez.

„Terram, per cuius medium transit flumen, quod vocatur *Gran*, ubi etiam ecclesiam Beati Benedicti construxi, cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus, cum *ulonibus* ac omnibus *con*moditatibus utilitatibusque in predictis silvis, aquis et terra, **que nunc sunt et in futurum fieri poterunt, dedi cum propriis certis metis et terminis. Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensium de *Borsu*, *Braian* nomine transitur; deinde versus occidentem transeundo ad verticem montis *Plesi-uicze*; exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam iuxta latus cuiusdam alterius montis ad metam terream arenosam; abinde descendit in profundam vallem, et inde ascendendo transit ad metam terream, que est iuxta civilem viam; exinde pertransit vallem eundo ad magnam terream metam, et ab eadem meta usque ad locum, ubi ab inferiori parte ecclesie Beate Virginis de villa *Knesecz* rivulus nomine *Sarraczka* decurrit in aquam *Sitouam*, est terminus; postea ipsa *Sitoua* terminus est usque ad montem, unde exit; deinde transeundo directe caput est rivuli nomine *Feniosaunicza*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam derivatur sub montem, qui est versus orientem, et cadit in *Gran*, ubi signum Sancti Benedicti est in quadam arbore. Ex alia vero parte *Grane* est rivulus nomine *Lisna* terminus usque ad cacumen montis, unde exit; deinde per silvam *Huntiensem*, que hungarice *Surkuscher* vocatur, prope villam nomine *Baka* procedendo usque ad montem *Chus*, et ab eodem monte per silvas directe transitur ad vallem, ad locum, ubi montes terminantur, rivulo *Prestucz* in parte Sancti Benedicti remanente.” — „A földet — amelynek közepén a *Gran* nevű folyó folyik keresztül, és ahol Boldog Benedek egyházát is felépítettem — erdőivel, vadászóhelyeivel, vizeivel, halászóhelyeivel, kaszálóival és az előbb említett erdők, vizek és föld minden **mostani és jövőbeli** előnyével és hasznával **együtt adtam a saját és biztos határjelei és határai között. Az első határa vagy határjele tehát egy szikla, amely-****

hez a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lévő gázlón keresztül jut el, ezután nyugat felé haladva a *Plesiucze* hegy csúcsához, innen a völgybe, és miután egy másik hegy csúcsára feljut [a határ], egy erdőn keresztül lefut egy másik hegy oldala mellett egy homokos határdombig, innen leereszkedik egy mély völgybe, és innen fölemelkedve ahhoz a földből készült határdombhoz ér, amely a közút mellett van. Innen keresztül megy egy völgyön, és egy nagy földből való határdombhoz ér, és ettől a határponttól egészen addig a helyig tart a határ, ahol a *Knesecz*-i Boldog Szűz egyházának alsó részétől a *Sarraczka* nevű patak lefolyik a *Sitoua* folyóba. Ezek után maga a *Sitoua* a határ addig a hegyig, ahonnan fakad, ezután egyenesen haladva a *Feniosaunica* nevű patak forrása van, és ezután ez a patak lefolyva egy forrás mellett, amelynek savanyú a vize, illetve a kelet felé eső hegy alatt elkarnyarodik, és belefolyik a *Gran*-ba, ahol Szent Benedek jele van egy bizonyos fán. És a *Gran* másik partja felől pedig egy *Lisna* nevű patak a határ annak a hegynek a csúcsáig, ahonnan fakad, ezután a *Hunt*-i erdőn keresztül, amelyet magyarul *Surkuscher*-nek neveznek, a *Baka* nevű falu közelében továbbhaladva egészen a *Chus* hegyig, és ettől a hegytől az erdőkön keresztül egyenesen a völgyhöz halad át, oda, ahol a hegyek véget érnek, a *Prestucz* patak Szent Benedek részén marad.”

Az apátság épülete alatt kiépült, eredetileg *Petend* nevet viselő falut III. Ince 1209-es, az apátság birtokait összeíró pápai bullája említi meg először *Peteñ* formában (Str. 1: 191–193). A *Petend* helynév személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. 1226/1550: *Petenad*, 1246/1377: *Petened*, 1267, 1300: *Petend* szn., ÁSz. 629). Az 1209. évi oklevél *Peteñ* formája alapján TÓTH VALÉRIA azonban felveti egy másik személynévi alapszó lehetőségét is s azt, hogy a helynév a magyar *Pete* személynév *-n(y)* kicsinyítő-becéző képzős származékából alakult. A *-d* képzős helynév kialakulásának két lehetséges módját nevezi meg: a *Petend* név egyrészt a pusztaság személynévi *Peteny* formával párhuzamosan is létrejöhetett, de a *Peteny* helynévből bővülés útján történő másodlagos alakulást is feltehetünk (2001b: 227). SOLYMOSI LÁSZLÓ az *n* betű fölötti rövidítésjelet azzal magyarázza, hogy az 1209. évi oklevél a pápai kancelláriában készült, ahol a benyújtott birtokjegyzékben szereplő helynevet valószínűleg nem tudták pontosan elolvasni, de jelezték, hogy a szónak ezzel a betűvel nincsen vége. A későbbi adatok alapján bizonyítható, hogy egy *d* betűt (esetleg *ed* szótagot) rövidítettek (Gy. 1: 467).¹

A település későbbi (*Garam*)*szentbenedek* neve patrocíniumi eredetű névforma, azaz a templom védőszentjének nevéből alakult.² A településnév első előfor-

¹ Solymosi László opponensi véleménye alapján.

² A település adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét, illetve ComBars. *Hronský Beňadik*.

dulásának meghatározásakor problémát okoz az, hogy a latin nyelvű³ adatok közül nem könnyű a templomcímtől elhatárolni a már ténylegesen településnévként álló formákat (vö. SZENTGYÖRGYI 2013). A korai latin nyelvű előfordulások még föltehetően nem a települést, hanem a Szent Benedek tiszteletére szentelt bencés monostort nevezik meg, majd később a monostor neve metonimikusan a falu nevévé is vált (vö. KNAUZ 1890: 208–211, Gy. 1: 441–444, 467, FNESz. *Garamszentbenedek*, TÓTH V. 2001a: 196–197, 227). A településnév 1366-ban bukkan fel elsőként magyar nyelvi formában: *Zenthbenedk* (ComBars. *Hronský Beňadik*), ám egy 1229. évi oklevél *Goron Sancti Benedecti* latin nyelvű lejegyzése szintén magyar szórendet mutat (vö. TÓTH V. 2001b: 196–197). A patrocíniumi településnév mellett a 15. század elejéig párhuzamosan a hely elsődleges *Petend* neve is használatban volt: vö. pl. 1407: *Petend* (ComBars. *Hronský Beňadik*).

2. Az interpolált 13. századi határleírás után az alapítólevél külön is megemlíti három falut (*Szőlős, Tolmács, Kovácsi*), bár azok a határleírás által korábban már megjelölt területhez, azaz a monostor környezetéhez tartoztak. Azt, hogy külön szerepeltetésük ellenére e falvakat a monostor közvetlen környezetében fekvő településeknek kell tekintenünk, KNAUZ NÁNDOR többféle tényezőre támaszkodva igazolta: vallatóra fogott egyrészt későbbi okleveleket, illetőleg lokalizálta a határpontokként a tulajdonnevek mellett számos földrajzi köznevet is megemlítő interpolált határleírást (1890: 131–133, 159, 212, 214). GYÖRFFY GYÖRGY a határleírást elemezve szintén megjegyzi, hogy az kiterjedt a későbbi Garamkovácsi és Garamszőlős északi részére is, de ő a továbbiakban a monostor helyétől különálló településekként kezeli e két falu mellett Tolmács falut is (Gy. 1: 443, 453–454, 478–479, 481). Ezek mellett a körülmények mellett *Kovácsi* közvetlen szöveggörnyezete is arról árulkodik, hogy az említett három falu a monostor területéhez tartozott: az adományozást ugyanis az **„Intra quos eciam terminos est villa Kouachi nomine”** — **„E határok között van a Kouachi nevű falu is”** szerkezettel vezeti be a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének a lejegyzője. *Kovácsi* adományozása után pedig a következő összegzést olvashatjuk, amellyel az oklevélíró tulajdonképpen a monostor helyének határleírását zárja le: **„In quibus terminis, quos omnipotenti Deo, Beate Marie semper virgini Sanctoque Benedicto obtuli, nullus extraneus aliquid iuris vel utilitatis sibi occupare presumat, abbas vero quotquod voluerit, homines locare poterit, longi enim latique sunt et magni.”** — **„És ezeken a határokon belül, amelyeket a Mindenható Istennek, a mindenkor Szűz Boldog Máriának, valamint Szent Benedeknek ajánlottam fel, idegenek ne merészljenek jogot vagy haszonvételt maguknak elfoglalni, az apát azonban annyi embert telepíthet, amennyit akar, ugyanis [ezek a határok] hosszúak, szélesek és nagyok.”**

³ A patrocíniumi településnevek meglehetősen gyakran szerepelnek latin nyelven az oklevelekben (vö. HOFFMANN 2004a: 25–26, TÓTH V. szerk. 2011, TÓTH V. 2012: 295).

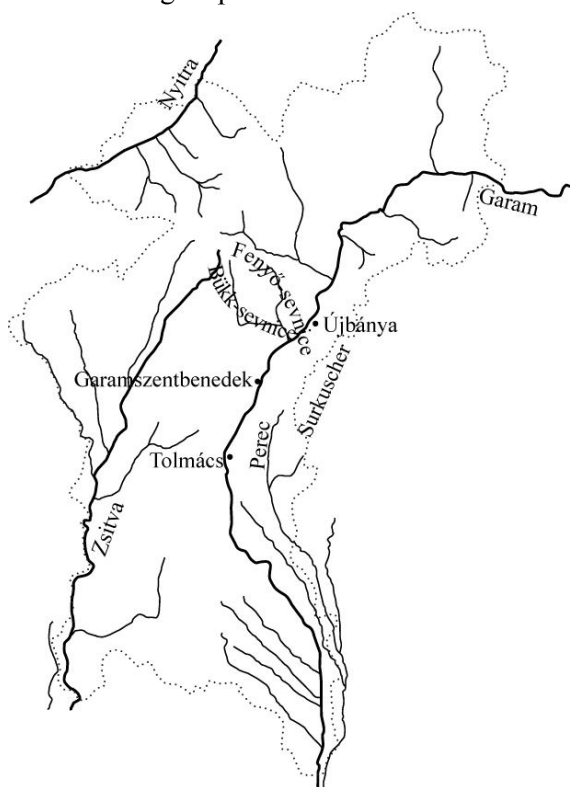
A három helynév oklevélbeli szöveggörnyezete magyarázatot ad a három falu határleíráson kívüli említésének okára. *Szölös* falu efféle megjelenését részbirtok volta indokolja, az oklevél ugyanis pontosan rögzíti, hogy a falu mely részei kerültek az apátság tulajdonába: „Postea dedi villam, que vocatur *Sceulleus*, ubi dedi vinitores et XV vineas, aratores, apiarios et terram ad LX aratra cum terminis suis; preterea sunt ibi VI domus civium de *Borsu*, quorum terra est ad tria aratra, hos non dedi.” — „Azután *Sceulleus* nevű falut adtam, ahol vincelléreket, 15 szőlőt, földműveseket, méhészeket és saját határaival együtt 60 ekealja földet is adományoztam, ezenkívül van itt 6 háznépnyi *Borsu*-i várnép, akiknek három ekealja földjét nem adományoztam el.”

Kovácsi esetében pedig azt részletezi az oklevél, hogy lakóinak szolgálataival teljes egészében az apát rendelkezik: „**Intra quos eciam terminos est villa *Kouachi* nomine, quam dedi, cuius ville homines ad omnia genera servitutum, que voluerit abbas deputentur.**” — „E határok között van a *Kouachi* nevű falu is, amelyet odaadományoztam.”

Tolmács birtok külön említését az indokolhatja, hogy az oklevél a 13. században leírja a falu határait is. Ez a határleírás a fentebb mondottak értelmében tulajdonképpen határleírás a határleírásban: „Dedi eciam villam piscatorum super ripam *Gran* nomine *Talmach* cum terra sua, pratis et insulis. **Cuius terre primus terminus iungitur terre *Sceulleus* in rivulo, qui dicitur *Gai*, post hoc ad viam, et de illa via ad aliam viam, per quam itur in *Bors*, iuxta quam lapis pro signo positus est; deinde sulco dividitur a terra castrensi usque ad caput laci, qui *Orduksara* vocatur; post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensi, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est.**” — „Odaadtam a halászok *Talmach* nevű faluját is a földjével, rétjeivel és szigeteivel együtt a *Gran* partja fölé. Ennek a földnek az első határa összekapcsolódik *Sceulleus* földjével egy *Gai* nevű patakban, ezután egy úthoz [megy a határ], ettől az úttól pedig egy másik útig, amely *Bors*-ba vezet, és amely mellett egy követ helyeztek el jelzés gyanánt, ezután egy barázda választja el a várnépek földjétől egészen az *Orduksara* nevű tó széléig, majd ezután a már említett gázlóig ér el, amely *Braian* falu mellett van, amit fentebb a várnépek [földjének] mondtam. Végül az említett gázlótól felemelkedik a már szintén megnevezett sziklához, amely ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, ez a végső határ.”

2.1. Az apátság közvetlen környezete kétségtelenül nagy kiterjedésű volt (vö. a 1. térképpel). A birtok északi határa Újbányánál, a déli Tolmácsnál, illetve a Perec pataknál, a nyugati a Zsitva vonalánál, a keleti pedig Hont vármegye határánál húzódik. Az adományozott földterület nagyságára szövegszerűen is utal az oklevél: „longi enim latique sunt et magni” — „[a határok] ugyanis hosszúak, szélesek és nagyok”. KNAUZ NÁNDOR a birtok nagyságát számokban kifejezve

így adja meg: hosszúsága közel három, szélessége pedig két magyar mérföld (1890: 133). A második katonai felmérés térképszelvényei alapján a terület hosszában megközelítőleg 25 kilométer, széltében pedig 20 kilométer (MKFT.), ami összhangban van KNAUZ megállapításával.



1. térkép: A garamszentbenedeki apátság területe GYÖRFFY GYÖRGY alapján

2.2. A három falu közül a továbbiakban csupán Tolmácsra fordítunk külön figyelmet, az alapítólevél ugyanis ennek az egynek írja le a határait. Az oklevélbeli Tolmács falu helyét pontosan ismerjük, ugyanis ma is létező település: Garamtolmács, amely a Garam bal partján, Barstól É-ra helyezkedik el.

A 20. század folyamán született munkák a *Tolmács* helynevet egy besenyő *Tolmács*, *Talmács* törzsnévből eredeztetik (NÉMETH 1922: 5, MORAVCSIK 1943: 94, FNESz. *Garamtolmács*, *Tolmács*, TÓTH V. 2001b: 243). NÉMETH GYULA a törzsnevet a besenyő *tulmač* ~ *talmač* szóból származtatja, amely az egyik legmagasabb méltóságot jelölte (1958: 129, a szó eredetére vonatkozó különböző nézetek összefoglalását lásd HEXENDORF 1958: 26, WOT. 917–920). Az efféle etimológiákat azonban óvatosan kell kezelnünk, minthogy nem tudjuk pontosan, a besenyő törzsek milyen néven érkeztek a Kárpát-medence területére (vö. RÁCZ A. 2007b). RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD például úgy vélekedik, hogy a

tolmács szót a magyar nyelv nem besenyő törzsnévként, hanem közszóként vette át: az átadó nyelv valószínűleg a besenyő volt, a török alak pedig a **tılmač* (esetleg a **tulmač*) lehetett (WOT. 917–920). Ugyanakkor a településnév etimológiája kapcsán a személynévi eredet sem zárható ki, hiszen az Árpád-korból adatolhatók ilyen alakú személynevek (vö. 1138/1329: *Tulmas* szn., ÁSz. 766). A szó helynévként a garamszentbenedeki oklevélben bukkan fel elsőként, a későbbi századokból származó oklevelekből azonban további 9 *Tolmács* nevű hely létezéséről van tudomásunk (vö. GYÖRFFY 1990: 177).⁴

A garamszentbenedeki oklevél *Talmach* írásformája mögött — mely az első magánhangzó jelölésmódját tekintve egyedülálló a Bars megyei település *o*-s és *u*-s jelölésű további adatai között, így esetleg íráshiba eredménye is lehet — a név *Talmács* variánsa, míg a többi adat jelölésmódja, illetve a település középkori és mai neve mögött a *Tolmács* változata húzódhat meg. Mindemellett persze az alkalmi nyíltabbá válás is létrehozhatta a *Talmács* hangalakot. Az egyszerű előfordulásként 1209-ben jelentkező *Tholomach* forma azt jelezheti, hogy a névnek átmenetileg három szótagos változata is használatban lehetett.

A településnév adatsorában két vagylagosságot kifejező szerkezetet is találunk a 15. századból: 1425: *Kisstolmach alio nomine Apadfewld* és 1489: *predium Kystholmach vel Kyskozmal* (KNAUZ 1890: 214, ComBars. *Tlmače*). A középkori oklevelekben szép számmal előforduló efféle szerkezetek között nem ritkán találkozunk azzal az esettel, amikor a többnevűséget a szöveg szintjére emelő szerkezetben szereplő nevek nem ugyanazon objektumra vonatkoznak, hanem szomszédos helyeket jelölnek (vö. TÓTH V. 2008a: 59–63, illetve 2008b: 291–292). Az ilyen szerkezetek ráadásul nem ritkán valamely birtok egészének megnevezését és a területen belül fekvő egyik település nevét kapcsolták össze.⁵

Tolmács többes birtoklású település volt, és a szerkezetekben feltűnő *Kistolmács* a birtok egy részét jelölhette meg, amelyet 1380 körül bérbe adott az apátság (vö. KEGLEVICH 2012: 197). A középkor folyamán meglehetősen gyakori volt, hogy az apátságok tulajdonába került birtok nevének megváltoztatásával nyelvileg is kifejezésre juttatták saját tulajdonlásuk tényét (lásd ehhez SZŐKE 2013). A tihanyi apátság tulajdonában lévő *Disznó* falu nevét például idővel az új birtokosra utaló *Apáti* megnevezés váltotta fel (HOFFMANN 2007a: 355–356, illetve 2010a: 99–100). KNAUZ NÁNDOR az *alio nomine*-s szerkezetben szereplő két névről (tehát *Kistolmács*-ról és *Apátföld*-ről) azt mondja, hogy *Apátföld* a korábban *Kistolmács*-nak nevezett objektum nevéként fordul elő a szerkezetben (1890: 214), tehát szinonim elnevezéseknek tartja őket. Ennek azonban talán elmentmond az a körülmény, hogy az egykori Koszmály (a mai Nagykoszmály) és

⁴ A Bars megyei Tolmács adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét, illetve ComBars. *Tlmače*.

⁵ Nógrády Árpád szíves szóbeli közlése alapján.

Tolmács települések közé lokalizálható *Kéklő* ? (*Küklő* ?) puszta neve a 15. század elején szintén előfordul vagylagos szerkezetben az *Apátföld* név párjaként: 1429: *Kykelo alias Apathfeld* (KNAUZ 1890: 162). *Kéklő* (*Küklő*) és Kistolmács szomszédos elhelyezkedése pedig kizárja, hogy *Apátföld* mint a nevek szinonim párja szerepelt volna a szerkezetekben, minthogy nehezen elképzelhető, hogy szomszédos helyek ugyanazt a nevet viselték volna. A vizsgálatba Csiffár, Sári és Zsengő adatait is bevonva ez az elképzelés további megerősítést nyer (bővebben lásd SZŐKE 2013: 117–119). Ezeknek a Tolmács és Küklő közelében lévő falvaknak az adatsorában is találunk ugyanis olyan vagylagosságot kifejező szerkezeteket, amelyekben az *Apátföld(e)* név tűnik fel: 1512: *Chyfar alias Apathfewlde vel Apathharazthya* (KNAUZ 1890: 148, ComBars. *Čifäre*), 1480, 1482: *Sengew alio nomine Apathfewlde* (ComBars. *Sengew*), 1466, 1468, 1476: *Kysary alio nomine Apathfewlde* (ComBars. *Tajná*). A térképes forrásokban nem leljük ugyan nyomát az *Apátföld(e)* nevű településnek, de az okleveles említések alapján arra gondolhatunk, hogy az *Apátföld(e)* név egy Tolmács környéki települést vagy még inkább több települést összefoglaló birtokot jelölhetett, és nem a szinonim párja volt *Kistolmács*-nak.

A második szerkezet (*predium Kystholmach vel Kyskozmal*) bizonyosan különböző denotátumokra vonatkozó neveket kapcsol össze: Kiskoszmály település ugyanis a Garam jobb partján, (Kis)Tolmácstól D-re helyezkedik el, az egykori Braján település helyén (Gy. 1: 453, FNEsz. *Nagykoszmály*).

3. A továbbiakban az apátság helyének, azaz a későbbi Garamszentbenedeknek, illetve Tolmács településnek a határleírásában szereplő határpont-megjelölések és a latin szöveg viszonyát vizsgálom meg azzal a céllal, hogy ismereteket szerezzünk arra vonatkozólag, hogy milyen megszövegezési eljárásokat használtak az oklevélírók. A határleírásban feltűnő tulajdonnevek adatsorához, illetve etimológiai kérdéseikhez lásd a Szótár megfelelő szócikkeit.⁶

A korban jellemző oklevél-szerkesztési eljárásoknak megfelelően a birtok határleírásaiban a határpontok — akkor is, ha azok csupán latin földrajzi köznévvvel vannak kifejezve — többnyire határozói szerepben állnak a latin mondatszerkezetben (vö. HOFFMANN 2006: 29). A határozói funkciót kifejező latin prepozíciók (*a*, *ad*, *de* stb.) egyaránt kapcsolódnak latin főnevekhez (*ad viam*; *ad caput laci*, *qui Orduksara vocatur*; *ad verticem montis Plesiucze*; *in aquam Sitouam*) és helyeket jelölő magyar nyelvű tulajdonnevekhez (*in Gran*, *in Bors*).

A két határleírás összetartozását jól kifejezik a nyelvi megszerkesztettségükben megmutatkozó további hasonlóságok is. A birtok(ok) határvonalának az oklevélben megemlített határpontjai mindkét határleírásban igen nagy számban név

⁶ Az elemzett két határleírás teljes szövegét a 13. században jegyezték le, ezért itt nem tartottam szükségesnek félkövér betűtípussal közölni az idézett szövegrészeket, hiszen mindegyik részt ugyanazokkal a kronológiai jellemzőkkel rendelkezik.

nélkül, latin földrajzi köznévvvel vannak kifejezve. Ennek bemutatására az első határleírásból például az „exinde in vallem, et post ascenso alio monticulo currit per silvam” — „innen a völgybe, és miután egy másik hegy csúcsára feljut [a határ], egy erdön keresztül” részletet, a másodikból pedig a „post hoc ad viam” — „ezután egy úthoz [megy a határ]” szövegdarabot idézhetjük. Garamszentbenedek leírásában emellett nyolc tulajdonnévi értékű vagy tulajdonnévvel is körülírt határpont-megnevezéssel⁷ is találkozunk: 1. a Braján mellett lévő gázlóval: „per quoddam vadum iuxta villam castrensium de Borsu, Braian nomine”,⁸ 2. a Plesivice heggyel: „ad verticem montis Plesiuicze”, 3. a *Sarac(s)ka* nevű patakkal: „ad locum, ubi ab inferiori parte ecclesie Beate Virginis de villa Knesecz rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam”, 4. a Zsitva folyóval: „postea ipsa Sitoua terminus est”, 5. a *Fenyő-sevnice* nevű patak forrásával: „caput est rivuli nomine Feniosaunicza et post ipse rivulus [...] cadit in Gran”, 6. a Liszna patakkal: „ex alia vero parte Grane est rivulus nomine Lisna terminus”, 7. a Hont és Bars vármegye határvonalán elterülő erdőséggel: „per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur, prope villam nomine Baka procedendo usque ad montem Chus”, 8. a *Prestuc ~ Prisztuc* nevű patakkal: „rivulo Prestucz”. Tolmács elhatárolásakor pedig öt tulajdonnévi határpont-megnevezést szerepeltetett az oklevélíró a latin szövegben: 1. a Szőlös és Tolmács falu határában lévő *Gáj* patakot: „cuius terre primus terminus iungitur terre Sceulleus in rivulo, qui dicitur Gai”, 2. a Barsba vezető utat: „ad aliam viam, per quam itur in Bors”, 3. a Braján és Tolmács falu határában elterülő tavat: „ad caput laci, qui Orduksara vocatur”, 4. a Braján mellett lévő gázlót: „ad predictum vadum, quod iuxta villam Braian”, 5. a Garam partján lévő sziklát: „ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis Gran, ultimus terminus est”.

A garamszentbenedeki oklevél lejegyzője a Tolmács határpontjaként álló mindkét víznevet megnevezőszós szerkezettel jeleníti meg az oklevél szövegében, és Garamszentbenedek határleírásának több határpont-megnevezése is hasonlóképpen válik a latin szöveg részévé: rivulus nomine *Sarraczka*; rivulus nomine *Lisna* stb. Megnevezőszós szerkezeteknek azokat a magyar nyelvű szórványok beillesztésére használt szerkezeteket nevezzük, amelyekben a tulajdonnév mellett vagy egy mondat, megnevezést jelentő ige (*dico*, *voco* stb.), illetve ennek származékai (pl. *dictus*), vagy a *nomen* ’név’ jelentésű főnév ablativusi *nomine* alakja szerepel (bővebben lásd A latin szöveg és a helynévi szórványok

⁷ Azokat az eseteket is ide vettem, amikor határpontként tulajdonképpen egy földrajzi köznév áll, ennek elhelyezkedését azonban egy tulajdonnévvel írja körül az oklevél lejegyzője. A Braján melletti gázló mint határpont például a következőképpen szerepel a szövegben: ad predictum vadum, quod iuxta villam Braian (azaz: „említett gázlót, amely Braian falu mellett van”). A határpontok kijelölésére az is jellemző továbbá, hogy legtöbbször nem egy, hanem több tulajdonnévvel írja le az oklevél lejegyzője.

⁸ A latin oklevélrészletek magyar fordítását lásd a III. 2. alfejezetben.

kapcsolata című alfejezetben). Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a határpontok nevei jellemzően nem ilyen szerkezetbe ágyazva szoktak felbukkanni az oklevelekben (ehhez lásd HOFFMANN 2004a: 40–41). E téren a monostor környezetének a leírásai egyébiránt élesen elkülönülnek az oklevél más részeinek a határleírásaitól is, alapvetően ugyanis I. Géza alapítólevele sem részesíti előnyben a megnevezőszókat a határpontok megjelölésekor, az oklevél első részében azonban számos ilyen szövegkörnyezetű helynevet találunk. Ez talán nem független attól, hogy ezek a határleírások a 13. század folyamán kerültek bele a szövegbe. Azt, hogy a 13. században ez általános eljárás volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az 1211-es Tihanyi összeírásban szinte mindegyik birtok leírásában szerepel megnevezőszó (KOVÁCS É. 2010: 84). Megerősíti ezt az elképzelésünket az is, hogy a Tihanyi alapítólevélnek az 1416 körül keletkezett interpolált változatával történő egybevetésekor jól látható a megnevezőszós szerkezetek arányának növekedése az idő előrehaladtával: amíg ugyanis az 1055-ös oklevélben az összes szórvány 16%-a szerepel megnevezést jelentő szóval a szövegben, addig ez az arány az interpolált oklevélben már 25% (HOFFMANN 2010a: 215–217).

4. Az oklevélíró Garamszentbenedek első határpontjaként latin közszoói elemekkel egy gázlót és egy sziklát jelöl meg: „Prima igitur meta sue terminus est rupis, ad quam per quoddam vadum iuxta villam castrensium de *Borsu*, *Braian* nomine transitur” — „Az első határa vagy határjele tehát egy szikla, amelyhez a *Borsu*-i várnépek *Braian* nevű faluja mellett lévő gázlón keresztül jut el”, Tolmács határleírásában ugyancsak feltűnnek ezek a helyek, ezúttal azonban utolsóként: „post hec ad predictum vadum, quod iuxta villam *Braian*, quam supradixi predictorum castrensium, transitur; tandem a predicto vado ascendendo ad supradictam rupem, que est secus litus eiusdem fluminis *Gran*, ultimus terminus est” — „ezután a már említett gázlóig ér el, amely *Braian* falu mellett van, amit fentebb a várnépek [földjének] mondtam. Végül az említett gázlótól felemelkedik a már szintén megnevezett sziklához, amely ugyanazon *Gran* folyó partja mellett van, ez a végső határ”.

A határvonal egy-egy pontjának efféle — tudniillik latin földrajzi köznévvvel történő — rögzítése nyilvánvalóan kevesebb támponttal szolgálhat a határpontok pontos lokalizálásához és egyáltalán a nyelvészeti kutatásokhoz. Ebben az esetben azonban olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mégis kísérletet tehetünk a két határpont azonosítására.

A Tolmács határában felbukkanó gázló és szikla említésekor a *praedico* ’előbb említ’ (*ad predictum vadum*) és *supradico* ’korábban mond’ (*ad supradictam rupem*) igék származékai egyértelműsítik, hogy Garamszentbenedek leírásakor már megemlített helyekről van ismételten szó. KNAUZ NÁNDOR az apátság birtokait lajstromozva a sziklát Tolmács és Peszér közé, a Garam jobb partjára lokalizálja. A lokalizáció mellett a sziklának a *Macskásorma*, később *Macskazá-*

ró, a révnek pedig a *Macskarév* nevét következteti ki (1890: 131–132, 163–164). A *Macskarév* KNAUZ leírása alapján még megvolt az 1890-es években is (i. m. 132). Ezt a kijelentést árnyalando meg kell azonban jegyeznünk egyrészt azt, hogy az 1913-as helységnévtár a *Macskarév*-et nem, csak a Kovácsi határában lévő *Macskarévcsárdá*-t szerepelteti (Hnt. 1913), másrészt pedig azt, hogy maga KNAUZ is néhány oldallal később már nem *Macskarév*-ről, hanem *macskazárói* vámhelyről beszél (1890: 233). Ez azt sugallhatja, hogy olykor a révet is *Macskazáró*-nak nevezték, ahogyan ezt a forrás lelőhelyének közlése nélkül meg is említi KNAUZ egy 1512. évi oklevél alapján (1890: 164). Nehéz ugyanis elképzelni, hogy egy szikla — korábban a *Macskazáró*-t mint a szikla megnevezését említi meg KNAUZ — vámhelyként funkcionált volna. Sokkal inkább ráillik ez a szerep a révre, a közlekedési vámok között ugyanis a szárazföldiek mellett a vízi vámok képezik a másik nagy csoportot, ami a hídvámokat és a révvámokat összefoglalóan jelöli meg (vö. PETROVICS 1994, WEISZ 2006: 4–5).

TÓTH VALÉRIÁNAK az Árpád-kori Bars vármegye helyneveit összegyűjtő történeti-etimológiai szótárában az eddig említett nevek (*Macskásorma*, *Macskazáró*, *Macskarév*) közül egyik sem szerepel, felbukkan azonban a *Macskaszarm* településnév (2001b: 215–216). KNAUZ NÁNDOR a szikla elsődleges neveként említett *Machkazormo* formát, amelyet ő *Macskásormá*-nak olvas, ugyanabból az 1251. évi oklevélből meríti, ahonnan GYÖRFFY GYÖRGY nyomán TÓTH VALÉRIA a *Machkazormv* szórványt (DF. 238545, Str. 1: 389, Gy. 1: 459). KEGLEVICH KRISTÓF pedig — aki a garamszentbenedeki apátság Árpád- és Anjou-kori történetéből írta doktori disszertációját — forrásként ugyancsak az 1251-es oklevelet használva három ízben utal erre a névre: első két alkalommal *Macskaszáró* formában, harmadjára pedig *macskaszárói* (*macskaszarmi*) révről tesz említést (2012: 81, 122, 188). Ugyanannak a szórványnak a különböző olvasataiból életre keltett neveknek a sorát tovább gyarapíthatjuk: WEISZ BOGLÁRKA ugyanis az Árpád-kori vámhelyeket vizsgáló disszertációjában az 1251. évi oklevél alapján egy bizonyos *Macskarév*-ről beszél. Ugyanakkor egyéb forrás megnevezése nélkül mindehhez azt is hozzáteszi, hogy „Macskaszarmnál réven lehetett átkelni a Garam folyón” (2006: 394).⁹ Ugyancsak a *Macskarév* név tűnik fel Bars vármegye monográfiájában, de nem mint a révnek a neve, hanem Kovácsi határában lévő puszták és majorok megnevezéseként, amely a 13. századi oklevél tanúsága szerint korábban az apátság egyik birtoka volt (BOROVSKY 1903: 48).

A különböző olvasatok mellett tehát a névvel jelölt hely jellegét illetően is eltérően vélekedtek a szakemberek: ugyanazt az oklevélszórványt ugyanis KNAUZ NÁNDOR a szikla neveként, BOROVSKY SAMU és TÓTH VALÉRIA településnévként, WEISZ BOGLÁRKA pedig a rév neveként értelmezi.

⁹ A szerző néhány évvel később, a disszertációja alapján készült könyvében már nem *Macskarév*-et, hanem *Macskaszarm*-ot említ (2013: 260–261).

Az 1251. évi oklevél szórványának *Macskarév* névvel történő azonosítása minden bizonnyal FEJÉR GYÖRGY oklevélkiadására vezethető vissza, aki a magyar nyelvű tulajdonnevet *Machkarwv* formában szerepelteti (F. 4/2: 81). Az oklevél fényképmásolata alapján (DF. 238545) — amely kétségtelenné teszi, hogy abban a GYÖRFFY által is idézett *Machkazormv* alak szerepel — a vélhetően a FEJÉR oklevélkiadására visszavezethető *Macskarév* nevet mint a 13. század közepéről való említés lehetséges olvasatát bátran elvethetjük.

A korszak hangjelölési szokásait és hangtörténeti jellemzőit megvizsgálva a *Machkazormv* szórvány azonosításaként a *Macskaszarm* nevet kell előnyben részesítenünk. Ez az állásfoglalás további megerősítést nyer, ha az 1251-es adat mellé odaállítjuk a Roland nádor okleveléből (1249–1260) származó szórványt is: *Machkazorm* (ÁÚO. 7: 307). KNAUZ NÁNDOR a *Macskazáró* névformát a *Machkazarw* alakból következtette ki, és bár a forrását nem jelölte meg, minden bizonnyal az imént idézett szórványnak az *m* és a *w* betűk felcseréléséből előállt téves olvasatával lehet dolgunk (1890: 163).

A *Macskaszarm* név a *macska* állatnév és a *szarm* földrajzi köznév összetételéből jött létre (vö. TÓTH V. 2001b: 215–216). Szótáraink szerint a ma már csupán helynevekben előforduló *szarm* szó jelentése ’vízmeder, völgy, árok elágazó része’ (TESz., EWUng. *szarm*). BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevél *koku zarma* szórványát elemezve MELICH JÁNOS és TAGÁNYI KÁROLY értelmezését elfogadva a *szarm* szónak ’benyúló fok, földnyelv, öböl’ jelentést tulajdonít (1951: 22). HOFFMANN ISTVÁN BÁRCZI GÉZA vélekedésével egyetértve a *koku zarma* ’koku foka, földnyelve’ jelentését részben éppen a Bars megyei *Macskaszarm* falu nevével igazolja: Garam melletti fekvése kevésbé valószínűsíti ugyanis, hogy „valamely másik víznév lenne a névadója, sokkal inkább tehetjük föl azt, hogy a Garamba beszögellő földterületen feküdt” (2010a: 86). A *szarm* Tihanyi alapítólevélbeli ’benyúló földnyelv’ jelentését a történeti földrajzi szempontú vizsgálat is alátámasztotta (SZENTGYÖRGYI 2010a: 74–75).

A garamszentbenedeki oklevél a rév elhelyezkedéséről annyit közöl, hogy Braján falu mellett található, amely a Garam jobb partján, Tolmácstól D-re, a mai Kiskoszmály területén feküdt. Az 1913-as helységnévtárban Kovácsi határában felbukkanó *Macskarévcsárda* név azonban azt sugallja, hogy a révet a Tolmács és Kovácsi közti területen kell keresnünk. Az oklevélbeli rév tehát azonos lehet azzal a révvvel, ami a második katonai felmérés térképe szerint a 19. század elején a két település között volt. A két rév azonosságát támasztja alá az is, hogy a térképen nyugat felé haladva a *Plesivice* hegyhez jutunk, ahogyan ez az oklevél első határleírásának elején is megjelenik (MKFT.). A *Macskarév-csárda* név ugyanakkor a rév elhelyezkedése mellett a nevére vonatkozó információkkal is szolgálhat, a csárdanévtől ugyanis a rév *Macska-rév* elnevezését támogatja. Mindezek mellett talán azt az elképzelést sem szabad teljesen elvetnünk, hogy a rév közelében fekvő földterület mellett magának a révnek is *Macskaszarm* vagy még

inkább *Macskaszarmi-rév* lehetett a neve. Ezt a vélekedésünket KNAUZ NÁNDOR adatára alapozhatjuk, aki egy 1512. évi oklevél alapján *Macskazároi* vámhelyet emleget, és mint azt láttuk, a nála szereplő *Macskazároi* alakok a *Macskaszarm* név téves olvasatán alapulnak (1890: 164).

Végezetül a Tolmács végső határpontjaként említett szikla nevére kell kitérnünk. Amint azt fentebb már említettem, KNAUZ NÁNDOR az 1251. évi oklevélben található szórványt mint a szikla nevét azonosítja (1890: 163–164). Ezt a kijelentését nagy valószínűséggel a *Macskaszarm* név *Macskásorma* névként való értelmezése motiválhatta, a szikla nevét azonban nem ismerjük.

5. A határleírás vizsgálatának összegzéseként azt emelhetjük ki, hogy a határpontként számos köznévi elemet tartalmazó leírás elemzése egyrészt kiválóan bizonyítja azt, hogy az okleveles határleírások azonosításakor a helynevek vallo-mása mellett a szövegben feltűnő magyar és latin földrajzi köznevek segítségét sem szabad mellőznünk, másrészt pedig további érveket hozott felszínre amellet, hogy az oklevelek helyneveit, határleírásait vallatóra fogva a szövegkörnyezet vizsgálatától nemigen tekinthetünk el, a helyneveknek az oklevél szövegéből való kiszakítása ugyanis könnyen tévútra vezetheti a kutatót.

2. A 11. századi alapítólevél két átíratának összevető vizsgálata: Sági birtok határleírása

1. A 11. században Csongrád megyéhez tartozó Sági település határleírása vizsgálatunk szempontjából kitüntetett helyet foglal el az alapítólevél határleírásai között. Ez a szerepe abból ered, hogy a szövegrészt az interpolált oklevél mellett egy másik oklevél is megőrizte számunkra. Ez az oklevél az 1075. évi alapítólevél interpolálása után több mint fél évszázaddal, 1338-ban keletkezett, de lejegyzője forrásként mégsem az utólagos beszúrásokkal megterhelt interpolált oklevelet, hanem az eredeti 11. századi szöveget használta fel és írta át. A történészek úgy gondolják ugyanis, hogy a bencések valószínűleg nem merték az oklevél interpolált példányát bemutatni a királyi kápolnaispánként és titkos kancellárként is tevékenykedő Péter szerémi püspöknek, aki 1338-ban átíratta a garamszentbenedeki alapítólevél egy részletét (vö. DHA. 1: 204–205, KEGLEVICH 2012: 24).

Az interpolált oklevelek névanyagának nyelvészeti elemzésekor felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a kutatók számára az oklevél szövegének összevetése a hamisítás alapjául szolgáló oklevéllel még abban az esetben is, ha annak nem az eredeti példányát, hanem csupán a későbbi átíratát ismerjük. A két oklevélből származó szövegrészlet párhuzamos vizsgálata ugyanis lehetőséget teremt egyrészt arra, hogy az oklevél eredeti részeit határozottabban elkülöníthessük a szöveg interpolált, később betoldott, azaz hamisított részleteitől, másrészt pedig egy efféle szembeállítás általánosságban véve is tovább gazdagíthatja arra vonatkozó ismeretanyagunkat, hogy az átírás során miféle változtatásokat hajthattak végre a

lejegyzők az oklevél latin szövegében, különösképpen a benne szereplő magyar nyelvű hely- és személynevek alakját érintően.

2. Sági birtok leírása ekképpen szerepel az oklevél 13. századi interpolált változatában: „Ex alia vero parte *Tize villam*, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas**, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu piscina*, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons* terminus est usque ad alium *montem* nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est.**” — „A Tisza másik partjáról is adtam egy falut saját határai között, *Sagi*-t földjeivel, vásárával és szabad gázlójával együtt, ebből ne részesedjék senki, csak az apát. A határok így oszlanak meg: elsőként ahol az *Huger* folyó a *Tiza* vizéből kilép, ami megkerüli a *Kesekun* víz környékén elterülő egész földterületet,¹⁰ az *aruch* mentén megosztva egészen addig, ahol a *Scilu* halastó van, amelyet az egész szigettel együtt Szent Benedek kap meg. Ezután *Taka* hegy a határ egy másik hegyig, amit *Sorul*-nak neveznek, innen egy bizonyos forrásig, amelynek a lefolyása lesz a határ, amíg megkerülve belefolyik ugyanabba az *Huger* folyóba, **azután amíg ez az *Huger* lefolyik *Kurth* falu mellett, amit korábban már említettem, és beleömlik a *Tiza*-ba, ez a végső határ.**”

A 14. század közepén készült oklevél pedig a következőképpen írja át a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének Sági birtokra vonatkozó határleírását: „Terram, que dicitur *Sagy* (dedi)¹¹ cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu piscina*, deinde *Tacha mons* (terminus) est usque ad alium *montem* *Suryl*, (exinde ad quendam fontem) ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205). — „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: *Hucu eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyva beleömlik ugyanabba az *Hucueru* folyóba” (én fordítottam: Sz. M.).

2.1. Az egykor Csongrád megyében, a Tisza bal partján fekvő Sági falu valószínűleg a török korban pusztult el, de nevét a Tiszaug és Tiszakürt között elte-

¹⁰ A szövegrészlet fordításának magyarázatát lásd a IV. 2. alfejezetben.

¹¹ Zárójelben GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a másoló hibájából az átiratból kihagyott szavak szerepelnek (vö. DHA. 1: 205).

rülő pusztá a mai napig fenntartotta (Gy. 1: 899, LASZLOVSZKY 1981: 20, 1986: 13, FNESz. *Sághpuszta*).

Az országban gyakori *Ság*-féle nevek etimológiájával kapcsolatban többféle vélekedés is napvilágot látott. Az egyik nézet szerint a *Ság* helynév az elavult *seg* ~ *ség* 'halom, domb, rakás' jelentésű szavunknak a régiségben feltételezhetően létező mély hangrendű (**ság*) párjából származtatható. Felvetődött továbbá a német *schache* 'erdő, bozót, sövény' jelentésű szóból való eredeztetés lehetősége is. Harmadik magyarázatként pedig a törzsnévi eredet is feltűnik a szakirodalomban (vö. SZABÓ D. 1954: 16–17, TESz. *ság*, FNESz. *Ság*).

Az 1338. évi átirat mellett az 1217-re datált interpolált oklevél is *-i*-re végződő formában (1075/+1124/+1217: *Sagi*, 1075>1338: *Sagy*) tünteti fel az adományozott birtok nevét, tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk ezeket a névformákat az eredeti oklevélből származó változatlan alakoknak. Az oklevél koraisága elvileg támogathatná az *-i*-re végződő szórványok tövéghangzós nevekként való értékelését a későbbi korokból származó oklevelek e magánhangzót már nem tartalmazó: vö. pl. 1225: *Sagh*, 1330: *Saagh*, 1341: *Saag* (Gy. 1: 899) névformáival szemben.¹² A név végén illabiális palatális magánhangzót tartalmazó helynévi szórvány tövéghangzós volta ellen szólhat azonban az, hogy a *Ság* nevet viselő helyek tövéghangzós adatai rendre labiális veláris magánhangzóval fordulnak elő a forrásokban, vö. pl. 1138, 1222, 1231: *Sagu* (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 40–41, TÓTH V. 1997: 159, 2008a: 113). Sokkal valószínűbb tehát, hogy a *Sági* névforma morfológiai szempontból *-i* helynévképzőt tartalmaz, ami a névnek a **ság* 'halom, domb, rakás' szóból történő származtatását is megtámogathatja azáltal, hogy földrajzi köznévi eredetű *-i* képzős településnévvel — noha nem gyakran, de — másutt is találkozunk; vö. pl. a Bihar megyei Ér település *Ér* ~ *Éri* adatait: *1214/1550: *Her*, 1219/1550: *Er*, 1326: *Eery* ~ *Ery* (Gy. 1: 615). A Csongrád megyei település alapítólevélbeli adatát (*Sági*) összevetve a későbbi adatokkal (*Ság*), úgy tűnik, hogy e név kapcsán az elsődleges helynévképzős forma redukciójával számolhatunk (vö. TÓTH V. 1997: 159, 161, BÉNYEI 2012: 83).

2.2. A középkori oklevélírói gyakorlatnak megfelelően a birtok neve megnevezőszót (*dicitur*) tartalmazó szerkezettel fordul elő a szövegben: 1075/+1124/+1217: „*villam, que dicitur Sagi*” és 1075>1338: „*terram, que dicitur Sagy*”, amely szerkezetnek a főtagja mindig egy latin földrajzi köznév. A névén nevezett hely fajtáját megjelölő lexéma szerepét azonban más-más nyelvi elem tölti be az elemzésünk tárgyát képező két átiratban: amíg ugyanis az eredeti oklevelet átiró 1338-as oklevélben a *terra*, addig az 1217-es interpolált oklevélben a *villa* tűnik fel ebben a szerepkörben. A két oklevél eltérő földrajziköznév-használata nem az interpolációk által előállt szövegmódosulások közé tartozik, hiszen nem

¹² A név adatsorához lásd a Szótár megfelelő szócikkét.

utólagos beillesztésről van szó, csupán arról, hogy egy meglévő szót egy másik, vélhetően az átírás korában fennálló állapotokat pontosabban kifejező szóra cserélte fel a lejegyző. A magyar nyelvű tulajdonneveknek a korabeli kiejtéshez igazító modernizált lejegyzése mellett az efféle változtatások is minden bizonynyal az átiratok jellemző jegyeinek tekinthetők.

Az oklevelek magyar nyelvű helynevei mellett álló, a megjelölt hely jellegére utaló latin közszók vizsgálata a nyelvészeti elemzések számára is hasznos információkat nyújthat. BENKŐ LORÁND például a különböző településekre utaló földrajzi köznevek alapján állapította meg a *Petlend* nevekről, hogy azok nem nevezhettek meg falut, hanem inkább 'mezőföld, mezőgazdasági hasznosítású terület, földbirtok' jelentést tulajdoníthatunk nekik, hiszen mellettük mindig *terra*, *possessio* vagy *praedium* fordul elő, és soha nem bukkan fel a szövegkörnyezetükben a *villa* vagy a *pagus* földrajzi köznév (2003a: 201).

Az 1217-es interpolált oklevélben a Sági neve mellett feltűnő *villa* a középkori magyar írásbeliségben „kezdetől fogva falut jelentett, s más jelentése nem is volt” (SZABÓ I. 1966: 36). Mellette azonban az oklevelek latin szövegeiben már a 11. századtól kezdve többek között a *terra* és a *praedium* köznevek is állhattak falvak nevei előtt. SZABÓ ISTVÁN a falvak megjelölésére használt földrajzi köznevek sokféleségére az írásgyakorlat kiforratlan terminológiája, illetve a falutelepülések eltérő fejlettségi szintjének megjelölése mellett legerősebb indokként a falvak birtokjogi viszonyának a kifejezésre juttatását hozta fel. A *villa*-val szemben a *terra*, a *praedium* és a 13. századtól a *possessio* is olyan iratokban tűnik tehát fel leginkább falvak megjelöléseként, amelyekben a kérdéses hely birtokjogi viszonyának a kifejezése kapta a nagyobb hangsúlyt, vagyis az, hogy kinek a tulajdonában van az adott terület (i. m. 38).

BENKŐ LORÁNDnak a *Petlend* nevekről kifejtett véleményével összhangban úgy gondolom, hogy a garamszentbenedeki oklevél 1338-as átiratában szereplő és minden bizonnyal az eredeti oklevélből származó *terra* földrajzi köznév használatából Sági környékének 11. századi állapotára következtethetünk, vagyis arra, hogy ebben az időszakban a birtokon talán még nem alakult ki a későbbi település. Ennek a terület kétséget kizáróan a 11. századból származó határleírása sem mond ellent (ehhez vö. SZABÓ I. i. m. 42). Az 1338-as átiratból kikövetkeztetett eredeti oklevélbeli *terra*-nak az interpolált oklevélben *villa* földrajzi köznévre történő felcserélése pedig már minden bizonnyal Sági falutelepülés jellegét hivatott kifejezni. Ezt az elképzelést megátmozatandó kell megemlítenünk azt is, hogy a későbbi oklevelekben Sági egyszer sem bukkan fel *terra*-ként, a gyakori *villa* mellett egy-két alkalommal azonban a *possessio* földrajzi köznévvel is találkozunk (vö. Gy. 1: 899).

3. A két oklevél határleírásának további különbségeit számba véve elsőként arra kell visszautalnunk, hogy korábban az interpolációknak két fő típusát különböztettük meg: egyrészt a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből irreleváns inter-

polációkat, amelyek nem tartalmazzak magyar nyelvi elemet, valamint a releváns, tehát magyar nyelvi elemet is tartalmazó interpolációk csoportját (bővebben lásd A garamszentbenedeki alapítólevél interpolált részeinek forrásértéke című alfejezetben). Sági határleírásán belül is találunk példát mindkét típusra.

3.1. A határleírás nyelvészeti elemzését nem befolyásolja például az, hogy csupán az oklevél hamisításakor került a latin szövegbe vagy már az eredeti oklevél is utalt Sági vásártartó szerepére, illetve szabad révjére. Fontos azonban megjegyezni, hogy a történeti szakirodalom annak alapján, hogy Sági falut már I. Géza oklevelében vásáros helyként említik, a település igen korai kialakulására következtetett (vö. LASZLOVSZKY 1981: 20). GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása ugyan nem minden esetben fedi fel az oklevél eredeti és interpolált részeinek elkülönítésekor alkalmazott elveket, ebben az esetben azonban az a sejtésünk lehet, hogy Sági falu vásárának és szabad gázlójának az adományozására kiterő szövegrészletet éppen azért sorolta a szerző az oklevél 13. században keletkezett részéhez, mert valószínűtlennek tartotta, hogy a 11. században a Sági nevet viselő föld (amelyet ekkor még nem faluként említenek) már rendelkezhetett a vásártartás jogával. Mindez szoros kapcsolatban állhat az előbbieken bemutatott, a hely eltérő jellegére utaló latin közszavak oklevélbeli előfordulásaival is.

3.2. A garamszentbenedeki oklevél interpolált változata Sági utolsó határpontjaként a *Huger* nevű folyónak a Tiszába ömlését nevezi meg Kürt falu mellett: „**postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est**”. Ezt az 1338. évi átiratban nem szereplő szövegrészletet GYÖRFFY GYÖRGY a határleírás interpolált részének tekinti.

Ez az utólag beillesztett szövegrészlet tehát az imént említettel ellentétben a nyelvészeti vizsgálatok szemszögéből is releváns interpolációk csoportjába tartozik, minthogy benne három magyar nyelvű szórvány (fluvius *Huger*, villam *Kurth*, in *Tiza*) is található. E nevek közül azonban csupán a *Kurth* szórvány nyelvtörténeti és névtörténeti forrásértékének a meghatározása okozhat nehézséget. Az e névvel jelölt objektum 11. századi meglétére ugyanis az oklevél szövege nem nyújt fogódzókat, amíg ezt a segítséget a *Huger* esetében megadja például az a körülmény, hogy a név a határleírás eredeti részeiben is feltűnik, illetve az eredeti oklevélre támaszkodó 1338. évi iratban is szerepel.

A Jász–Nagykun–Szolnok megyei mai Tiszakürt település egykori *Kürt* névének kronológiai meghatározása során önmagában az elnevezés törzsnévi jellegére nem szabad túlzottan támaszkodnunk. Azt a korábbi felfogást ugyanis, miszerint a törzsnévi eredetű helynevek csak és kizárólag a 10. század folyamán és esetleg még a 11. század első felében keletkezettek, KRISTÓ GYULA cáfolta, utalva arra, hogy az efféle helynevek a 11. század közepe után is még évszázadokig születhettek, „hol még a törzsbe tartozás valóságos tudatának lecsapódásként, hol már személynévből, névköltöztetéssel vagy más módon” (1976: 42). A

Kurth adat kronológiai értékelhetőségéhez az sem nyújthat érdemleges fogódzót, hogy a területről a régészet honfoglaláskori leletekről számolt be (LASZLOVSKY 1981: 19, Adatok 2: 485). E leletek ugyanis arra vonatkozóan természetszerűen nem nyújtanak információt, hogy ha állt is itt falu a 11. században, annak mi volt a neve.

A garamszentbenedeki oklevél hamisítója a szövegrészletnek az oklevélbe történő utólagos beszúrásával minden bizonnyal Sági birtok határának a kiterjesztését kívánta elérni.

4. Az 1217-re datált oklevél interpolált volta miatt azt feltételezhetjük, hogy az ebben az átiratban feltűnő, az 1338. évi oklevélben szereplő (véltetően a garamszentbenedeki apátság hiteles okleveléből átvett) leíráshoz képest látható bővebb információk jelentős hányada az interpoláció számlájára írható. Emellett azonban azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a határleírást tekintve az 1338-as oklevél is csupán átirat, tehát előfordulhatott, hogy az interpolált oklevélbe az eredeti oklevél nyomán (azaz nem hamisítás útján) bekerült bizonyos részletek a határleírás 1338-as átírásakor maradtak ki a szövegből, és nem az interpoláció során illesztették be őket az eredeti oklevélbe. Az interpolált oklevél pl. az „Ex alio vero parte Tize” — „a Tisza másik partjáról” szavakkal kezdi Sági adományozását, előtte ugyanis Csany és Alpár adományozásáról értesülünk,¹³ amely birtokok a Tisza jobb partján, míg Sági a folyó bal partján helyezkedett el. A garamszentbenedeki oklevél 1338-as átirata azonban az apátság tiszai birtokai közül csupán Sági határleírását közli, egy efféle megkülönböztetés tehát nyilvánvalóan felesleges, sőt egyenesen zavaró lett volna.

Az indokolt kihagyások mellett a másolás során figyelmetlenségből elkövetett tévesztések is hozzájárultak a két idézett szövegrészlet közti különbségekhez. A másoló tévesztésével magyarázható például az, hogy az 1338-as oklevélben a határleírást bevezető „terram, que dicitur Sagi” szerkezet után elmaradt az adományozást kifejező latin *dedi* (‘adományoztam’) ige. Ide sorolható továbbá a *Taka* nevű hegynek mint határpontnak a megjelölésében a névszói-igei állítmány névszói részének a hiánya is: „*Tacha mons* (terminus) est”.

4.1. Az 1338. évi átiratból idézett szókihagyások a szöveg értelmét nem befolyásolják, és az interpolált oklevél ismeretének hiányában is minden nehézség nélkül kikövetkeztethetők lennének, GYÖRFFY GYÖRGY azonban ezek mellett egy harmadik hiányosságra is ráirányítja a figyelmet (DHA. 1: 205).

A határleírásban két hegynév is szerepel határpontként: 1075/+1124/+1217: „Deinde *Taka mons* terminus est usque ad alium *montem* nomine *Sorul*”,¹⁴ majd

¹³ Alpárral ellentétben Csanynak azonban a Tisza mindkét partján voltak földjei (Gy. 1: 893). Sági határleírása Alpár után következik az oklevélben, lehetséges tehát, hogy Sági határleírásának kezdő szavai csupán erre az egy adományra utalnak vissza.

¹⁴ Az 1075>1338-as oklevélben *Tacha* és *Suryl* forma szerepel.

ezek után az interpolált oklevél a következő szavakkal folytatja a határleírást: „exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*”. Ezzel a leírással szemben az 1338-as oklevélben ez áll: „ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*”. Sági leírása alapján a két hegynek mint határpontnak az érintése után tehát a birtok határa egy forrás felé veszi az irányt. A két oklevélből idézett szövegrészletnek először a hasonlóságait számba véve egyrészt azt említhetjük meg, hogy mindkét szövegben tulajdonnév nélkül bukkan fel a *fons* ’forrás’ jelentésű latin földrajzi köznévi, másrészt pedig azt, hogy mindkét oklevél beszámol ennek a forrásnak a *Huger* ~ *Hucueru* néven rögzített vízfolyásba ömléséről.

Ezen hasonlóságokon túl azonban a két szövegrészlet között egy nem elhanyagolható különbségre is felfigyelhetünk. A *Taka* és *Sorul* néven szereplő hegy említése után az interpolált oklevél térben tovább haladva azt mondja, hogy innen („exinde”, a *Sorul* nevű hegytől) egy bizonyos forrás felé („ad quendam fontem”) halad a határ. Az 1338. évi átirat leírása ezzel szemben azt fejezi ki, hogy a *Taka* nevű hegy a határ egy másik, a *Sorul* nevű hegyig, ahol („ubi”) ugyanaz a forrás („idem fons”) beleömlik az *Hucueru* nevű vízfolyásba. Ebben az oklevélben tehát a *Suryl* hegynek mint határpontnak a megnevezése után a határ nem halad tovább a térben, hanem a hegy közelében maradva utal a lejegyző a forrásra.

Az *idem* ’ugyanaz’ jelentésű névmás az oklevelekben többnyire a korábban már néven nevezett helyek újbóli említésekor fordul elő, amikor a visszaülő szerepű névmás vagy a magyar nyelvű szórvánnyal együtt tűnik fel a szövegben, vagy a magyar nyelvű szórvány helyett csupán az *idem* névmás megfelelő alakja a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznévvvel együtt áll ott. A névmás 1338. évi oklevélbeli felbukkanására azonban nem tudunk efféle magyarázatot adni. A *fons* ugyanis sem önmagában, tulajdonnév nélkül állva, sem tulajdonnév környezetében nem tűnik fel a határleírás korábbi részein. Ugyanakkor két víznév is szerepel a határleírásban, de ezek közül az egyik egy halastó (*Scilu piscina*), a másik pedig az az ér (fluvius *Huger*), amiről fentebb azt mondtuk, hogy a határleírás szerint a név nélkül említett forrás ebbe a vízfolyásba ömlik. Az „idem fons” szerkezet tehát ezek egyikére sem utalhat vissza. A mutató névmás használatának magyarázataként felvethetjük azt a szövegbeli hiányosságot, amire munkájában GYÖRFFY GYÖRGY is utal. GYÖRFFY úgy véli ugyanis, hogy az 1338. évi oklevél írója az „ubi idem fons” előtt elfelejtette lejegyezni azt az interpolált oklevélben is szereplő részletet, ami megindokolhatja az *idem* névmás használatát. A szövegnek a *fons* köznevet tartalmazó „exinde ad quendam fontem” szerkezettel történő kiegészítése ugyanis az *idem* névmás után álló *fons* közszót második előfordulásává teszi. GYÖRFFY GYÖRGY az 1338. évi oklevélnek az interpolált oklevél szövegéből vett kiegészítésével egyúttal azt a vélekedését is kifejezésre juttatja, hogy ebben az esetben az interpolált alapítólevél bő-

vebb változata tartalmazza a helyes, vagyis a 11. századi oklevélből származó formát. Mindemellett azonban talán azon a lehetőségen is érdemes elgondolkodni, hogy esetleg mégsem az 1338. évi átíratot lejegyző nótárius szókihagyásával van dolgunk, hanem a két oklevél megszövegezése közti különbség az 1217. évi interpolált oklevél szövegének a meghamisítására vezethető vissza. A garam-szentbenedeki oklevél 1338. évi átíratának íróját az *idem* névmás használatára ugyanis esetleg az előtte említett *Suryl* hegy nevével azonos nevet viselő forrásnak a lejegyzése is készíthette. Az *idem*-nek tehát ebben az esetben 'ugyanazon nevű' jelentést kellene tulajdonítanunk. Ennek az elképzelésnek az igazolására azonban egyelőre nem tudunk további érveket elősorolni, de a kérdés megválaszolásához talán fontos adalékként szolgálhat az, hogy a környéken, Szentes és Sajt határában egy 1332. évi oklevél említést tesz egy, a *Saruly* hegy nevével azonos nevet viselő tóról: *Sarwltou* (KMHsz. 1. *Saruly-tó*).

A 15. századtól nem találkozunk e hegyek neveivel a forrásokban, ami a lokalizációjukat és a mai nevekkal való kapcsolatuk felderítését ugyancsak megnehezíti.¹⁵ LASZLOVSZKY JÓZSEF ennek ellenére úgy tartja, hogy az oklevél két helyneve egykor a mai Akasztóhegy és Bundaszárító nevű határrészre vonatkozhat. Ezt a véleményét arra alapozza, hogy a környéken alföldi viszonylatban is csupán az Akasztóhegy és Bundaszárító nevű részt lehet hegynek tekinteni (1986: 15). Látna azonban az érintett terület jelenkori mesterséges halmait egyáltalán nem lehetünk ebben az azonosításban biztosak.

4.2. Az 1338-as oklevél mellett az 1217. évi interpolált oklevél határleírásában is találkozunk szókihagyásokkal. A Sági birtok első határpontjaként említett *Huger* megnevezése után az interpolált oklevél szövege így folytatódik: „qui circuit totam partem aque *Kesekun*”. Az 1338. évi oklevél pedig azt mondja, hogy: „qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun*”. Az 1217. évi iratból tehát az átírás során kimaradt a *terra* földrajzi köznév tárgyesetben lévő *terram* alakja. A két oklevél szövegének összevetése által megvilágított, az 1217. évi oklevél szövegét érintő csonkulás véleményem szerint a szövegrészlet értelmezésének a torzulásához is vezetett. A szakirodalom egyértelműen úgy vélekedik, hogy a garam-szentbenedeki oklevél ezen része az apátság *Sági* nevű birtokának a határpatakját nevezi meg. 1327-ben ismét feltűnik a *Kesekun* név, de ekkor már nem víznévként, hanem az apátság egyik birtokának nevéként: „possessione ecclesie sancti Benedicti *Kesekun* vocate” (A. 2: 327–328, mindehhez vö. Gy. 1: 896–897, HAVASSY 1981: 36). Régészeti kutatásokra támaszkodva LASZLOVSZKY JÓZSEF mindezek mellett úgy vélekedik, hogy az eredeti oklevél megírásának az idején, tehát 1075-ben még nem létezett Keskeny település, és ez az oklevél 13. századi átírásakor sem lehetett másként. Ugyanakkor annak a — szintén régészeti

¹⁵ A 15. század előtt is csak a garamszentbenedeki oklevelet átíró oklevelekben tűnnek fel e megnevezések (vö. a Szótár megfelelő szócikkeivel).

adatokkal alátámasztott — megállapításának is hangot ad, hogy a *Keskeny* névvel jelölt terület a 14. században is csak gazdasági központként vagy legfeljebb kisebb településként működhetett (1981: 22, 1986: 14).

Már az idézett szövegrészlet első szavai is elbizonytalanítják azonban azt az elképzelést, miszerint a garamszentbenedeki oklevélben pusztán a *Keskeny* nevű víznek mint határnak a felemlegetéséről lenne szó. Sági első határpontjaként ugyanis szintén egy víznév (1075/+1124/+1217: fluvius *Huger*, 1075>1338: *Hucu fluvius eru*) tűnik fel, ami körülvette („qui circuit”) a „(terram) totam, partem aque *Kesekun*” szerkezettel megjelölt helyet. Ha megmaradunk annál a feltételezésnél, hogy Sági második határpontjaként is egy víz (*Keskeny*) szerepel az oklevélben, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a határleírás egyik víznek a másik víz által történő körbefolyásáról tesz említést. Ezt a meglehetősen szokatlan fordítást elkerülendő LASZLOVSZKY JÓZSEF például a *qui* vonatkozó névmást és a *circuit* igét nem a *Huger*-hez, hanem a *termini*-hez kapcsolja, és azt mondja, hogy „a határ ezután megkerüli *Kesekun* vizet” (1983: 17).¹⁶ LASZLOVSZKY értelmezését már csak azért sem fogadhatjuk el, mert a *circuit* E/3. személyű igének nem lehet az alanya a *terminus* főnév többes számban álló *termini* alakja.

Abban az esetben azonban, ha a *Kesekun* előtt említett *aqua* nem vízfolyás, hanem inkább halastó értelmű, akkor a szöveg fenti értelmezése nem ütközik akadályokba. Ezt támogathatja meg az is, hogy pusztá melléknevek mint víznevek sokkal inkább fordulnak elő halastavak, mint folyók neveiként, vö. pl. 1338/1439: piscina *Lasiw* (Gy. 1: 720). A folyóvíznevekről szólva GYÖRFFY ERZSÉBET is akképpen vélekedik, hogy a pusztá melléknévből alakult víznevek, mint amilyen a *Keskeny* is, nem nevezhetők a magyar víznévrendszer tipikus egyedeinek, és leginkább ellipszissel jöhettek létre egy **Keskeny-patak*-féle kétrészes víznévből (2011: 51, 128–129, 156).

A szövegrész efféle értelmezése csupán az interpolált oklevél ismeretében kielégítő lenne, az 1338. évi oklevél bővebb (a *terram* szót is tartalmazó) változatának magyarázataként azonban — véleményem szerint — sokkal inkább egy másik megoldás fogadható el.

BENKŐ LORÁND az Anonymusnál feltűnő *partes* (de *partibus nyt[ri]e*, ad *partes budrug*) terminusnak a ’valaminek a környéke, vidéke’ jelentését következteti ki (1998: 179). Bár a garamszentbenedeki oklevélben a gesztából vett többes számú alakokkal ellentétben a latin *pars* főnév egyes számú alakja fordul elő, én mégis elképzelhetőnek tartom, hogy az alapítólevélbeli *partem* esetében is a ’valaminek a környéke, vidéke’ jelentéssel állunk szemben. A *partem* efféle oklevélbeli jelentésmeghatározásának a geszta és az oklevél közti műfaji különbség sem lehet komoly akadálya. A *pars* szó gesztából ismert jelentésének az alapítólevél határleírására vonatkoztatása azzal is együtt jár, hogy nem a *Keskeny* nevű

¹⁶ Az idézett részletet nem az oklevél fordításaként, hanem annak értelmezéseként közli a szerző.

víz határpontként való megemlítésével kell számolnunk, hanem sokkal inkább a vízfolyás környékén fekvő terület ilyen szerepben való feltűnésére gyanakodhunk. Az 1338. évi átiratban olvasható és minden bizonnyal már I. Géza 11. századi eredeti oklevelében is szereplő *terram* szó ennek az elképzelésünknek további megerősítést ad. A *Kesekun* szórvány előtt álló általános jelentésű *aqua* vízrajzi köznév genitivusi végződése (*aque*) egyértelművé teszi, hogy birtokos szerkezettel van dolgunk, amely szövegrészletnek a következő jelentést tulajdoníthatjuk: a *Huger*-ként megnevezett vízfolyás körülveszi azt az egész földterületet, ami a *Keskeny* nevű víz környékén terül el.

A kérdés összegzéseképpen azt mondhatjuk tehát, hogy név nélkül ugyan — pontosabban egy víznév segítségével körülírt szerkezettel kifejezve —, de már az 1075. évi oklevél is minden bizonnyal arra a területre utal, ami az 1327. évi oklevélben *Kesekun* néven bukkan fel. A település neve a víz méretére utaló melléknévből származó víznévből keletkezhetett metonimikus névadással. A Csongrád megyei Sági közelében lévő *Keskeny* nevű víznek és az azonos nevet viselő településnek nem ismerünk későbbi adatait, ami egybevág azzal is, hogy régészeti vizsgálatok alapján LASZLOVSZKY JÓZSEF a településnek már a 14. század folyamán végbement pusztásodására következtet (1986: 14).

5. Az 1075. évi alapítólevél határleírásának az interpolált oklevélből, illetve az eredeti oklevelet átíró dokumentumból származó változatainak összevető elemzésével arra kívántam példát mutatni, hogy milyen — az interpolált oklevelek nyelvtörténeti feldolgozását érintő — lehetőségek jöhetnek számításba akkor, ha az interpolált oklevél magyar nyelvű szórványait és az oklevél megszövegezését az interpolált oklevélen túl egyéb források is megőrizték számunkra. Az interpolált oklevélnek az 1338. évi oklevél határleírásával való összevetése az interpolált okleveleknek olyan jellegzetességeit hozta például a felszínre, amelyek az interpolált oklevelet önmagában vizsgálva rejtve maradtak volna előttünk. A birtok neve, azaz a *Sagi* szórvány előtt az 1338. évi oklevél a *terra*, az 1217-es interpolált oklevél pedig a *villa* latin fajtajelölő lexémát tüntette fel. A két határleírás közötti efféle különbség az oklevelek átírása során bekövetkezett változtatások egy újabb típusát tárta fel. A szövegrészletek alapján úgy tűnik ugyanis, hogy az átírás során nemcsak a magyar nyelvű neveket érinthette a modernizáló lejegyzés, hanem a szórványok latin nyelvű szövegkörnyezete is éppúgy célpontja lehetett — a megváltozott viszonyokat tükröztetendő — az eredeti oklevélből eltérő lejegyzésmódnak. Ugyancsak a határleírások összevető vizsgálata világított rá továbbá arra is, hogy az interpolált oklevél szövegének nyelvészeti feldolgozását az utólag betoldott hamis részletek mellett hiányzó szövegrészek is nehezítik. Mind az 1338. évi oklevélből, mind pedig az interpolált oklevélből több példát is idézhetünk annak a bemutatására, hogy az átírás során mely szavakkal csonkították meg az alapítólevél szövegét. Ezek a hiányzó szavak többnyire nem okoznak értelmezési nehézségeket, de például az interpolált oklevél-

ben a *Kesekun* szórvány latin szöveggörnyezetéből hiányzó *terram* latin köznév véleményem szerint a szöveghely korábbi értelmezését is tévútra vezette.

3. Az alapítólevél két szórványának nyelvtörténeti vizsgálata

Az alábbiakban a garamszentbenedeki alapítólevél két helynévi szórványának szerteágazó problematikáján keresztül igyeekszem bemutatni azt, hogy az interpolált oklevelek sajátos filológiai helyzete milyen módon befolyásolja az etimológiai ismeretek pontosításának lehetőségeit. Egyes kérdésekben az itteni vizsgálat csak annyi hozadékkal járt (de megítélésem szerint ez sem lényegtelen), hogy jelezte, az eddigi megállapítások nem minden tekintetben állják meg a helyüket. Az adott nyelvi elem nyelv- és névtörténeti problematikájának más területén ugyanakkor talán ennél többre is juthatunk, s óvatos kijelentésekre is lehetőségünk nyíthat. A választásom azért esett a *Huger* ~ *Hucueru*, illetve a *Susolgi* nevek-re, mert bár többen is foglalkoztak már velük, az eredetük megnyugtató tisztázása még várat magára. A kérdés újbóli elővételét emellett még az is indokolja, hogy a témával foglalkozó szerzők vagy nem voltak tekintettel az alapítólevél szórványaira, vagy úgy használták fel azokat, hogy nem számoltak az irat interpolált voltával. E nevek részletes elemzése nem oszlatja el ugyan a velük kapcsolatos bizonytalanságokat teljes mértékben, ám fontos adalékokat kínálhat a további vizsgálatukhoz.

3.1. *Huger* ~ *Hucueru*

1. Az interpolált alapítólevélben háromszor fordul elő a *Huger* alakban lejegyzett víznév, mindháromszor a Csongrád megyei Sági falu határleírásában. „Ex alio vero parte *Tize villam*, que dicitur *Sagi*, **cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas**, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu piscina*, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka mons* terminus est usque ad alium *montem* nomine *Sorul*, exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, **postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est**” (DHA. 1: 216–217). Magyar fordításban ezt a szövegrészt így adhatjuk vissza: „A *Tisza* másik partjáról is adtam egy **falut** saját határai között, *Sagi*-t **földjeivel, vásárával és szabad gázlójával együtt, ne részesedjék senki, csak az apát**. A határok így oszlanak meg: elsőként ahol az *Huger* folyó a *Tiza* vizéből kilép, ami megkerüli a *Kesekun* víz környékén elterülő egész földterületet,¹⁷ az

¹⁷ A szövegrészlet fordításának magyarázatát lásd a IV. 2. alfejezetben.

aruch mentén megosztva egészen addig, ahol a *Scilu* halastó van, amelyet az egész szigettel együtt Szent Benedek kap meg. Ezután *Taka* hegy a határ egy másik hegyig, amit *Sorul*-nak neveznek, innen egy bizonyos forrásig, amelynek a lefolyása lesz a határ, amíg megkerülve belefolyik ugyanabba az *Huger* folyóba, **azután amíg ez az *Huger* lefolyik *Kurth* falu mellett, amit korábban már említettem, és beleömlik a *Tiza*-ba, ez a végső határ.**”

Ugyanennek a határleírásnak ismerjük egy másik átiratát is 1338-ból. Azt is tudjuk, hogy ez az oklevél nem az interpolált, hanem az eredeti 1075. évi oklevél alapján készült, s benne az idézett vízfolyás *Hucueru* alakban szerepel. „Terram, que dicitur *Sagy* (dedi) cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu* piscina, deinde *Tacha* mons (terminus) est usque ad alium montem *Suryl*, (exinde ad quandam fontem) ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205). Magyar fordításban: „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: az *Hucu* *eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyva beleömlik ugyanabba az *Hucueru* folyóba” (én fordítottam: Sz. M.).

Minthogy az 1338. évi oklevél is átirat, a benne szereplő helynevek lejegyzési formájának kronológiáját illetően ezért éppúgy fenntartással kell élnünk, ahogyan az interpolált alapítólevél esetében. Nem tudjuk tehát biztosan, hogy a víznev *Hucueru* alakjának 1338-as lejegyzése pontosan közli-e a 11. századi eredeti oklevél névalakját, a kétrészes név elő- és utótagjának véghangzós formája azt ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy az *Hucueru* alak feltehetően korábbi nyelvallapotot őrizhet, mint az interpolált alapítólevélben megjelenő *Huger*.¹⁸

Az *Ug-ér* nevű vízfolyás az alapítólevél keletkezésének korában Csongrád vármegyében, Sági falu határában folyt. Ez a terület ma Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyék határán helyezkedik el. A későbbi századokból származó források csupán egy alkalommal említik meg ezt a víznevet: 1421: *Wger* alio nomine *Appasara* (KNAUZ 1890: 241). A 15. századi oklevél azt mutatja, hogy a vízfolyásnak *Apát ? sara* elnevezése is használatban volt, s a név LASZLOVSZKY JÓZSEF szerint a környék elmocsarasodásával lehet összefüggésben (1983: 5).

Az alapítólevélbeli Sági falu ma pusztaként él tovább Tiszaug település határában (FNESz. *Sághpuszta*). Tiszaug neve minden bizonnyal kapcsolatban áll az itt tárgyalt víz névvel, az oklevél *Huger* adata ugyanis valószínűsíthetően [*ugér*]-

¹⁸ Az *ér* vízrajzi köznévi *eru* (olvasata: *erü*) formája a szóvégi magánhangzó labializációjának az eredménye lehet, a Tihanyi alapítólevélben (1055) *eri* formában szerepel a lexéma (vö. BARCZI 1951: 35–36, 73, E. ABAFFY 2005: 321, SZENTGYÖRGYI 2010e: 26).

ként hangozhatott. A szó eleji *h* megjelenése mögött vélhetően ugyanúgy pusztai írássajátosság áll, ahogyan ezt az ugyanezen oklevélben említett *Eperjes* név *Haperies*, illetve *Udvard* elnevezés *Hudwordiensium* lejegyzésmódja mögött is meghúzódní látjuk (vö. NYÍRKOS 1987: 96–110, TÓTH V. 2004: 325).

2. Mindezek alapján pedig azt feltételezhetjük, hogy a víznév előtagja és a településnév egykori *Ug* alakja között etimológiai összefüggés állhat fenn. A közöttük lévő kapcsolat pontos felderítése ugyanakkor nehézségekbe ütközik: a víznévben szerepelhet egyrészt az *Ug* településnév, de azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a víznév, illetve a településnév ugyanarra a közös eredetre megy vissza. Az alábbiakban ezt a két lehetőséget veszem alaposabban szemügyre, s névrendszertani érveket is felsorakoztatva igyekszem azok reális voltát megítélni.¹⁹

Kétségtelen, hogy a víznévadás alapjául szolgáló motivációk között igen fontos helyet foglal el a víz környékén fekvő településre történő utalás (vö. GYÖRFFY 2011: 64–68). Az ilyen víznevekre leginkább a településnév + birtokos személyjeles földrajzi köznévi struktúra jellemző (i. m. 67): *Hatvan pataka* (1250: *Hotuon potoka*, Gy. 4: 211, 258). Számos példát találunk ugyanakkor arra az esetre is, amikor a településre utaló névrész formáns nélküli vízrajzi köznévvvel összekapcsolódva, azaz jelöletlen szerkezetben válik folyóvíznévvé (GYÖRFFY i. m. 66–67): *Kamut-ér* (1295/1423: *Kamawlther*, Gy. 1: 508, 510), *Szakál-ér* (1284/1410: *Zakal er*, Gy. 1: 608, 663), *Tolvé-ér* (1338: *Tolneher*, Gy. 2: 411). Amennyiben az *Ug-ér* víznévben az *Ug* településnév rejlik, az elnevezés ’*Ug* településen átfolyó víz’-ként értelmezhető.

Az *Ug-ér* településnévi eredetét erősíti az is, hogy *Ug*-féle helynevekre az ország több megyéjében is találunk adatokat, s ezek mindegyike települést jelöl. E nevek okleveles említéseit közlöm az alábbiakban. Bihar vm.: 1475: *Wgthelek* (Cs. 1: 627); Baranya vm.: 1287, 1289/1291, [1291 k.], 1294, 1332–5/PR.: *Wgh*, é. n. [1290 u.], 1299: *Wg*, [1290–91], 1335: *Vg*, 1319: *Wguy*, 1321: *Vgy*, 1332–5/PR.: *Hugh*, 1335: *Vgh*, 1465 (Cs. 2: 532): *Hwk*, 1481 (Cs. 2: 532): *Hwg* (Gy. 1: 398); Vas vm.: 1331: *Hwg*, 1332: *Vk*, 1353, 1399: *Wgh*, 1436, 1439, 1440: *Wg*, 1459, 1479: *Wk* (Cs. 2: 806); Veszprém vm.: 1288: *Ugh*, 1327: *Wk*, 1488: *Wg* (Cs. 3: 257); Zala vm.: 1268: *Vck*, 1268, 1451: *Vk*, 1279 k.: *Vg*, 1474: *Wk* (Cs. 3: 120).

Annak a lehetőségnek a megítéléséhez, hogy a víznév és a településnév esetleg közös eredetre vezethető vissza, azáltal juthatunk közelebb, ha az *Ug* településnév etimológiáját illetően tisztábban látunk, hiszen az az etimológiai háttér, ami a településnév-adás mögött meghúzódní, állhat e felfogás szerint a víznév-adás háttérében is. Ezzel a kérdéssel ezért bővebben is érdemes foglalkoznunk.

¹⁹ A helybeli lakosság mai is úgy véli, hogy a község a határában folyó *Ug* nevű folyócskáról — ez ma *Ug-ér* formában használatos a településen — kapta a nevét (JNSzMFN. 5: 70–71). Ez a vélekedés azonban aligha vehető figyelembe az etimológiai eredet tisztázásakor.

Az *Ug* településnév eredete kapcsán kétféle vélekedés jelent meg a szakirodalomban: a személynévből való származtatása mellett a köznévi névadás lehetősége is felmerült.

2.1. Abban jórészt egyetértés mutatkozik a kutatók között (vö. pl. PAIS 1918a: 42–45, 1918b: 193–196, FNESz. *Ukk*, DÉCSY 1989: 129), hogy az *Ug* településnevek vélhetően az *Ug* személynévre vezethetők vissza (a személynévhez lásd pl. 1282/1411: *Wg* szn., ÁSz. 773). Az *Ug* személynév magyarázatát érintően azonban erősen megoszlik a névkutatók véleménye. E véleményeket azért célszerű részletesebben is idéznünk, mert az itt tárgyalt *Huger* ~ *Hucueru* helynév hangalaki és etimológiai jellemzői kapcsán sem közömbös, hogy ebben a kérdésben milyen megfigyeléseket teszünk.

PAIS DEZSŐ — aki elsőként foglalkozott alaposabban a névcsoporttal — úgy gondolta, hogy az *Ug* (*Ugra*, *Ugod*, *Ugocsa*) személynév alapjaként az *Ugrin*, *Ugrinus*, *Ugrun*, *Ugron* személynévek vethetők fel, amelyek a szláv *ugrin* 'magyar' népnévre vezethetők vissza. A témánk szempontjából leginkább fontos *Ug* személynévről akképpen vélekedik a szerző, hogy az az *Ugrin* ~ *Ugrun* ~ *Ugron* vagy az *Ugra* név becéző rövidülése lehet (1918a: 42–45, 1918b: 193–196).

PAIS DEZSŐ mellett a 20. század elején mások is foglalkoztak ezzel a névbokkal, de a személynévek eredetéről másképpen vélekedtek. Amíg PAIS DEZSŐ csupán az *Ugrin* név *h*-val kiegészült *Hugrin*, *Hugrinus* változatainak kezdő hangját magyarázta a német *Hug*-többől származó *Hugo*, *Hugibald*, *Hugubert* nevek hatásával (1918a: 44),²⁰ addig WERTNER MÓR a személynévcsoport alaptagja, az *Ugron* származásának feltárásakor említi meg a *Hugo* személynévet. Azt tartja, hogy az *Ugo*, *Ugolinus*, *Huguninus* név mindegyike a *Hugo* név változata, és a magyaros *Ugron* név az *Ugolinus*-ból keletkezett (1905: 234). NAGY GÉZA is kapcsolatba hozza az *Ugrin* nevet az *Ugolin* névalakkal. Magyarázatának központi gondolata az, hogy az *Ugron*, *Ugrin* névforma az *Urkund*, *Irkund* nevekből jött létre betűcserével, s e nevet az olasz *Ugolin* név magyar párjának gondolta (1891: 129). Hasonlóképpen vélekedik ERDÉLYI LÁSZLÓ is, amikor azt mondja, hogy az elsődleges *Ugrin* névből alakult *Ugron* azonos az olasz *Ugolino*, latin *Ugolinus*, *Hugolinus* névvel (1918: 40).

A témával foglalkozó egyik legutóbbi munka az *Ugocsa* helynév eredete kapcsán tesz elemzésünk tárgyába vágó fontos megállapításokat. DÉCSY GYULA úgy véli, hogy a magyar *Ugocsa* helynév személynévi alapja az *Ugo* névhez kapcsolódott *-sa/-csa* kicsinyítő képzővel jött létre. A név *g* hangját tekintve az *Ugo* személynévi formát másodlagosnak tartja, ami egy kikövetkeztetett **Uko* névalakra vezethető vissza. Kifejti továbbá, hogy ez az **Uko* kapcsolatba hozha-

²⁰ HÓMAN BALINT az *Ugrinus* név *Hugrinus* alakjáról úgy tartja, hogy az nem német hatás következményeként, hanem a francia helyesírás befolyása alatt keletkezett (1918: 202).

tó a finn *Ukko* személynévvel, illetve azt gyanítja, hogy a finn *Ukko* és a magyar *Ugo(csa)* név is a finnugor **Ukka* alakból származik (1989: 129).

KISS LAJOS az *Ug* helynevek személynévi alapszavának magyarázatok a német *Ugo* személynévet és az *Ucko* német családnevet említi meg a PAISTÓL fentebb már idézett — az *Ug* nevet az *Ugrin*-nal összefüggésbe állító — vélemény mellett (FNESz. *Ukk*).

REUTER CAMILLO az *Ug* személynévet egy török *Ugu* személynévvel hozza kapcsolatba, amely a török *ugu* 'bagoly' állatnévből alakulhatott, s szabályos hangtörténeti változásokkal (a véghangzó eltűnésével) vált *Ug* alakúvá (1982).

2.2. Az *Ug* településnév kapcsán a személynévi származtatás mellett a köznévi névadás lehetősége is felmerült a szakirodalomban. Ezt az álláspontot lényegében REUTER CAMILLO képviseli, aki a feltételezett *ugu* 'buhu (bagoly)' szót nevezi meg a helynév alapjaként (1982). HORPÁCSI ILLÉS a Veszprém megyei Ugod település pecsétjét megvizsgálva megerősíti a REUTER CAMILLO által kifejtetteket, minthogy a pecséten szimbólumként egy bagoly szerepel. Ennek megfelelően az *Ug* névvel kapcsolatban álló *Ugod* helynév keletkezésének kétféle lehetséges módját határozza meg a szerző: származhat az egyrészt az *Ugod* személynévből, ami a törökből a magyarba bekerült *ugu* közszből alakult *-d* kicsinyítő képzővel, másrészt pedig a *-d* képzővel ellátva az *ugu* közszo 'baglyos' értelemben közvetlenül is a hely megnevezésévé válhatott (1955: 61, 1991: 69).

3. A továbbiakban az *Ug*-féle helynevek eredete kapcsán a szakirodalomban ez idáig napvilágot látott és a fentiekben bemutatott vélekedéseket igyekszem tárgabb összefüggésekbe helyezve mérlegelni. Ennek kapcsán — mint egyik lehetséges és talán a valószínűbb etimológia velejárójaként — a feltehető személynévi alapszó ügyében is szükségesnek gondolok néhány pontosítást megfogalmazni. A kérdés ismételt előhozását — az esetenként a kevésbé megalapozott álláspontok kiszűrése mellett — részben az indokolja, hogy az *Ug* (és a rokonságába tartozó) helynevek eredetét illetően mindmáig nem jutott megnyugtató megoldásra az etimológiai, a névtörténeti kutatás, és emellett az a körülmény is szükségessé teszi a névforma kapcsán felvetett magyarázatok felülvizsgálatát, hogy — REUTER CAMILLO kivételével — a témával foglalkozó szerzők nem voltak tekintettel a garamszentbenedeki oklevélben olvasható *Huger* szórványnak az 1338. évi *Hucueru* változatára. Véleményem szerint az 1338-as irat — az interpolált oklevél névalakjától (az etimológia szempontjából is) fontos jegyekben eltérő — szórványadatának ismerete új alapokra helyezheti az etimológiai észrevételeket.

3.1. Mindenekelőtt az *Ug* helynevek esetleges személynévi alapszavát érintő megállapításokra kell kitérnünk. PAIS DEZSŐ az *Ug* helynév személynévi előzményét az *Ugrin* név (vö. 1282/1411: *Wg* szn., ÁSz. 773, 1138/1329: *Vgrin* szn., ÁSz. 774) becező csonkításának tartja. E személynév-etimológia kapcsán azonban két körülmény feltétlenül magyarázatot kíván: az *Hucu(eru)* névalak, amely

az 1338-as átiratban szerepel, egyrészt véghangzóval áll, másrészt — és ez a nagyobb probléma — *c* betűvel jelölt *k* hangelemet tartalmaz.

Ami a tövéghangzós személynevek kérdését illeti, aligha kerülhetjük meg BENKŐ LORÁNDnak a megrövidült keresztnevekről írt dolgozatának (1950a) rövid ismertetését. A névrövidítésnek négy típusát megkülönböztetve (1. egytagú nyílt rövidítések: *Laurentius* > *Leu*; 2. egytagú zárt rövidítések: *Johannes* > *Jan*; 3. kéttagú nyílt rövidítések: *Salamon* > *Sala*; 4. kéttagú zárt rövidítések: *Clemens* > *Kelem*) a szerző az egytagú zárt rövidítésekkel foglalkozik részletesen, ahová az *Ug* személynév is tartozhat, ha elfogadjuk, hogy az az *Ugrin* megrövidült változataként élhetett a korban (a későbbi munkák is átveszik ezt a felosztást; vö. például RÁ CZ E. 1966, HAJDÚ 1974: 46–60, 2003: 639–648). A csonkítással keletkezett nevek négy típusa közül kétségtelenül ez a legjelentősebb: a rövidüléssel létrejött nevek jelentős része ugyanis ide sorolható, illetve a szerepüket az is mutatja, hogy legtöbbször ezek a nevek kaptak személynévképző elemeket. A 12. és 13. századi oklevelek egyébként is számottevő egytagú és mássalhangzóra végződő nevei továbbiakkal is kiegészülnek, ha a kétszótagú és a név végén felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó nevek típusát is figyelembe vesszük (pl. *Sebastianus* > *Sebu*, *Antonius* > *Antu*, *Philippus* > *Fili*). Ezek a tőhöz eredetileg nem tartozó, valójában inetimologikus magánhangzók (*i*, *u*, *ü*) nyilvánvalóan nem képzőmorfémák, hiszen *u*, *ü* személynévképzők létezéséről nem tudunk, az *-i* képző pedig csupán a 16. századtól kezdve produktív ebben a szerepben. A rövidüléssel keletkezett nevek szóvégi magánhangzójának megjelenése a magyar közszói és ismeretlen eredetű tövégi magánhangzót tartalmazó személynevek analógiás hatásával magyarázható (BENKŐ 1950a). Első megközelítésben az *Ug* név garamszentbenedeki oklevélbeli véghangzós (*Hucu*) formájára is magyarázatul szolgálhatna ez az elképzelés, ám a szórvány *c* betűvel jelölt *k* hangjának ügyét továbbra is bizonytalanság övezi.

3.2. REUTER CAMILLONak — bár az itt elemzett *Ug-ér* név előtagját köznévi eredetűnek véli — az *Ug* személynév származásával kapcsolatban kifejtett vélekedése azért áll meglehetősen bizonytalan talajon, mivel az elképzelése hipotézisek láncolatára épül. A kirgiz és a kun nyelvekben szereplő *uku*, *ugu* ’bagoly’ jelentésű közszó, valamint annak az ismerete, hogy a török törzsek védőállatai a ragadozó madarak voltak, és a törökök ősi személynevei totemisztikus eredetűek, nemigen lehet elégséges támpont ahhoz, hogy egy *Ugu* alakú török személynév létezését feltételezzük, és ráadásul ezt a bizonytalan következtetést azzal a feltevessel is megtoldjuk, hogy ez a — török nyelvekből amúgy nem kimutatható — török személynévi forma aztán átkerült a magyarba is. A régi magyar *Baglyad* személynév megléte természetesen mit sem segít ezen a magyarázaton, noha az kétségtelen, hogy az állatok nevei a török nyelv mellett a magyarban is gyakoriak személynévként, sőt efféle nevek a törökből is kerültek át hozzánk, amint ezt például az *Ákos*, *Turul* személynevek mutatják. HORPÁCSI ILLÉSnek a

REUTER CAMILLO gondolatához kapcsolódó, az *Ugod* név megfejtésére irányuló magyarázata szintén kifogásolható. A magyar *Ugod* személynév (vö. 1219/1550: *Vgud* szn., ÁSz. 775), illetve a helynév török eredetű közsözből származtatása ugyanis csak abban az esetben lenne elfogadható, ha az *ugu* közszó jövevényszóként átkerült volna a magyar nyelvbe. A *bagoly* mellett található ugyan a magyarban egy *uhu* lexéma is hasonló jelentésben, ez azonban nem török eredetű, hanem belső keletkezésű hangutánzó szó (TESz. *uhog*). A legújabb, a magyar nyelv törökségi elemeit tárgyaló etimológiai szótár említést tesz ugyan egy *ugu* lexémáról (az *ugufa* elemeként), s ennek az etimológiai körébe vonja a garamszentbenedeki oklevél *Huger* szórványát is, azt is jelzi azonban, hogy a szó törökségi etimológiája bizonytalan, amit elsősorban a magyar nyelvbeli gyér közszo adatoltsága, illetve a szó hangutánzó jellege okoz (vö. WOT. 968–969). Minthogy tehát összességében nemigen tudjuk igazolni az *ugu* közszó meglétét a nyelvünkben, REUTER CAMILLÓnak az alapítólevél *Ug-ér* helyneve kapcsán kifejtett vélekedését — miszerint a név előtagja a törökből a magyarba átkerült *ugu* köznéből származik — sem fogadhatjuk el.²¹

3.3. A *k* problematikáját ugyan megoldhatná, ám mégis úgy vélem, hogy a DÉCSY GYULA által felvetett finnugor **Ukka* személynévi előzmény sem igen lehet megnyugtató megoldás a névbokor forrásaként. Az Árpád-kori személynéveink egy igen jelentős része finnugor eredetű közsözből alakult ugyan (BENKŐ 1950b: 19), de ez esetben nincs arról tudomásunk, hogy a kikövetkeztetett finnugor alak köznévi alapja a magyar nyelv elemkészletébe az ómagyar korban beletartozott volna.²² Egy olyan viszonyrendszert pedig meglehetősen nehéz (bár nem lehetetlen) elképzelni, hogy egy alapnyelvi eredetű szó az ősmagyar korban eltűnt a magyarból, a belőle lett személynév pedig megmaradt.

3.4. Végül KISS LAJOS etimológiájának a garamszentbenedeki oklevél szórványainak szemszögéből történő értékelését kell elvégeznünk. Úgy látom, hogy az *Hucueru*, majd az ebből alakult *Huger* szórvány előtagját talán a KISS LAJOS által felvetett német *Ucko* személynévből tudjuk valamelyest megnyugtató módon magyarázni. A személynév a magyar nyelvbe átkerülve a tövégi magánhangzós tulajdonnevek, illetve köznevek analógiás hatására felső nyelvválású tövéghangzóval adaptálódhatott, amely aztán — a többi ilyen funkciójú elemhez hasonlóan — eltűnt. A szóvégi magánhangzó eltűnése után szóvégivé váló *k* hang pedig ugyanolyan szórványos zöngésüléssel alakulhatott *g*-vé, ahogyan történt ez például a tör. *tözäk* > m. *tőzeg*, *kazdag* > *gazdag* esetében is (BÁRCZI 1967: 125, KISS L. 1995: 41). Az *Ug* helynevek efféle magyarázatának lehetősé-

²¹ REUTER CAMILLO egyébként az alapítólevélben szereplő *Ug-ér* víznevet tartja az elsődlegesnek, amelynek előtagjából keletkezett volna az *Ug* településnév (vö. 1982: 463).

²² Egy esetleges finnugor **Ukka* névförmából az ősmagyar korban — a gemináták egyszerűsödése folytán — **Uka* alakult volna, amelynek a zöngésülése eredményezhette volna a *g*-s alakot.

gét az sem kérdőjelezi meg, hogy a németben az *Ucko* mint családnév fordul elő (FNESz. *Ukk*), a Német-római Birodalomban a családnevek megjelenése ugyanis korai időszakra, a 11. századra tehető (vö. SLÍZ 2011: 69).

Ha elfogadjuk a német személynévi származtatás lehetőségét, akkor az 1338. évi oklevél *Hucueru* adata alapján azt is feltételezhetjük, hogy a tövégi magánhangzó egy ideig a németből átvett személynévből alakult helynévben is jelen volt. Az *Ug* nevet viselő egykori települések felsorolt adatai között pedig arra találunk példát, hogy még a 15. században is a feltételezhető eredeti *k* hangnak (tehát *Uk* hangalaknak) megfelelő jelölés volt használatban: ezt látjuk például a Baranya megyei település 1465: *Hwk* (Cs. 2: 532) adatában is. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy e nevekben a *k* másodlagos, $g > k$ zöngétlenedés eredményeként jött létre.

Az egykor Zala, ma Veszprém megyéhez tartozó *Ukk* község 1268: *Vck* (ÁÚO. 8: 210) adatának *ck* betűje talán további megerősítést adhat a helynév alapjául szolgáló személynév német eredetének. A németben ez a *ck* betűkapcsolat a *k* hang jelölőjeként fordul elő, *Ukk* község nevének nem zöngésülő — de egy ízben mégis zöngés formában megjelenő (1279 k.: *Vg*, ZalaOkl. 1: 90) — hosszú mássalhangzója talán azzal magyarázható, hogy ez az eredeti német személynév betűkapcsolatát két hang jegyeként értékelve jött létre, de a gemináció határozóragos alakokban ugyancsak bekövetkezhett: *Ukon* (> *Ukkon*). Emellett azonban azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az *Ukk* és az *Ug* nevek különböző eredetre mennek vissza.

4. Az *Ug* településnév részletes elemzése után térjünk vissza az *Ug-ér* víznév származtatásának a kérdéshez! A jelenlegi kutatás alapján az tűnik valószínűnek, hogy az *Ug-ér* víznév vagy az *Ug* településnévből keletkezett szintagmatikus szerkesztéssel (GYÖRFFY 2011: 66), vagy személynév + vízrajzi köznév szerkezetű.

Az ómagyar korban a személynév + vízrajzi köznév szerkezetű nevek gyakoriak voltak, a földrajzi köznévi utótag azonban a településnév + vízrajzi köznév szerkezetű víznevekhez hasonlóan többnyire ugyancsak birtokos személyjeles formájú (vö. GYÖRFFY 2011: 59–62, HOFFMANN 2010a: 166): *Encs ere* (1228/1305/1361: *Ensere*, Gy. 3: 387, 456, vö. +1275 [XIV]: *Ench* szn., ÁSz. 282), *Fancsal ere* (1228: *Fontscolere*, Gy. 2: 208, 302, vö. [1067]/1267: *Fonsol* szn., ÁSz. 298), de találunk köztük jelöletlen szerkezeteket is: *Csikló-patak* ([1279]/1279/XVIII.: *Chikloupotok*, Gy. 3: 152, 260, vö. 1229/1550: *Chicolou* szn., ÁSz. 196), *Kalenda-víz* (+1214/1334: *Kalenda wyz*, Gy. 1: 643, vö. 1199/XVIII.: *Kalenda* szn., ÁSz. 443).

A víznév és a településnév közös közszoí eredetét felvető vélemények kapcsán végezetül azt kell ismételtlen hangsúlyoznunk, hogy ez aligha valószínű, jelenlegi ismereteink szerint ugyanis nem volt a magyarban olyan közszo, amelyből az *Ug* településnév, illetve az *Ug-ér* víznév magyarázható lenne.

3.2. *Susolgi* „és ami körülötte lehetett”

1. A Bars megye É-i részén elterülő erdős vidék, illetve királyi uradalom (Gy. 1: 474, 425) *Susolgi* néven fordul elő az interpolált garamszentbenedeki alapítólevélben. Ezen a területen egy néven nem nevezett földet adományozott a király az apátságnak erdőkkel, vadászó- és halászhelyekkel, vizekkel stb. együtt, amelynek határait is leírta: „Dedi autem et terram in *Susolgi* cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis, cuius terre primus terminus est rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est, ascendendo usque ad rivulum *Radmera*; insule vero fluvii *Gran* in partem Sancti Benedicti deveniunt; rivulus autem *Radmera* terram Sancti Benedicti dividit ab aliis; **deinde illius rivuli caput, quod in monte *Wydrizki* est, signum est, postea autem ultimus terminus est supradicti rivuli caput *Tapla*.**” (DHA. 1: 214). Ez a szövegrész magyar fordításban a következőképpen hangzik: „*Susolgi*-ban is adtam egy földet erdőkkel, vadászhelyekkel, vizekkel, halászhelyekkel és kaszálókkal együtt. Ennek a földnek az első határa a *Grana*-ba ömlő *Tapla* nevű patak, majd a *Grana* a határ felfelé haladva egészen a *Radmera* patakig, a *Gran* szigetei Szent Benedek részére jutnak, a *Radmera* patak pedig Szent Benedek földjét választja el a másokétól, **ezután pedig annak a pataknak a forrása a határpont, amely a *Wydrizki* hegyen van, ezek után pedig a végső határ a már említett *Tapla* patak forrása.**”

Az alapítólevél „terram in *Susolgi*” kifejezése jól mutatja, hogy nem az egész, *Susolgi*-nak nevezett királyi uradalom területe került az apátság birtokába, hanem annak csak egy bizonyos része. KNAUZ NÁNDOR utal is arra, hogy az apátság mellett az érsekségnek is volt ezen a vidéken birtoka. Az apátság itteni főbirtokát a később Apáti, Lehota és Mindszent nevet viselő települések jelentették,²³ de ezek mellett további birtokai is voltak itt ma már nem létező településeken: Nádé(falva),²⁴ Kaltren,²⁵ Tepla,²⁶ Teplice,²⁷ Vidric²⁸ (1890: 186).

²³ Apáti mai neve *Felsőapáti*, Lehotáé *Apáthegyalja*, Mindszent neve pedig a folyóra utaló *Garam-előtaggal* egészült ki. A 20. század hatvanas éveiben Felsőapátit Garamszentkereszthez, Garammindszentet pedig Garamladomérhoz csatolták (FNESz. *Felsőapáti*, *Garammindszent*, KEGLEVICH 2012: 188).

²⁴ Garamszentkereszt és Selmezbánya között feküdt (Gy. 1: 463). Garamszentkereszt az interpolált alapítólevélben *Keresztúr*-ként szerepel. A keresztúri vám királyi részének a felét kapta adományba az apátság.

²⁵ A mai Garamszentkereszt térségében volt (KEGLEVICH 2012: 185).

²⁶ Mai neve *Teplafő* (ComBars 84, KEGLEVICH 2012: 197).

²⁷ Valószínűleg azonos a mai Szklenófürdővel (KEGLEVICH 2012: 197).

²⁸ Garamszentkereszt és Selmezbánya között feküdt (KEGLEVICH 2012: 199). Az alapítólevélben Apáti határleírásában szerepel egy *Vidricki* nevű hegy: „in monte *Wydrizki*”. Ez a név esetleg összefügg a település nevével, annak szláv melléknévi származéka lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 249).

A határjárást 1404-ben ismételten elvégezték (ÁÚO. 11: 19–22), amiből GYÖRFFY GYÖRGY arra következtetett, hogy a név nélküli földterület adományozása a később Apáti és Mindszent nevet viselő területre vonatkozott (Gy. 1: 425–6). Az apátság *Susolgi*-ban lévő birtokainak a bemutatása után KNAUZ NÁNDOR ugyancsak erre az oklevélre²⁹ hivatkozva mondja azt, hogy az alapítólevél szavai „mind ezen birtokokra vonatkoznak” (1890: 188). A gondolatmenetet folytatva azt is kifejti, hogy az apát Mindszent, Apáti és Lehota helységekre vonatkozó jogát megerősítendő („possessionum in *Sosold* existencium, videlicet *Mend Zenth, Apaty et Lehota* vocatarum, ad ipsam Ecclesiam ex donacione domini Geyse Primi, Regis Bele filij pertinencium”, ÁÚO. 11: 20) mutatta fel Zsigmond király előtt az alapítólevél Károly király korában készült átiratát, amelyből a király a *Susolgi*-ra vonatkozó szavakat kiírva rendelte el az új határjárást (1890: 188). Ez az oklevél tehát nem ad indokot arra, hogy e három település mellett a KNAUZ által felsorolt összes apátsági birtok adományozását visszavezzük a 11. századba. Az azonban valószínűnek látszik, hogy a garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelének a határleírása Apáti és Mindszent mellett Lehotára is vonatkozott.

2. A *Susolgi* területnév etimológiája ismeretlen (vö. JUHÁSZ 1988: 98, TÓTH V. 2001b: 234). JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint a név esetleg kapcsolatba hozható a közelben lévő Saskő vár nevével és *Sasal*-nak, vagyis Saskő aljának, Saskő környékének értelmezhető (1988: 98). JUHÁSZ DEZSŐ előtt többen is megfogalmaztak már hasonló véleményt. FÉNYES ELEK a területnév lehetséges értelmezése nélkül csupán annyit mond, hogy Saskő várától „egy egész kamerális uradalom veszi nevezetét” (1851: 4, 17). KNAUZ NÁNDOR és CSÁNKI DEZSŐ pedig az 1253. évi oklevél „sub castro [*Susol*]”³⁰ részlete alapján gondolja úgy, hogy a vár eredeti *Susol* neve nyomán kezdték a területet *Sosol(y)/Susol(y)*-nak nevezni (KNAUZ 1890: 183, CSÁNKI 1925: 292).

A tájnevet tehát célszerű a vár nevével párhuzamosan vizsgálni. Mindenekelőtt azt nézzük meg, hogy milyen alakban tűnnek fel ezek a nevek a forrásokban!³¹

A vár neveként pedig az alábbi adatokat találjuk az oklevelekben: 1253: sub castro [*Susol*], 1317 (Z. 2: 253), 1336 (AOklt. 20: 195), 1340, 1341 (AOklt. 25: 406), 1347, 1352, 1385, 1387, 1388, 1415 (Zs. 5: 255), 1441, 1458 (TELEKI

²⁹ KNAUZ NÁNDOR azonban 1406-os évszámmal említi meg az iratot. GYÖRFFY GYÖRGY pedig a tájnév adatait közreadó szócikkben ugyanerre az oklevélre 1407-es évszámmal utal (Gy. 1: 474). Ez a három évszám (1404, 1406 és 1407) tulajdonképpen ugyanazt az 1407-ben íródott oklevelet jelöli, amely átírta az 1404-es és az 1406-os okleveleket (DF. 8, ÁÚO. 11: 19–23).

³⁰ A zárójelek arra utalnak, hogy a magyar nyelvű szórványt utólag áthúzták az oklevélben (DF. 235952).

³¹ A tájnév adatait itt nem sorolom fel, ezek megtalálhatók a Szótár megfelelő címszava alatt. (Mindehhez lásd még ComBars. *Horné Opatovce*.)

1853: 569), 1464, 1465, 1493: *Saskw*, 1325/1329: *Zaaskw*, 1327, 1340 (AOkl. 24: 287), 1343: *Saasku*, 1336 (AOkl. 20: 162–163, az oklevél hátlapján: *Saskw*), 1349, 1362, 1387, 1389, 1396, 1397, 1404, 1489: *Saaskw*, 1340 (AOkl. 24: 286, az oklevél hátlapján *Saasku*), 1342, 1344 (Z. 2: 134–135): *Sasku*, 1342 (AOkl. 26: 236): *Saaxkui ~ Saaxkuu ~ Saske*, 1344, 1360, 1387, 1389 (ORTVAY–PESTY 1896: 183), 1393 (Zs. 1: 336), 1411 (Zs. 3: 82), 1413 (Zs. 4: 193, 232), 1447, 1455, 1464, 1466, 1473, 1489, 1490, 1491, 1493, 1497, 1500, 1512: *Saskew*, 1362: *Saaskev*, 1363, 1413 (Zs. 4: 193), 1453 (WENZEL 1880: 42), 1490, 1519 (SZABÓ D. 1909: 153): *Saaskew*, 1389: *Sazkew*, 1390: *Zazkew*, 1466: *Ssassow*, 1494: *Sciasko*, 1602 (KNAUZ 1890: 185): *Saaskeowj*, 1611 (KNAUZ 1890: 185): *Sásskeeő* (Gy. 1: 473, CSÁNKI 1925: 292).

2.1. Mivelhogy a korábban idézett értelmezéseknek a háttérben az az előfeltevés húzódik meg, hogy a vár és annak a neve korábbi a táj megnevezésénél, szükségesnek gondolom, hogy — e vélekedés mérlegelését elősegítendő — röviden a táj és a vár történetével, névadási körülményeivel is foglalkozzunk. A tájnév GYÖRFFY GYÖRGY szövegközlése szerint az oklevél 11. században keletkezett részéhez tartozik, amit az 1209. évi pápai összeírás is megemlít. Ebből az oklevélből tudjuk, hogy a 11. században *Susolgi* egy része királyi birtok volt, amit az uralkodó az apátságnak adományozott. A 12. század végi királyi erdőuradalmak kialakításakor (vö. TRINGLI 2009: 494) az északi erdővidéket Nyitrától Gömörig és Honttól Lengyelorszáig egyetlen erdőuradalommá szervezték. A zólyomi, a turóci, a lipthói, az árvi, a devicsei és az oszlányi kerület mellett az alapítólevélben *Susolgi*-ként szereplő vidék is a zólyomi uradalomból létrejött erdőispánsághoz³² tartozott. Ez az uradalom a 14. században felbomlott: Zólyom, Liptó, Turóc és Árva önálló vármegyévé vált, az oszlányi és *Susolgi* kerület pedig Bars megyébe olvadt. A tatárjárás után megindult a királyi és várbirtokok eladományozása, illetve nagy méreteket öltött a várépítés is. A Bánca nembeli István esztergomi érsek rokonságával együtt ekkor szerezte meg a *Susolgi* uradalmat, ahol Vince és Péter 1242 és 1253 között felépítették Saskő nevű várukat (BOROVSKY 1903: 303, Gy. 1: 417–420, 473, FÜGEDI 1977: 186, KRISTÓ 1988: 377–383, 2003a: 79).

A tájnév 11. századi első okleveles említése — amelynek hitelében az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni — és a vár építésének a kora között eltelt majdnem két évszázad nem teszi lehetővé, hogy a tájnevet a vár nevéből eredeztessük.

A vár és az uradalom történetéről mondottakhoz szorosan kapcsolódva, azt mintegy kiegészítve kell szólnunk a várak és az uradalmak között fennálló viszonyról is. A vár és az uradalom kapcsolatának legfontosabb jellemzője, hogy

³² Az erdőispánság a királyi birtokigazgatás egyik intézménye volt, amelynek élén az ispán állt, laóik pedig főként erdészeti és vadászati feladatokat láttak el (MAGYAR 1994).

„minden várhoz — a királyi székhely, Buda kivételével — tartozik uradalom, a királyi és egyházi várakhoz éppúgy, mint a magánkézen lévőkhöz” (ENGEL 2007: 12). A 13. században szaporodnak el a magánosok által saját birtokukon épített várak, mint amilyen Saskő is volt. ENGEL PÁL a magánvárakat és a királyi várakat határozottan elkülöníti egymástól. Vélekedése szerint a magánvárak a királyi várakkal ellentétben nem egy tartozékrendszer, azaz uradalom központjai, hanem éppen ellenkezőleg, a vár lesz a föld tartozékává. Továbbá a magánvárak kezdetben jogi szempontból tulajdonképpen annyira elhanyagolhatóak voltak, hogy sokszor nevet sem kaptak,³³ amikor pedig elnevezik őket, akkor leginkább a birtok nevét használják fel erre a célra. A várak névvel való megjelenése már egy apró lépésnek tekinthető a váruradalommá válás útján, ami a vár királyi kézre kerülésével egyidejűleg teljeseedik ki, a királyság ugyanis a várakat, legyenek azok újak vagy régiek, a megszokott hagyományok szerint birtokközpontokként kezelte (2007: 14–15). A magánvárak és az uradalmak közötti efféle összefüggés ugyancsak a tájnév elsődlegességét támogatja meg.³⁴

A tájnév és a várnév okleveles említései között megmutatkozó időbeli különbség mellett a tájnév szerkezeti felépítése, struktúrája is ellentmondani látszik a várnévből való eredeztethetőségnek. A tájnevek között népes csoportot alkotnak a térbeli viszonyítást kifejező elnevezések: a vizekhez, hegyekhez, lakott helyekhez, égtájakhoz stb. viszonyító nevek (pl. *Körösköz*, *Kemenesalja*, *Beszterce vidéke*, *Alföld* stb., vö. JUHÁSZ 1988: 25–27). A hegyneveknek a tájnevek létrehozásában betöltött szerepe kisebb ugyan, mint a vízneveké, de a számuk nem elhanyagolható. A hegyek, dombok alján elterülő tájak megnevezésére jellegzetesen hegynév + *alj(a)* szerkezetű nevek jöttek létre. Ezek a névformák pedig lehetnek jelöletlen birtokos jelzős összetételűek (1274: *Bokonol*, JUHÁSZ i. m. 61), de jellemzőbbnek tűnnek közöttük a jelölt birtokos jelzős összetételek (1391: *Mezesallya*, JUHÁSZ i. m. 90, vö. ezekhez még i. m. 1988: 26, RESZEGI 2011: 57). Az *alj(a)* lexémát tartalmazó tájnevek egyik ismértve, hogy ezek a földrajzi köznévi utótagok mindig hegyek neveihez kapcsolódva hoznak létre viszonyító tájneveket,³⁵ másrészt pedig az új név létrehozására felhasznált hegynevek többnyire egyrészeseek.

³³ ENGEL PÁL a névnelküliséget éppen Saskő vár példájával illusztrálja az 1253. évi oklevél „sub castro [*Susol*]” és az 1283-as irat „castro suo” szöveghelyére hivatkozva (2007: 15).

³⁴ A kérdéshez névtani–pragmatikai szempontokat mérlegelve azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy nehezen képzelhető el olyan szituáció, hogy egy fontos objektum (jelen esetben egy vár) a létrejöttékor, felépítésekor ne kapjon azonnal — még ha a birtok nevével azonos — nevet is.

³⁵ Az *alj* lexéma várnevekkel is gyakran összekapcsolódott, ennek az eredményeképpen azonban nem tájnév, hanem településnév jött létre. A várak lábánál létesült települések megnevezésének gyakori módja volt ez a névadás (KMHsz. 1. *alj*, TÓTH V. 2008a: 105). Az *alj* lexémához hasonló szerepe van a ’vár alján lévő település’ jelentésű *váralja* főnévnek is (FNESz. *Váralja*). A Saskő vára alatt létesült települést például *Saskőváralja*-nak nevezik (FNESz. *Saskőváralja*). A

Az itt bemutatott jellegzetességeknek a *Susolgi–Saskő* névpárra történő rávetítése komoly nehézségekbe ütközik. Akadályozó körülményként jelentkezik egyrészt az, hogy a *Saskő* nem hegynév, hanem várnév. Hegyi várról lévén szó, az is feltehető ugyanakkor, hogy a hegy, amelyen a vár épült, szintén ezt a nevet viselte (vö. RESZEGI 2011: 98–100), erről azonban nincsenek ismereteink (noha a névszerkezet ezt a felvetést éppenséggel támogathatná). *Saskő* esetében másrészt nem egyrészes, hanem kétrészes névvel állunk szemben. Ezek mellett — az itt nem részletezendő hangtörténeti problémákon túl — még egy tényező bizonytalanítja el a tájnév *Sasal* (ti. 'Sas[-kő] alja') értelmezését. A táj első okleveles említése a név képzős változatát rögzíti, amely forma nehezen egyeztethető össze a névnek ebben az összefüggésben feltételezett 'Saskő vár alja' jelentésével. A további adatok között vannak ugyan képző nélküliek is, és a képzős és képző nélküli nevek viszonya nemcsak úgy képzelhető el, hogy a képzős forma keletkezett korábban, és abból redukcióval alakult a képzőtlen, hanem a névformák párhuzamos kialakulása, egyidejű használata is lehetséges. A név *Sasal(j)* szerkezete azonban névtipológiai szempontból egyértelműen kizárja azt, hogy hozzá képző kapcsolódhasson.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy a vár és az uradalom kialakulásának időviszonyai mellett a táj nevének strukturális jellegzetességei sem támogatják azt a felvetést, miszerint a táj neve a vár nevéből alakult volna.

2.2. Noha a tájnév kialakulását vélhetően nem befolyásolta, mégis érdemes azt is megvizsgálnunk, hogy maga a vár honnan kaphatta a nevét.

A vár lábánál kialakult település *Saskőváralja* nevéből egyértelműen arra következtethetünk, hogy a ma már csak romjaiban létező várat *Saskő*-nek nevezték, amely név a *sas* madárnév és a 'sziklás hegy' jelentésű *kő* összetételéből alakult (FNESz. *Saskőváralja*). Néhány munka e név mellett ugyanakkor a várnak *Szászkő* névváltozatot is tulajdonít (vö. pl. BOROVSKY 1906: 90, CSÁNKI 1925: 292), amit az egyedüli (feltehetően lejegyzési hiba nyomán jelentkező) *Zazkew* (1390) adat mellett a német *Sachsenstein* elnevezés inspirálhatott. Anélkül, hogy ennek részleteibe belebocsátkoznánk — ugyanis messze vinne az itt vizsgált *Susolgi* ügyétől —, pusztán azt jelzem, hogy megítélésem szerint *Saskő* várának nemigen élhetett *Szászkő* elnevezése.³⁶

váralja szavunk nemcsak várnevekhez kapcsolódva jelent meg a települések elnevezéseiben, hanem önmagában is településnévvé válhatott (FNESz. *Váralja*). A 14–15. századi forrásokban a mai Saskőváralja település is *Váralja* néven tűnik fel, a későbbi *Saskőváralja* elnevezést csupán a 18. századtól adathatjuk (ComBars. *Šašovské Podhradie*). A két névtípus között olyan megoszlás lehetett, hogy a helyi nyelvhasználatban egyszerűen a *Váralja* névformák voltak használatban, a jelzővel kiegészült változatok pedig a szélesebb névhasználói kör (pl. az oklevélkiadás) igényét elégítették ki.

³⁶ A kérdéshez bővebben lásd KNAUZ 1890: 184–185.

A vár első említésével egy 1253-ra datált oklevélben találkozunk: „pro alia uero terra, que iacet sub castro [*Susol*]” (DF. 235952, Str. 1: 412). A magyar tulajdonnév azért szerepel zárójelek között, mert utólag áthúzták az iratban, s ezért az oklevél e szövegrészletét az egyes szakmunkák eltérően értelmezik. JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 98) és TÓTH VALÉRIA (2001b: 234) a táj neveként említik meg az oklevél szövegrészletét, de TÓTH VALÉRIA ugyanakkor úgy nyilatkozik, hogy a *Sosol* nevű erdős vidék „vára Saskő néven is szerepel” (2001b: 234, a kiemelés tőlem: Sz. M.). CSÁNKI DEZSŐ a várra vonatkozó 14–15. századi forrásokat gyűjti össze, ekképpen az adatok felsorolásakor nem hivatkozik az 1253. évi oklevélre. Abból a megjegyzéséből azonban, hogy a vár *Saskő* néven 1336-ban tűnik fel először, arra következtethetünk, hogy CSÁNKI is számolt másféle megnevezés meglétével is. Az 1253. évi oklevélre utalva azonban a várat mint „Susolban lévő vár”-at nevezi meg (1925: 292). A Comitatus Barsiensis című kötetben a vár neveként szerepel az oklevél „sub castro [*Susol*]” részlete (ComBars. *Šašovské Podhradie*). Hasonlóképpen vélekedik KNAUZ NÁNDOR is, amikor kifejti, hogy a „Sosol név úgy látszik hasonlóvártól eredt” (1890: 183). Később azonban a várat „névtelen, vagy Sosolnak nevezett vár”-ként említi meg (1890: 184). Igaz, ezt már az 1283. évi oklevél kapcsán mondja, amely oklevél valóban név nélkül szól a várról: „terras [...] in *Susol*, *Loucha* et *Poroztolnuk* [...] castro suo et possessionibus suis propter vicinitatem [...] utiles” (Str. 2: 172). GYÖRFFY GYÖRGY mind a terület, mind a vár neveit bemutató szócikkben feltünteti az 1253. évi oklevél szöveghelyét (Gy. 1: 473, 474), és azt is jelzi, hogy a vár „először Susal néven tűnik fel” (Gy. 1: 474).

Az oklevélben elkövetett módosítás következtében a szöveghely értelmezésére nem vállalkozhatunk, nem tudjuk ugyanis biztosan eldönteni, hogy a táj, vagy esetleg a tájnévvel azonos nevet viselő vár nyelvi adataként kell-e számon tartanunk a névalakot.

Az 1253-as oklevél bizonytalan adatát követően a vár neve 1317-ben tűnik fel elsőként *Saskw* formában (Zs. 2: 253). A név megjelenése a forrásokban arra az időre esik, amikor a vár királyi tulajdonná lett (vö. CSÁNKI 1925: 292), elképzelhető tehát, hogy az elnevezés nem teljesen független a tulajdonosváltástól (vö. ENGEL 2007: 14–15).

3. A továbbiakban pedig arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy ha — amint azt több körülmény is valószínűsíti — nem a vár nevéből való, akkor honnan származhat a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében *Susolgi* alakban szereplő tájnév. Az alapítólevél szóránya mellett a veszprémi káptalan által kiadott 1237. évi oklevélben egy hegy neveként szintén találkozunk a *Susold* névformával: sub monte *Susold* (ZalaOkl. 1: 14). A két alak csupán a -gy ~ -d képzőkben különbözik egymástól, ez a különbség azonban nem akadályozza meg azt, hogy a tájnevet és a hegynévet azonos etimonra visszamenő névnek tartsuk, hiszen a korban mindkét képző jellegzetes helynévképző volt, s ráadásul a táj-

névnek is van *-d* (*-di*) képzős formája: pl. 1407: *Sosoldi* (DF. 8). E két helynévi adat mellett személynévként is találkozunk a névalakkal: a bakonybéli apátság javait összeíró 1086-os oklevélben az apátságnak adományozott háznépek (*mansio*) felsorolása között találunk egy *Susol* nevű személyt (DHA. 1: 254, ÁSz. 737), ezért a személynévvel való összefüggés is megvilágításra szorul a névmagyarázatok között.

A személynévből való származtatás lehetősége azonban mind a hegynév, mind a tájnév esetében meglehetősen problematikus. A kiemelkedések nevében a személynévi névadás, valamint a birtokosi viszony megítélése igen bizonytalan, bár abban nemigen kételkedhetünk, hogy személynévi alapszót tartalmazó hegynevek vannak a magyar névrendszerben. RESZEGI KATALIN a hegynevekről írott monográfiájában az egy- és a kétrészes hegynevek között is említ vélhetően személynévből keletkezett névformákat (2011: 138–139). A képzővel alakult hegynevekről viszont azt tartja, hogy az általa vizsgált gazdag névkorpuszban a helynévképző csak elvétve kapcsolódik tulajdonnevekhez, azaz hely- és személynemekhez, személynévből *-d* képzővel alakult hegynévre pedig egyetlen példát sem ismer (2011: 152, 154).

Tájnevek személynévből történő magyarázata sem kevésbé problematikus, JUHÁSZ DEZSŐ például A magyar tájnévadás (1988) című munkájában nem is tesz említést személynévből alakult tájnevekről. Emellett a képzős tájnevek között a *-gy*, *-d* képzővel alakult nevek sem képviseltetik magukat túl nagy arányban, még ha e típusra találunk is példákat (vö. JUHÁSZ 1988: 30–32).

A pusztai személynévvel azonos alakú természeti nevekre mindazonáltal magyarázatul szolgálhatna a metonimikus névátvitel: ilyen (személynévvel alakilag egybeeső) névformák ugyanis többszörös áttétel révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhetnek (GYÖRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). A településnevek mint helynévfajta esetében pedig a személynévi származtatásnak nincsen akadálya: ez a lexikális elemcsoport a településnevek körében meghatározó szerepet tölt be, és jól azonosítható motivációs háttérrel bír. Komo-lyabban azonban ezt a lehetőséget csak akkor vehetnénk figyelembe, ha valóban ki tudnánk mutatni azt a településnevet, amely „közvetítő” névformaként szolgálhatott a személynév és a tájnév között. Meg kell ugyanakkor azt is jegyeznünk, hogy valószínűleg már az Árpád-korban is voltak olyan személynemeink, amelyek formáns nélküli helynévből alakultak. A Tihanyi összeírásban (1211) például több ilyen személynévet is találunk: a *Nógrád*: *Neugrad* (PRT. 10: 515) biztosan ide vonható adata mellett talán ide tartoznak még a *Tihany*: *Tichon* (PRT. 10: 505) és a *Tisza*: *Thyze*, *Tyza* (PRT. 10: 514, 515) névformák is.

4. Az etimológiai részletek tisztázatlansága miatt a korabeli feltehető hangalak kérdésében sem tehetünk határozott kijelentéseket. Ez a fajta bizonytalanság az egyes szakmunkák megállapításaira is rányomja a bélyegét: KNAUZ NÁNDOR (1890: 183–199) és TÓTH VALÉRIA (2001b: 234) a nevet *Sosol*-ként határozza

meg, GYÖRFFY GYÖRGY a *Sosol* mellett zárójelben a *Susal* változatot (Gy. 1: 474), CSÁNKI DEZSŐ pedig a *Sosol(y)*, *Susol(y)* alakokat is közli olvasatként (1925: 292). JUHÁSZ DEZSŐnél *Sosal*-ként szerepel a név (1988: 98).

A képzős (*Sosolgy*, esetleg *Sosold*) és a képzőtlen (*Sosol*) névpárokról általánosságban a kutatók korábban úgy vélekedtek, hogy a képző nélküli forma lehetett az elsődleges változat, és a képző többnyire csak később járult az elnevezéshez (a szakirodalom összefoglalását lásd TÓTH V. 2008a: 112). A fordított irányra hozható példák nagy száma miatt azonban TÓTH VALÉRIA arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az „alapisírási kizárólagos érvennyel nem fogadható el” (1997: 151). A településnevek változástipológiáját bemutató monográfiájában pedig ennél is szkeptikusabban fogalmazva úgy véli, hogy a képzős és a képzőtlen formák közül „az elsődleges alakulását, s ennek folytán aztán a változás irányát meghatározni — még gazdag adatoltság mellett is — olykor szinte megoldhatatlan feladat” (2008a: 100). RÁ CZ ANITA is azt vallja, hogy a képzős-képzőtlen névpárok váltakozásában „nem lehet egyedül érvényes névfejlődési irányt megállapítani” (2000: 341).

TÓTH VALÉRIA és RÁ CZ ANITA idézett véleményével teljes mértékben egyetértek, de úgy gondolom, hogy az itt elemzett tájnév képzős és képzőtlen változatai kapcsán talán mégis megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy ez esetben a korábbi képzős formát váltották fel a képző nélküli alakok. A képzős névalakok ugyanis az alapítólevéllel szoros kapcsolatban álló oklevelekben tűnnek fel. Az alapítólevél szórványával megegyezik az 1209. évi pápai összeírás névalakja; csupán a -gy képző jelölésmódjában (*Susolgy*) különbözik az alapítólevél 1328. évi átiratának szórványa, illetve az 1407. évi oklevél egyik névformája (ez az oklevél megemlíti az alapítólevélben lévő határleírást, illetve a terület új leírását is közli). Az 1407-es oklevélben további két alkalommal is feltűnik a név: *Sosoldi*, illetve *Susaldy* (*Susold*, *Susolgy*)³⁷ formában. Azok az oklevelek pedig, amelyek nem álltak közvetlen viszonyban az alapítólevéllel, kivétel nélkül a képzőtlen formát jegyezték le.

Az a körülmény azonban, hogy az 1407. évi oklevélben a -gy képzős forma a -d képzővel együtt szerepel, éppen azt támogatja, hogy ebben a korban is a név képzős változata volt használatban, vagy éppenséggel a képző nélkülivel párhuzamosan ez a forma is létezett még ekkor. A -gy képző a -d-től független — tehát nem annak palatalizációval keletkezett változata —, illetve annál korábbi szuffixum (BÉNYEI 2012: 45, 70). A -gy és a -d képző váltakozására, cseréjére számos példát idézhetünk. Általános tendencia ugyanis, hogy az Árpád-kor utáni évszázadokban a -gy helynévképzői szerepét egyre inkább a -d képző vette át

³⁷ Az Árpád-kori új okmánytárban a *Susaldy* alak szerepel (11: 20), GYÖRFFY GYÖRGY viszont úgy gondolja, hogy az oklevélben eredetileg szereplő *Susold* alakot utóbb *Susolgy*-ra javították (DHA. 1: 209, illetve vö. a Szótár megfelelő szócikkével).

(TÓTH V. 1997: 162, 2001a: 191, 2008a: 135–136). A változás (a -gy > -d képzőcsere) kulminációs szakaszát TÓTH VALÉRIA a 14–15. századra teszi (2008a: 135), s ez az időszak lényegében egybeesik a -d képzős formákat tartalmazó oklevél keletkezési idejével.

A -gy képző alapítólevélben előforduló jelölésmódja is említést érdemel. A 11. században szokásos -g helyett (vö. KNEZSA 1952: 14–15, HOFFMANN 2010a: 169) az alapítólevélben -gi-t találunk. Nem egyedülálló ez az oklevélben: a Nógrád megyei *Füzege* víznév is *Fizegi*-ként szerepel, az ugyanebben a határleírásban szereplő ugyancsak *Füzege* nevet viselő gázló, illetőleg az oklevélben később előforduló birtok azonban *Fizeg*-ként jelentkezik (DHA. 1: 215, 218). A -gy képző -gi jelölésmódját láthatjuk továbbá talán a mai Csongrád megyei (Fel-)Győ település *Gehgi* [Gyógy] megjelenése mögött is (DHA. 1: 216). Amellett, hogy még a 12. században is az egyszerű g jel volt használatos a gy hang jelölésére, KNEZSA ISTVÁN 1199-ből megemlíti a hang első lejegyzett gy jelét, amely jelölésmód a 13. század elejétől válik egyre gyakoribbá (1952: 27, 37). GYÖRKE JÓZSEF -gy képzőt bemutató névkorpuszának 13–14. századi adatai között ugyanakkor csak elvétve találunk példát e kétjegyű betű használatára (1940).

Végezetül pedig a 17. századi átiratban fennmaradt hamis 1209. évi oklevél (ÁÚO. 6: 339) *Susolul* szórványáról kell röviden szólnunk. Az oklevél hamis volta miatt a névnek a tájnévnél egy szótaggal hosszabb formájából nem célszerű messzemenő következtetéseket levonni, az azonban mindenképpen figyelmet érdemel, hogy az oklevél a magyar helynév előtt a 'falú' jelentésű *villa* latin lexémát szerepelteti a jelölt hely fajtájának a megjelölésére: „super quadam terra ville, que dicitur *Susolul*”. A szövegrészlet azt mutatja tehát, hogy ebben az esetben nem a tájnévvel, hanem egy település névével van dolgunk. Ennek megfelelően ez az adat esetleg éppen azt a hiányzó (településnévi) láncszemet pótolhatja, ami ahhoz szükséges, hogy a *Susolgi* név kapcsán alá tudjuk támasztani a személynév > településnév > tájnév áttétel lehetőségét.

4. A latin szöveg és a helynévi szórványok kapcsolata

4.1. Helynevek beillesztése az oklevelek latin szövegébe

Elsőként BENKŐ LORÁND alkalmazta Anonymus gesztájára azt a nyelvemlékelemző módszert, ami a tulajdonneveket a latin alapszöveg részeként kezeli (vö. 1998). Néhány évvel később a nyelvemlékeink vizsgálatában üdvözlendő új módszertan alapkövetelményét is megfogalmazta: „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyes-

írására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003a: 70).

A szórványok mellett azok latin szöveggörnyezetének a nyelvészeti elemzésekbe való bevonásával szükségszerűen előtérbe kerültek a szórványok latin szövegbe történő beillesztésének a módozatai is. HOFFMANN ISTVÁN — aki a szórványok közvetlen szöveggörnyezetét elsőként vonta módszeres vizsgálat alá (2004a) — az oklevelek latinul, illetve latinizáló alakban megjelenő neveit: 1075/+1124/+1217: *Nove Civitatis* (DHA. 1: 215) éppúgy a beillesztés egyik formájának tekintette, ahogyan 1. a megnevezőszós szerkezetben álló neveket: 1086: *predium, quod vocatur Forkosig* (DHA. 1: 251), 2. a latin földrajzi köznév környezetében előtűnő helyneveket: 1055: *ab eodem lacu Bolatin* (DHA. 1: 150), 3. a földrajzi köznév és megnevezőszó nélkül, többnyire latin prepozícióval együtt felbukkanó szórványokat: 1075/+1124/+1217: *in Sari*³⁸ (DHA. 1: 214) és 4. a magyar nyelvi eszközökkel (pl. magyar határozóraggal) beillesztett helyneveket: +1232/1384/1393: *venit ad Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*).

Az utóbbi években HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF is több munkájában foglalkozott a szórványok szöveggörnyezetével és a szövegbe illesztés kérdésével (2009, 2010b, 2010c). Ő azonban beillesztésnek BENKŐ LORÁND nyomán (2003a: 70) csak a morfológiai, illetve a morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló beillesztéseket nevezi. Az oklevelek latin, illetve latinósított névhasználatát ennek megfelelően a beillesztést megelőző névválasztási lehetőségek között tárgyalja, és csupán a megfelelő esetrag használatát sorolja az oklevelek szövegbeillesztési típusai közé.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a névszerkezeti és névhasználati kérdések által meghatározott névválasztási eljárások közé a latinósítás mellett a következő eseteket sorolja. 1. Az oklevelet lejegyzők leggyakrabban a megnevezendő helyek tényleges nevét használják. Az azonos vagy különböző nyelvekből (latin, magyar) származó több sajátnevi megfelelővel rendelkező helyek bármelyik névváltozatának használata ide tartozik: 1267/1297: *Gesnov* vel *Apaty* (PRT. 10: 526), 1055: *feheruuaru* (DHA. 1: 150), [1100 k.]: *Alba regia*, urb. (Gy. 2: 364). Több névváltozat esetén „a névválasztást olykor esetleg szubjektív, az esetek többségében azonban bizonyosan objektív motivációk befolyásolják” (SZENTGYÖRGYI 2010c: 39). 2. A félfordítással létrejött nevek: 1055: *ad angulum aruk* (DHA. 1: 150), Alsógagy: 1327>1410: *inferiori Gogy* (Gy. 1: 84). 3. A névválasztási lehetőségek közé tartozik a helyet jelölő elemek nem fogalomjelölő lexémákkal (névmással: 1055: *que ducit*, DHA. 1: 150 ’amely [ti. út] vezet’, határozószóval: 1055: *ibidem*, DHA. 1: 150 ’erre a helyre’ [ti. Tihany szigetére]) való

³⁸ E fejezet okleveles adatai nem csupán a garamszentbenedeki oklevélből származnak. Az innen való adatok esetében azonban éppúgy bold betűtípus használatával különítem el az interpolált szöveghelyeket a 11. században lejegyzett formáktól, ahogyan munkám egészében is ezt a megoldást alkalmazom.

helyettesítése is. 4. A szóismétlés elkerülése, a földrajzi köznévvél való pontosítás, illetve a tulajdonnév hiánya miatt közsői említésekkel is gyakran találkozunk az oklevelekben: 1055: *balatin* [...] *super lacum* (DHA. 1: 149–150). 5. A névválasztás utolsó csoportjába pedig azok az alkalmi nevek és körülírások tartoznak, amelyeket többnyire a helyi adatközlők, a határjárók vagy a fogalmazók keltettek éltre. Az efféle körülírások közös jellemzője, hogy mindig tartalmaznak egy tényleges tulajdonnevet vagy tulajdonnévi használatú közsőt: 1055: *aruk fee* (DHA. 1: 150, SZENTGYÖRGYI 2010c: 36–42, vö. még 2009: 64–65).

A szövegbe illesztést megelőző választást aztán az adott elemnek a mondat szintagmatikus szerkezetébe morfológiai vagy morfológiai természetű eszközökkel történő beillesztése követi, amely különféle megoldásokkal realizálódhat. SZENTGYÖRGYI RUDOLF a beillesztési módokat két típusra, „szabályos” és „szabálytalan” megoldásokra osztja fel, s a típusok között további altípusokat is kijelöl. A szabályos, azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó beillesztési módzatok között négy altípust tart számon a szerző: 1. valamely függő eset esetragjának a jelentkezését: 1055: *duabus ... uiis* (DHA. 1: 150), 2. latin prepozíció + függő eset esetragjának az együttes használatát: 1075/+1124/+1217: *in aquam Sitouam* (DHA. 1: 213), 3. a zéró fokon álló nominativusragban megnyilvánuló beillesztést: 1111: *Thebaldus Sumuginensis* (DHA. 1: 383), 4. a ragozhatatlan vagy ragozni nem kívánt nevek függő esetben is zérómorfémával történő megjelenését: 1055: *super balatin* (DHA. 1: 150).

SZENTGYÖRGYI a magyar morfológiai eszközök beillesztésben való szerepvállalását nevezi szabálytalan beillesztési módnak. A szabálytalan beillesztések csoportjában szintén négy altípust nevezhetünk meg: 1. a magyar viszonyragok: 1075/+1124/+1217: *in loco, qui dicitur Wagetuin* (DHA. 1: 215), 2. a névutók: 1055: *monarau bukurea* (DHA. 1: 150), 3. a latin prepozíció + magyar esetrag: 1075/+1124/+1217: *In Sitouatuin dedi* (DHA. 1: 215), illetve 4. a latin prepozíció + névutó: 1055: *ad brokina rea* (DHA. 1: 150) által történő beillesztéseket (SZENTGYÖRGYI 2010c: 42–43, vö. még 2010b: 79–81).

HOFFMANN ISTVÁNNAK és SZENTGYÖRGYI RUDOLFNAK a középkori oklevelek névanyagán alapuló rendszerező munkája után az itt következő egységben nem az a célom, hogy egy újabb tipológiát állítsak fel, hanem sokkal inkább arra törekszem, hogy — tágabb összefüggésben ugyan, de — a garamszentbenedeki alapítólevél latinizáló névhasználatában megmutatkozó jellegzetességeket feltárjam.

GYÖRFFY GYÖRGY számításai szerint az oklevelek latin nyelvű névhasználatára „messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad” (1970: 200). Az oklevelek nyelvén, vagyis latinul megjelenő helynevek, amelyek ugyancsak tekinthetők szórványoknak³⁹ sokáig kívül rekedtek a nyelvtörténeti

³⁹ A szórvány terminus használata az oklevelek latin nyelvű helyneveire kifogásolható ugyan, de az egyszerűség kedvéért a magyar nyelven szereplő helynevek mellett a latin nyelvűekre is eképpen utalok az alábbiakban.

kutatások látóterén. Újabban azonban — amint az a fentiekből is kitűnik, főként BENKŐ LORÁND és HOFFMANN ISTVÁN kezdeményezésére — a magyar nyelvű helynevek mellett a latin nyelvűek is egyre nagyobb teret kaptak a nyelvünk történetére irányuló vizsgálatokban. A magyar nyelven előfordulókhöz hasonlóan az így megjelenő nevek is mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásanyagára kell ugyanis tekintettel lennünk, hiszen az anyanyelvi háttér az oklevelek latin vagy latinosított nevei esetében is feltárható (HOFFMANN 2004a: 15, vö. BENKŐ 1996: 224). A garamszentbenedeki oklevél helyneveinek ilyen szempontú vizsgálata további fontos adalékokkal járulhat hozzá a latinizálás hátterének megvilágításához. Az alapítólevél latin és latinosított helynevei között ugyanis több olyan is akad, amely nem illeszkedik a középkori oklevélírói gyakorlat tipikus megoldásai közé, ily módon pedig az oklevél latin névelőfordulásainak elemzése által az oklevelek latinizáló helynévhasználatát befolyásoló további motivációk kerülhetnek napvilágra.

A kiindulópontot e fejezetben is minden esetben az alapítólevél latinizáló helynevei szolgáltatják, de a téma pontosabb kifejtése érdekében olykor egyéb források névanyagát is bekapcsolom a vizsgálatomba. Emellett az oklevél latinizáló névhasználatának a bemutatását egyéb beillesztési módzatok tárgyalásával is kiegészítem. Itt kapnak például helyet a feltételezhetően magyar esetraggal álló *Sitouatuin* és *Wagetuin* helynevek, illetve az alapítólevél megnevezőszós szerkezeteinek az elemzései is.

4.2. Latin szöveg és magyar helynév kapcsolata

A magyar nyelvtörténeti és történettudományi szakirodalomban sokak érdeklődését felkeltette már az a kérdés, hogy mi indokolja a nagy számú magyar nyelvű szórvány megjelenését a latin nyelvű oklevélszövegekben. E kérdésfelvetés hátterében az a mögöttes vélekedés húzódhat meg, miszerint a latin nyelven megfogalmazott szövegekben „szabályosan” latin nyelven kellene megjelennie a helyneveknek is. Mielőtt tehát az oklevél nyelvén, azaz latinul szereplő szórványok nyelvtörténeti elemzésére rátérnénk, előzetesen az oklevelek magyar nyelvű szórványainak ügyében is célszerű állást foglalnunk.

A 20. század elején PINTÉR JENŐ állt elő elsőként a Tihanyi alapítólevél szemszögéből átgondolt megoldási javaslattal, az 1055. évi oklevél magyar nyelvű szórványait részben Miklós püspök hiányos nyelvtudására vezetve vissza: „Miklós püspök nem tudott egészen jól latinul s ezért az olyan helyeken, ahol a magyar szavak lefordítása nehéznek látszott, meghagyta a magyar szót” (1921. 1: 44). A latin nyelvű oklevelekben megjelenő nagy számú magyar nyelvű szórvány megjelenését hasonló okokra vezeti vissza az Ó-magyar olvasókönyv szerzőpárosa is: „mivel a latin nyelvtudásuk nem győzi, rendesen meg sem próbálkoznak a kevésbé közönséges latin szavakkal értelmezhető határnevek vagy magyar szavak lefordításával, hanem egyszerűen magyarul írják oda,

sőt a magyar elemet nem egyszer magyar raggal kapcsolják bele a latin szövegbe” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXII–XXIII). PINTÉR JENŐ a saját fent idézett véleményét részben megcáfolva annak a mások által is kifejtett gondolatnak is hangot ad, hogy „amikor tudta is a megfelelő latin szót, jobbnak látta az eredeti magyar szó alkalmazását” (1921. 1: 44).

PAIS DEZSŐ később — ugyancsak a Tihanyi alapítólevélből kiindulva — úgy fogalmaz, hogy „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik, de többször a bizonyára tulajdonnévvé még nem is rögződött határrész- vagy határpont-jellegzőket is a hazai nyelven fejezik ki” (1955b: 6). Ennek a gondolatnak az előzménye már az Ó-magyar olvasókönyv lapjain is feltűnik, amellet ugyanis, hogy a szerzők a magyarul megjelenő nevek lefordíthatatlanságát vallják, a munka egy későbbi pontján azt mondják, hogy a magyar szavak „fordíthatlanul hagyását, sőt érintetlenségét a személyazonosítás és helymeghatározás szabatoságának szempontja kívánta” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXIV).

Ez a kérdés a 20. század második felében is foglalkoztatta az oklevelekkel kapcsolatba került tudományterületek szakembereit. A történettudományban megjelent egyik nézet például az oklevelek funkcióját szem előtt tartva kísérli meg magyarázni az effajta nyelvi elemek előfordulását. GYÖRFFY GYÖRGY szerint az anyanyelvi elemek megjelenését az oklevelek jogbiztosító feladata követeli meg, mivel csak így maradhat sértetlen a helynevek azonosító szerepe, amely a tulajdonnevek esetében a legfontosabb funkció. „A középkori határjáró nem azért jegyezte fel a neveket, hogy anyanyelvével tüntessen, hanem azért, hogy birtokjogot igazoljon. Mennél hívebb volt a feljegyzés, annál jobban megfelelt a jogbiztosítás céljainak” (1970: 200). A mai tudományosságban elterjedt eme felfogás — mint a helynevek magyarnyelvűségét önmagában magyarázó motívum — gyenge pontjaira rámutatva jegyzi meg HOFFMANN ISTVÁN, hogy az azonosító funkcióval rendelkező tulajdonnevek mellett az efféle funkciót nélkülöző köznevek is jelentékeny számban jelen vannak magyar nyelven a határleírások latin szövegeiben (2004a: 12). A történettudományban a fenti elképzelés mellett a másik elterjedt magyarázat pedig az írásbeliség kialakulatlanságát nevezi meg a latin nyelvű oklevelek magyar nyelvű szórványainak háttéréként (KRISTÓ 1970: 210).

A nyelvtudomány szempontjait érvényesítve BALÁZS JÁNOS mindenekelőtt nyelvészociológiai tényezőkre vezeti vissza az oklevelekben ilyen módon megjelenő kétnyelvűséget. Nézete szerint a vulgáris nyelvű szórványok a nótáriusok anyanyelvi tolmácsolásának a nyomai. Az anyanyelvi tolmácsolásra pedig azért volt szükség, mert a „hivatali ténykedés” során latinul nem tudó vulgáris laikusokkal is elkerülhetetlenül érintkezniük kellett, jóllehet az oklevél szövegét latinul jegyezték le (1989: 102–104). E szempont kapcsán szól arról SZENTGYÖRGYI RUDOLF, hogy a latin nyelvű iratok keletkezése után azok használata is meg-

követeli a magyarról latinra, illetve a latinról magyarra történő tolmácsolást. Az oklevelek fogalmazványában és tisztázatában latinná lett szöveg a második szóbeliségben (pl. az oklevélhez kapcsolódó peres eljárások során) ugyanis ismételtén magyar nyelvűvé válik (2010a: 33, vö. még 2010b: 73–74).

HOFFMANN ISTVÁNNal egyetértve magam is úgy vélem, hogy az oklevelekben megmutatkozó kétnyelvűség magyarázataként több tényezővel is érdemes egyidejűleg számolnunk, s közöttük legfőképpen az európai oklevélírói gyakorlat mintáját, valamint az oklevelek elsődleges jogbiztosító szerepét emelhetjük ki. A tudatos oklevélírói gyakorlattal kapcsolatban álló, részben ebből következő egységesítő szándék mellett ugyanakkor nem zárhatjuk ki az „emberi tényező”, vagyis az ösztönösség és a véletlenszerűség szerepét sem a magyar nyelvű elemek lejegyzésében (vö. HOFFMANN 2004a: 13–14).

Az oklevelek magyar nyelvű szórványai kapcsán megállapított gondolatok fontos kiindulópontul szolgálnak az oklevelek latin nyelven szereplő tulajdonneveinek az értékeléséhez is. Az oklevél nyelvén (latinul) megjelenő helynevek lejegyzését tehát nem önmagában a nevek lefordíthatósága motiválta, akkor ugyanis — tekintve, hogy a helynevek igen gyakran áttetsző, világos köznévi azonosíthatósággal bírnak — sokkal nagyobb számban fordulnának elő latin nyelvű helynevek az oklevelekben. Ugyanakkor a legtöbb esetben a latin nyelvű szórványok azonosító funkciója — mint a tulajdonnevek legfontosabb szerepe — a nevek lefordítása ellenére feltételezhetően sértetlenül megőrződött, az oklevél jogbiztosító szerepe ezt ugyanis megköveteli. Az oklevelek latin és latinizáló neveinek megjelenését tehát egyéb tényezők idézhették elő.

4.3. A latin és a latinizáló névhasználat típusai

1. A latin, illetve a latinizáló névhasználat alá HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan (2004a: 15–38) a következő alapítólevélbeli névformákat sorolom: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formákat: pl. a *Csongrád* név *Cernigradenses*, *Cernigradensium* (DHA. 1: 216) alakjait; 2. a magyar nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítását: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első deklinációs nevek mintájára történő ragozását: **rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam** (DHA. 1: 213); 3. a nevek részfordítását: *Nagy-Alpár* — *iuxta aquam maioris Alpar* (DHA. 1: 216); 4. a magyar nevek lefordításával létrejött latin neveket: *Sáros-tó?* — *Lutea piscina, Kerek-tó?* — a *piscina*, que dicitur *Rotunda* (DHA. 1: 216); 5. a latin névmegfelelők használatát: pl. a *Danubius* (pl. DHA. 1: 217) névalakot a *Duna* latin nevéként.⁴⁰

⁴⁰ Én magam azért nem választottam szét a „mit illeszt be?” kategóriáját a „hogyan illeszt be?” kérdéstől, mert erősen összefonódnak vélem azokat. Egyrészt ezeknek az alakoknak egy igen jelentős része a szóbeliségben nem, csupán az írásbeliségben létezik, másrészt pedig bár-

SZENTGYÖRGYI RUDOLF differenciáltabb megközelítése szerint a beillesztést megelőző névválasztás egyik típusaként megnevezett latinositás alá három lehetséges eljárás sorolandó: egyrészt a szemantikailag áttetsző nevek lefordítása: 1075/+1124/+1217: *Aranyas* ~ *Aureus* (DHA. 1: 218), másrészt a nevek latin képzővel való ellátása: +1186/[1270 k.]: *Bichariensis* (Gy. 1: 601–603), harmadrészt pedig a nevek latin szóvégekként való azonosítása: *Sitoua* > 1075/+1124/+1217: *Sitouam*⁴¹ (DHA. 1: 213). A szerző ezeket a neveket alkalmi névformának tekinti, amelyek a megalkotás pillanatában csupán nyelvi és nem tulajdonnévi megfelelők. Bizonyos nevek latin névmegfelelőjének az oklevelekben való feltűnését a helyek tulajdonnevei között, a részfordításokat⁴² pedig a névválasztás külön csoportjaként tárgyalja (2010c: 38–40).

Az alábbiakban az általam fent megjelölt öt típus rendjében haladva mutatom be a latinizálás jellegzetes típusait a magyarországi oklevelekben, főképpen a garamszentbenedeki oklevélben.

2. A Korai magyar helynévszótár 1. kötetében található több mint 400 ide vonható helynév (főként településnevek, víznevek és hegynevek) közel 2000 latinizáló névadata alapján átfogó képet kaphatunk a középkori oklevelek latinizáló szokásairól. A szótár adatai alapján kijelenthetjük, hogy a latinizálás legkedveltebb módjaként a nevek morfológiai szerkezetének módosításával létrehozott latinos formákat jelölhetjük meg, s erre az eljárásra a településnevek köréből idézhetjük a legtöbb példát: a 2000 adat 44%-a ezt a típust képviseli (vö. SZŐKE 2008: 271). Az így létrehozott *-iensis* végződésű melléknévi (1263: *Sceguediensis*, KMHsz. 1. *Szeged*) és *-inum* végű főnévi (1282: *Zegedinum*, KMHsz. 1. *Szeged*) névforma SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint „jellemzőbben, de nem kizárólagosan a szemantikailag nem transzparens nevek esetében gyakori” (2010c: 39). A melléknevet eredményező végződés *-iensis* vagy *-ensis* alakban is hozzákapcsolódhatott a magyar nevekhez (pl. *Chonienses* és *Wacensis*), de egyértelműen az *-iensis* fordul elő gyakrabban. A nevek túlnyomó többsége ezzel a változattal válik latinizáló névformává: +1153/1261/1417: *Abawyuariensi* (KMHsz. 1. *Abaujvár*), 1304: *Orodiensi* (KMHsz. 1. *Arad*), 1303/1352//1714: *Bihariensis* (KMHsz. 1. *Bihar*) stb. Az *-ensis*-re mint változatra pedig a legin-

melyik megoldást is választja az oklevélíró, azt azzal a céllal teszi, hogy az adott nevet minél könnyebben be tudja illeszteni a latin szövegbe, ezek az alakok ugyanis minden alkalommal deklinálva fordulnak elő. Az én értelmezésemben tehát nem önmagában a latin esetrag használata a „hogyan?”, hiszen nincs is más megoldás, hanem sokkal inkább az, hogy például lefordítja-e a nevet vagy csupán latin (*-iensis*) végződéssel látja el.

⁴¹ A nevek latin képzővel való ellátása és latin szóvégekként való azonosítása tehát SZENTGYÖRGYI RUDOLF vélekedése szerint még nem szövegbeillesztési eljárás, azt ugyanis a megfelelő esetrag használata idézi elő.

⁴² SZENTGYÖRGYI RUDOLF a *félfordítás* terminust használja (vö. 2010c).

kább *-iensis* végződéssel álló nevek adatai között találunk egy-két példát: 1124/1666: *Baacensis* (KMHsz. 1. *Bács*), +1124/+1217: *Borsensem* (KMHsz. 1. *Bars*).

A garamszentbenedeki oklevél ilyen módon latinizált neveinek nagy része — a középkori oklevelek jellemző tulajdonságainak megfelelően (vö. SZŐKE 2008: 269) — az országos ismertségű helyek nevei közül kerül ki (pl. *Cernigradenses*, *Wacensis*), de megtaláljuk a latinizálás e típusát a nem széles körben használatos nevek esetében is. Ez utóbbi nevek közös ismérve, hogy a településre magára utaló név mindig magyarul szerepel az oklevélben (pl. *Alpar*, *Chonu*), a latinizáló alak főként a településen élő emberek megjelöléseként (tehát a magyar helynévből alkotott latin melléknévi formában) tűnik fel a szövegben. A „*piscatores autem Chonienses, Alparienses et de Sagi ex Ticia [...] pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur*” szövegrészletből azonban talán az is kiolvasható, hogy az országos ismertséggel nem rendelkező helyek neveiként megjelenő latinizáló alakok az azonos formák ismétlődésének elkerülése végett jelennek meg az oklevélben. A Csany és Alpár területén élőket megjelölő latinizáló formák után ugyanis a Sági területén élőkre *de* + helynév prepozíciós szerkezettel utal az oklevélíró, pedig e név esetében sem okozott volna nyilvánvalóan nehézséget az előző formákhoz hasonló **Sagienses* latinizáló névalak megalkotása. Másfelől viszont kétségtelen, hogy a *Chonienses* és *Alparienses* formák helyett is használhatta volna az oklevél lejegyzője a *de Sagi*-hoz hasonló, az oklevelekben jóval sűrűbben előforduló **de Chonu* és **de Alpar* szerkezeteket.

HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél *balatin* ~ *bolatin* szórványa kapcsán a latinizálás ezen típusának egy újabb megjelenési formáját is felveti. A középkori források a tó neveként az oklevélírói szokásokhoz alkalmazkodva rendre a latinosított *Balatinum* variánst használják. A Tihanyi alapítólevélbeli *balatin* ~ *bolatin* formák a *Balatinum* latinosított alakoktól egy fontos jegyben különböznek, mégpedig abban, hogy a latinos végződés deklinálható részét nem tartalmazza, ennek megfelelően HOFFMANN ISTVÁN ezeket a formákat a „latinizáló névhasználat kezdeményének” tartja (2010a: 48). SZENTGYÖRGYI RUDOLF azonban az 1055: *balatin*, 1211: *Bolotun*, 1420: *Balaton* neveket az utolsó magánhangzó tekintetében szabályos hangtörténeti változás nyomán létrejött alakváltozatoknak tartja, s ennek megfelelően a Tihanyi alapítólevél szórványát nem a latinos, hanem az élőnyelvi névformák közé sorolja (2011: 193, 197). Ilyen — általában véve is ritka — megoldással a garamszentbenedeki oklevél latinizáló névformái között nem találkozunk.

3. A középkori oklevelek latinizáló eljárásai között a magyar nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítása fordul elő a legkisebb arányban: a Korai magyar helynévszótár 1. kötetében lévő latin nyelvű formáknak csupán 8%-ában éltek ezzel az eljárással az oklevélírók (vö. SZŐKE 2008: 271). Az eképpen latinosított nevek jellegzetessége, hogy míg az oklevelekben nagy számban megjelenő latinizáló településnevek körében csak elvétve találkozunk ilyen

megoldásokkal, annál gyakoribb ez az eljárás a víznevek között. E helynévfajtnál is főként — az *a* tövű I. deklinációs latin szavak sorába tökéletesen beilleszthető — *a*-ra végződő víznevek esetében jelenik meg valamely függő eset ragja.

Az oklevélírói gyakorlat efféle „normáinak” érvényesülését láthatjuk a gáramszentbenedeki oklevél megszövegezésében is. Az alapítólevél szövegeit ebből az aspektusból szemügyre véve azt találjuk ugyanis, hogy az oklevél lejegyzője — egy, ebbe a csoportba bizonytalanul besorolható adatot nem számítva — csupán vízneveket látott el latin esetvégzódésekkel. A helyfajtáját tekintve bizonytalan előfordulás a Nógrád megyei Füzegegy folyó felett elterülő birtok határleírásának „ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis* et *Zilam*” szerkezetében olvasható. Ez a szerkezet a határleírás határpontjaként álló halastó (*piscina*) közelebbi helyének a meghatározását hivatott kifejezni azáltal, hogy megmondja: a halastó az újvárosi várnépek⁴³ és *Szila* között helyezkedik el. A *Nova Civitas* a Szent István korában létrejött Újvár megye központjának a neve, amit — a gáramszentbenedeki oklevélben és a dömösi adománylevélben lévő Újváros jelentésű *Nove Civitatis* kivételes előfordulása mellett (KMHsz. 1. *Újváros*) — leginkább *Abaujvár(a)* és *Újvár* néven említene a források (LELE 1994, TÓTH V. 2001b: 14–15, 153–155, KMHsz. 1. *Abaujvár, Újvár*). A *Szila* helynév a határleírás egy korábbi pontján is feltűnik, a birtok első határpontjaként álló hegy pontosabb meghatározásaként: „primum in monte *Gcohlu* fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter *Zyla*” — „elsőként a *Gcohlu* hegyen van egy árok Szent Benedek részén a *Zyla* között”.⁴⁴ A két előfordulás között több hasonlóság is megfigyelhető. Egyrészt az, hogy egyik alkalommal sem jelenik meg a név mellett latin földrajzi köznév, másrészt pedig az, hogy mindkét esetben az *inter* ’között’ jelentésű accusativust vonzó prepozíció után következik a helynév. Amíg azonban a halastó helyét közelebbről meghatározó szövegrészben a latin szavak mintájára az accusativus ragját a név végéhez illesztve említi meg a nevet az oklevél írója, addig az első határpont megjelölésekor ez az esetrag elmaradt. Az esetrag elhagyása mellett ugyanakkor az *inter* prepozícióval kifejezett viszonynak a második tagja is kimaradt a szövegből, ami igencsak megnehezíti a szöveghely pontos értelmezését.

A latin szóvéggként azonosított nevek további példáit a gáramszentbenedeki oklevél három vízneve szolgáltatja: a *Zsitva*, a *Tisza* és az egyesek által idevont *Garam* nevek fordulnak elő ilyen alakban. Más *a*-ra végződő (víz)nevek (például *Zsikva* vagy *Kompa*) — amelyek (függő esetben) csupán egy-egy alkalommal szerepelnek az oklevélben — megfelelően deklinált latin földrajzi köznév kíséretében bukkannak fel a szövegben: „ipsum rivulum *Sikua*” és „super aquam *Compa*”.

⁴³ A szórt birtokszerkezet következtében az újvári várnak több megyében, így pl. Nógrádban is voltak birtokai, népei (vö. KIS–KÖRMENDI 2006: 59).

⁴⁴ KIS PÉTER és KÖRMENDI TAMÁS az „inter *Zyla*” szerkezetet nem a *között* névutóval, hanem a „*Zyla*-tól” szerkezettel adja vissza (2006: 58).

Már HOFFMANN ISTVÁN is megfogalmazta korábban, hogy a mindig megfelelő esetben szereplő fajtajelölővel álló nevek többnyire nincsenek deklinálva (vö. 2004a: 18). Ritkán azonban az is előfordul, hogy a latin fajtajelölő lexéma mellett álló magyar név is kap esetragot. A garamszentbenedeki oklevélben az apátság helyének leírásában például ezt olvashatjuk: „**rivulus nomine Sarracka decurrit in aquam Sitouam**”. Ezen oklevélrészletnek a zobori konvent 1406. évi oklevelében történő említésekor az accusativusi végződés elmarad a szövegről, a szövegrészletnek a garamszentbenedeki oklevél szövegétől eltérő formában történő folytatásában azonban accusativusban tűnik fel a víznév: „Riuulus, nomine *Saraska*, decurrens in aquam *Zythwa* peruenissent, deinde per eandem aquam *Sythwam*” (vö. KNAUZ 1890: 25).

A következő függő eseti említéskor a név előtt nem szerepel ugyan latin földrajzi köznév, a garamszentbenedeki oklevél írója a prepozíció mellett a nevet mégsem ragozza a latin szavak mintájára: „*dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine Tazzar super Sitoua*”.⁴⁵ Ez esetben arra is gyanakodhatunk, hogy a szerkezet bonyolult megfogalmazása miatt marad el mind a fajtajelölő szó, mind a névvégi esetjelölés. A szerkezet fő mondanivalóját ugyanis a „*dedi [...] villam [...] nomine Tazzar*” megnevezőszós szerkezet hordozza. Az *eciam* kitételét az indokolja, hogy Taszár adományozása egyéb birtokok adományozása után következik az oklevélben. A *villam Bissenorum* ’besenyők faluját’ birtokos szerkezet az adományozott földterületet határozza meg közelebbről; az *ad arandum* ’(föld)művelés céljából’ kifejezés pedig az adományozás szándékát hivatott megjelölni. Végül pedig a *super Sitoua* ’a Zsitva fölött’ a *villam Bissenorum* szövegrészhez hasonlóan a hely pontosabb körülhatárolását segíti elő. A név következő oklevélbeli megjelenésére áttérve — amely közvetlenül az előbb említett rész után következik a szövegben — azt látjuk, hogy bár nem megnevezőszós szerkezetben jelenik meg az adományozott földterület, de az előző szövegrészhez hasonlóan számos információt magába sűrítő szövegkörnyezetben tűnik fel. A *Sitoua* név előtt mégis ott áll az accusativusban lévő *aqua* földrajzi köznév, illetve a név előző megjelenésére utalva az *eadem* ’ugyanaz’ jelentésű névmás is: „*dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua*”.

A középkori oklevelek megnevezőszót tartalmazó szerkezetei többnyire „tiszta” fordulnak elő az iratokban (tehát a szerkezet tagjai közé nem ékelődnek be egyéb szerkezetek: pl. „*villam, que dicitur Sagi*” vagy „**villa Kouachi nomine**”),

⁴⁵ Igaz ugyan, hogy a *super*-nek alapvetően ablativusszal állva ’fölött’ a jelentése, és ebben az esetben nem róhatjuk fel a *super Sitoua* szerkezet kapcsán a rag elmaradását, de FINÁLY HENRIK szótára szerint a prepozíciónak tárgyesettel (nyugvást és mozgást jelentő igék mellett) egyaránt lehet a jelentése a ’felett’ és a ’felibe’ (1884). Emelett erre a jelenségre az alapítólevélből is több példát idézhetünk: „*que est in parte Sancti Benedicti cum Gehgi super ripam Tize*” (DHA. 1: 216).

de a garamszentbenedeki oklevélből is tudunk további példákat idézni a közbeékeléssel⁴⁶ megtoldott formákra: pl. „*terram circa eandem aquam Tiza, que vocatur Alpar*”. A Taszár birtok adományozásáról szóló szövegrészlet bonyolultságától ez a szöveghely elmarad ugyan, de a *Tiza* név mellett megjelenő *aquam* köznév azt mutatja, hogy nem e szerkezetek megformálási módjában kell keresnünk a magyarázatot arra, hogy a *Zsitva* név miért tűnik fel földrajzi köznév mellett latin esetraggal (in *aquam Sitouam*), majd esetrag nélkül latin prepozícióval (*super Sitoua*) végül prepozíció és fajtajelölő lexéma kíséretében ugyancsak esetjelölés nélkül (*super eandem aquam Sitoua*).

A garamszentbenedeki oklevélben a *Tisza* víznév szolgáltatja a legtöbb⁴⁷ esetvégződéssel ellátott adatot. Az egyetlen latinos alakja (ex *Ticia*) mellett ugyanis a számos függő esetben előforduló magyar nevei között csupán kettőt találunk, ahol a latin prepozíció mellett a név végén nincs latin esetvégződés: „*cadit in Tiza*”, „*versus decursum Tiza*”, illetve tovább három alkalommal a megfelelő esetben álló földrajzi köznév mellett szerepel a latin esetrag nélküli magyar név: pl. „*piscinas, que infra decursum eiusdem fluvii Tiza existunt*”.

A *Tisza* név *Tize*, *Tisce* stb. alakja kapcsán a szakirodalomban felmerült annak a lehetősége, hogy a *Tiza* genitivusa mellett ezek a nevek nominativusban álló magyar alakok is lehetnek (vö. ORTVAY 2: 268, MELICH 1925–1929: 64–65). ORTVAY TIVADAR a forrásai megjelölése nélkül utal arra, hogy ez a víznév „*Tice*, *Ticze* stb. alanyeseti használatban is szerepel” az okiratokban, valamint kifogásolja SZABÓ KÁROLY elképzelését, aki a Kézai Simonnál meglévő *Tize* alakot genitivusnak értelmezi (ORTVAY 2: 268). A Kézai gesztájában szereplő „*usque Tize flumen*” szerkezet *Tize* szórványa azonban nem említhető példaként a kétségtelenül nominativusban álló *e*-végű formák előfordulására, hiszen a latin földrajzi köznév mellett a latin vagy latinosított helynevek genitivusi formában is megjelenhetnek (vö. BENKŐ 1996: 236, 1998: 89, HOFFMANN 2004a: 49–50). Kézai szerkezete tehát tökéletesen illeszkedik a középkori oklevelek megfogalmazási módjához, ennek megfelelően a szöveghelynek ’a Tisza vizéig’ fordítása is számba vehető (SZABÓ K. 1862: 17). A garamszentbenedeki oklevélben meg-

⁴⁶ A „közbeékelte” határozós szerkezet tulajdonképpen jelző: pl. *pugna ad Cannas* (’a Cannae mellett vívott csata’). Erre a szerkezetre a magyarban is találunk példát: *paradicsomban való gyümölcs* (tkp. ’paradicsomi gyümölcs’; HB.). Amíg azonban a latinban nem kell létigei vagy egyéb eredetű kopula, addig a magyarban többnyire a *levő*, *való* igenévvel használatos ez a szerkezet.

⁴⁷ Ez a kitétel számtanilag és arányokat tekintve is igaz: a *Zsitva* öt függő eseti előfordulásából ugyanis három, a *Garam* esetében a nyolcból kettő (bár ezek közül az egyik a *Grana*, amelynek deklinált volta megkérdőjelezhető), a *Tisza* tizenöt deklinálható előfordulása közül pedig tíz nevet látott el az oklevél írója latin esetvégződéssel. Azokban az esetekben azonban, amikor a *Tisza* és *Zsitva* nevek ablativusát várnánk, az írott forma alapján nem tudjuk mérlegelni, hogy a név nominativusban vagy ablativusban szerepel-e, a két esetreg ugyanis csak a hosszúságukban különbözik egymástól: pl. *cum ipso fluvio Tiza* (DHA. 1: 215).

jelenő valamennyi *Tize* alak is a magyar *Tiza* név genitivusi végződésű formájának tekintendő: „a ripa *Tize*” ’a Tisza partjától’, „angulos *Tize*” ’a Tisza kanyarlatait’ stb. Mindezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a *Tize* alakok minden esetben genitivusi formák, csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy ezek az előfordulások nem támogatják a *Tize* esetleges nominativusi használatát.

A garamszentbenedeki oklevél írója a Garam folyó nevét *Gran*, *Grane* és *Grana* alakváltozatokban rögzíti. Helynévszótáraink e két utóbbi nevet mint a folyónév latinizált formáit szerepeltetik (vö. TÓTH V. 2001b: 195, KMHsz. 1. *Garam*), HOFFMANN ISTVÁN pedig a *Gran* magyar változatként értékelése mellett azt is elképzelhetőnek tartja, hogy ez esetben is latinnyelvűséggel van dolgunk, hiszen a 13. századtól a forrásokban nagy számban megjelenő, a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákkal párhuzamosan a 14. századig a torlódásos változatok is megmaradnak az oklevelekben (2007b: 23–24).

Megítélésem szerint ezek az előfordulások nem feltétlenül tartoznak az oklevél latinizáló névhasználatának esetei közé, mégpedig az alábbi okok miatt. A *Grane* forma egy alkalommal fordul elő az oklevélben birtokos szerkezetben: „**ex alia vero parte *Grane***”, a név ezen változatát tehát nagy valószínűséggel tarthatjuk valóban latin esetvégződéssel (genitivus) ellátott névformának. A *Grana* alakot két ízben használja az oklevél írója a folyó megnevezéseként: „rivulus nomine *Tapla* currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est”. Ha a *Grana* latinizáló név volna, akkor az idézett szöveghelyen megfelelően deklinált névformákat találnánk: az *in Grana* prepozíciós szerkezet helyett tehát accusativusban álló *in Granam* szerepelne az oklevélben. Egy 1253. évi oklevél „ad fluvium *Grana*” (Gy. 1: 426) szerkezete kapcsán ugyanezt tapasztaljuk. Az accusativust vonzó *ad* prepozíció után ugyanis nem a *Granam*, hanem szintén a *Grana* formát jegyezte le az oklevél írója. Ebben az esetben azonban önmagában ez a jellegzetesség nem teszi egyértelművé, hogy magyar névvel állunk szemben, a latin rag elhagyását ugyanis a név előtt feltüntetett fajtajelölő is befolyásolhatta. A latin lexéma jelenléte ugyanakkor talán azt jelezheti, hogy nem latin névvel állunk szemben, nagyobb folyóink latinul szereplő nevei ugyanis többnyire fajtajelölő elem nélkül kerülnek bele az oklevelek szövegébe (vö. HOFFMANN 2004a: 46).

Mindezek mellett talán az is a *Grana* latinnyelvűsége ellen szólhat, hogy a forrásokban a mássalhangzó-torlódást bontóhanggal feloldott formákat is találunk: 1279: abbas et fratres Sancti Benedicti de *Garana* (ÁÚO. 12: 258–259). A *Gran* latin nyelvű változatként való értelmezését pedig a ragozhatatlansága miatt nem tartom valószínűnek. A magyar nevek latin nyelvű vagy latinizáló változatainak a megjelenésében vélhetően szerepet játszott ugyanis az, hogy a latin forma ragozása által a név jobban beilleszthetővé vált a latin mondat grammatikai szerkezetébe. Ugyanakkor talán a *Gran*, *Granis* deklinációs lehetőség sem elképzelhetetlen, aminek az ablativusa a *Grane* lenne.

Nézzük meg, hogy a fent tárgyalt névváltozatok kapcsán milyen más lehetőségek jöhetnek még szóba! Az oklevélnek a Garam folyó nevéként használt *Gran*, *Grane* és *Grana* névformáinak elemzésekor érdemes figyelembe vennünk azt is, hogy Esztergom német nevéként ugyancsak előfordul a *Gran* változat (Gy. 1: 237–250). Az elnevezés a Garam folyónév német *die Gran* nevéből származik — a folyó német nevének van *Grane* és *Grana* formája is (vö. EtSz. *Garam*, MELICH 1925–1929: 336) —, egykor ugyanis a Garam Esztergomnál érhetett el a Dunát (vö. KISS L. 1994: 75). A folyó német nevéhez hasonlóan a középkori oklevelek Esztergom nevéként is alkalmazták a *Gran* mellett a *Grane* és a *Grana* alakváltozatokat. A különböző változatok közös tulajdonságaként említhetjük meg, hogy azok csupán nominativusi esetben jelentkeznek az iratokban: pl. Cont. Admunt. (-1250) 1203: in palacio *Strigoniensi*, quod al. nom. *Gran* vocatur, Arnoldus: Chron. Slav. (-1209) 1189: in castrum, quod *Grane* dicitur, Ansbertus: Gesta Friderici (-1196) 1189: in vicina *Strigoniense* que et *Grana* dicitur (Gy. 2: 240).

Mindebből pedig az látszik valószínűnek, hogy Esztergom német neve mellett a folyó nevéként a magyarországi oklevelekben használt mindhárom alakváltozat (*Gran*, *Grane*, *Grana*) a folyó német nevére vezethető vissza. A rendelkezésünkre álló források alapján úgy tűnik tehát, hogy egyik névváltozat sem a latin nyelvű használatából vette eredetét.

A garamszentbenedeki oklevél *Grane* adata kapcsán ugyanakkor korábban azt mondtuk, hogy a szöveggörnyezete alapján nagy valószínűséggel tarthatjuk genitivusi esetvégződéssel ellátott névformának. Ezt a megállapítást az elmondottak fényében annyiban kell módosítanunk, hogy a *Grane* alak valószínűleg a Garam német nevéként használt nominativusi *Grane* formából származik, de a latin genitivusi esetvégződéssel ellátott nevekkel való hasonlósága alapján a folyó nevéként birtokos esetben kezdték el használni a magyarországi oklevelekben. A garamszentbenedeki oklevél mellett egy 1282. évi oklevél „aqua *Grane*” (Str. 2: 153) és egy 1300-as datálású oklevél „iuxta fluvium *Grane*”; „circa ipsum flumen *Grane*” és „aqua ipsius *Grane*” (Gy. 1: 453) szerkezeteit említhetjük meg erre utaló példaként. Ugyanakkor ezeknek a szerkezeteknek a *Grane* szórványa a genitivusi eset mellett nominativusban is állhat, csupán az „aqua ipsius *Grane*” szövegrészlet szórványa tartható egyértelműen genitivusnak, a szórvány előtti *ipse* névmás genitivusi *ipsius* formája ugyanis nem enged meg más lehetőséget.

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a *Grana* név kapcsán is. E név azonban a garamszentbenedeki oklevélben még tárgyesetben és alanyesetben is hasonlóképpen viselkedik, azaz mindkét esetben *Grana*-ként fordul elő, a későbbi oklevelekben azonban, ha nem is gyakran — valószínűleg az *a*-végű latinizáló nevek mintájára —, de megtalálható accusativusi végződéssel ellátott *Granam* formája is: pl. 1228/1229: Sancti Benedicti super *Granam* (DHA. 1: 204).

A Garam folyó elsődlegesen nem latinizáló *Grane* és *Grana* névformái mellett mindazonáltal a névnek létezik latinizáló változata (*Granus*) is: 1245: iuxta Bors super *Granum* (Gy. 1: 430).

Az oklevelekben magyar raggal megjelenő nevek tárgyalása nem tartozik ugyan szorosan hozzá a középkori oklevelek latinizáló névhasználatának tematikájához, de mivel a garamszentbenedeki oklevélben négy példát is találunk a szórványok ilyen formában való megjelenésére, érdemes röviden szólni erről a szerkezetről is. Az oklevelekben, történeti forrásokban nem túl gyakori a szórványok magyar határozóragos formában való beillesztése, ugyanakkor mind a helynevek (1265/1272: uenit ad *Balwankure*, OklSz. 795), mind a személynévek (1236: Zegenozo pertinet *Ieneunec*, OklSz. 683, 1216: *Ifeput*, *Bulfuhut*, *Chimont*, *Safhat*, *Meduet*, *Ilobarut*, JAKUBOVICH–PAIS 1929: 84) körében is találkozunk ezzel a megoldással (a ragos helynevek és személynévek további példáihoz lásd még PAULER 1899: 516, HOFFMANN 2007b: 19, SZENTGYÖRGYI 2010b: 80, 2010c: 42–43).

A beillesztési eljárások között a magyar nyelvi eszközökkel beillesztett szórványok vannak jelen a legkisebb arányban, ám a kategóriának mégis különböző altípusait tarthatjuk számon. A szórvány előtt álló latin prepozíció vonzataként megjelenő esetragos nevek: +1232/1384/1393: venit ad *Scertora* (KMHsz. 1. *Szer-tó?*) mellett a másik típusba azokat az előfordulásokat sorolhatjuk, ahol a megszokott latin közszó helyett magyar földrajzi köznevet találunk a szórvány előtt: 1327/1378: in aliud *patak Fywzerpatak* nominatum (Gy. 1: 146). E két típuson túl a Tihanyi apátság 1055. évi oklevele a magyar grammatikai eszközök oklevélbeli megjelenésének egy harmadik változatát is használja. Ez alapján pedig a magyar névutókat is a szórványbeillesztő eszközök közé kell sorolnunk, az alapítólevél szövege ugyanis 11 alkalommal mutat példát a *rea* névutó efféle használatára: pl. 1055: exinde *Mortis uuasara kuta rea* (DHA. 1: 150). Más oklevelekben ugyanakkor ez a megoldás egyáltalán nem jelenik meg (HOFFMANN 2007b: 23).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a magyar morfológiai eszközökkel való beillesztést szabálytalan beillesztési módnak nevezi — ahogyan erre már korábban is utaltam —, és négy fajtáját különbözteti meg: a magyar viszonyragok, a névutók, a latin prepozíció + magyar esetrag, illetve a latin prepozíció + névutó típusú beillesztéseket (vö. 2010b: 79–81, 2010c: 42–43).

A garamszentbenedeki apátság Komárom megyei adományait részletező szövegrészben a *Wagetuin* és a *Sitouatuin*⁴⁸ szórványok képviselik a magyar gram-

⁴⁸ A különböző munkák a garamszentbenedeki oklevélben ténylegesen szereplő *Sitouatuin* és *Wagetuin* alakokat *Sitouatu* (F. 1: 432, 2: 72, JERNEY 1854: 118, Cs. 3: 518, MELICH 1925–1929: 351.), *Sitouatuv* (F. 2: 72), *Sitoutui* (BOROVSKY 1907: 59), *Waghetum* (F. 1: 432, 2: 72) formákban közlik.

matikai eszközöket felhasználó beillesztési módokat: „In *Camarun* trium aratorum terram secus flumen *Danubii* et piscacionem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur *Wagetuin*. In *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur” — „*Camarun*-ban 3 ekealja földet a *Duna* mellett és egy halászhelyet a *Duná*-n egy *Wagetuin* nevű helyen. A *Sitouatuin* nevű helyen adtam 11 háznépnyi halászt és 4 ekealja földet és egy halászhelyet a *Duná*-n ugyancsak a *Sitouatuin* nevű helyen”. Emellett a különböző területről származó halászok halászati jogát taglaló oklevélrészben a *Sitouatuin* alak ismételtten megjelenik: „Piscatores autem *Chonienses*, *Alparienses* et de *Sagi* ex *Ticia*, *Gegnienses*, *Camarienses* et de *Sitouatuin* ex *Wag*, *Nitra*, *Sitoua* et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur” — „A *Chon*-i, *Alpar*-i és *Sagi*-i halászok a *Tisza*-ból, a *Geg*-i, a *komáromi* és *Sitouatuin*-i halászok pedig a *Wag*-ból, *Nitra*-ból, *Sitoua*-ból és a *Duná*-ból fogjanak halakat a testvéreknek, hogy abból táplálkozzanak”⁴⁹.

Mindezek alapján tehát úgy tűnik, hogy a szórványok *hol?* kérdésre felelő *Vág tövén* és *Zsitva tövén* magyar helyhatározóragos formában szerepelnek a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében.

A megnevezőszós szerkezetek határozóragos neveit (in loco, qui dicitur *Wagetuin*, in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur) SZENTGYÖRGYI RUDOLF attraktióknak tartja, véleménye szerint ugyanis a magyar nevek indokolatlanul ugyan, de az előljárószó (*in*) vonzataiként viselkedve a latin függő esetnek megfelelő magyar határozóragos formájukban jelennek meg a szövegben (vö. 2010b: 80, 2010c: 42–43).

A továbbiakban azt igyekszem mérlegelni, hogy valóban a latin függő esetnek megfelelő magyar határozórag jelenik-e meg a garamszentbenedeki oklevél fenti adataiban. Az *in Sitouatuin* előfordulást önmagában látva az elképzelés jogosnak tűnik. A megnevezőszóval álló magyar határozóragos nevek jelentkezése bizonytalanabbá tehet ugyan bennünket, de ezek felbukkanására — amint láttuk — magyarázatot adhat az attractio jelensége. A *Zsitvatő* név harmadik határozóragos előfordulásának magyarázatában ugyanakkor nehézségekbe ütközünk. Ez a szöveghely ugyanis azt szögezi le, hogy a *zsitvatői* (de *Sitouatuin*) halászok a Vágból, a Nyitrából, a Zsitvából és a Dunából halásszanak. Ebben az esetben tehát a *hol?* kérdésre felelő határozóragos névforma megjelenése nem magyarázható a latin *in* prepozíció utáni helyzettel. A két név négy adatának együttes vizsgálata alapján a *Wagetuin*, *Sitouatuin* határozóragos nevek magyarázataként esetleg az is felvethető, hogy az oklevél írója az adott területen hallott ragos ne-

⁴⁹ Egy 1489-es oklevélben ugyancsak határozóragos formában szerepel mindkét név az alapítólevélből vett megnevezőszós szerkezetben: „in Danubio in loco, qui *Sythwatwin* dicitur” és „in loco, qui dicitur *Wagethwyn*”, de ugyanebben az oklevélben a *Zsitvatő* neve határozórag nélkül is feltűnik: *Sythwathew* (KNAUZ 1890: 159, 237).

veket mint nominativusban álló alakokat jegyezhet le, hiszen a helynevek a mindennapi kommunikációs helyzetben ragos alakjukban sokkal gyakrabban használatosak, mint nominativusban.

A továbbiakban azt nézzük meg, hogy ezek az elnevezések milyen jellegű helyeket jelölnek az oklevélben. A vízrészec nevei közül a *fő* 'forrás, kezdet' utótagúak mellett a *tő* 'torkolat' utótagúakból is gyakran alakultak településnevek (vö. BÍRÓ 2005: 177, 2008: 77). GYÖRFFY ERZSÉBET ezeknek a neveknek a keletkezési módját nem tartja egyértelműnek. A problémát a *Körös-fő* névvel illusztrálva azt mondja, hogy *Körös* 'víz' → **Körös-fő* 'a Körös forrása, forrásvidéke' → *Körös-fő* 'a Körös forrásánál létesült település' többlépcsős változási séma mutatkozik a „leginkább kézenfekvő megoldás”-nak, a forrásra, forrásvidékre utaló nevek azonban szinte alig van adatunk. Azt is elképzelhetőnek tartja ezért, hogy az ilyen típusú neveket nem minden esetben a forrásnév → településnév metonímia hozta létre, hanem például *Körös-fő* 'a Körösnek a kezdete' → *Körös-fő* 'település' változással is számolhatunk (2011: 158–159). TÓTH VALÉRIA a folyónév + *fő* szerkezetű településnevek kapcsán azt igazolta, hogy a *fő* lexéma másodlagos (szekundér) településnév-formánssá is válhatott. A *Szalafő* település például a Zala forrásvidékétől meglehetősen távol helyezkedik el, így a forrásnévből metonimikusan nem keletkezhetett a településnév. A *fő* lexéma ezekben az esetekben tehát arra szolgált, hogy a víznévből olyan településnevet hozzon létre, ami az illető helység víz melletti fekvésére utal (2008a: 183). A folyónév + *tő* szerkezetű nevek esetében hasonló folyamatokkal számolhatunk.

Zsitvató települést, amely a mai Dunaradvány része (Gy. 3: 464–465), az előkerült bronzkori leletek alapján őskorinak tartják (vö. BOROVSZKY 1907: 59). A Dunán lévő halászhely adományozása mellett (*piscacionem in Danubio in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur*) a *Sitouatuin* névvel jelölt helyen az apátság 11 háznépnyi halászt, illetve szántóföldet is kapott (*in Sitouatuin dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra*), ami a hely lakott voltára is utalhat. Az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai bullában szereplő „ad finem *Sitoua*” — „*Sitoua* végéhez, torkolatához” (Str. 1: 190) szerkezet sem zárja ki azt, hogy a 11. századi alapítólevélben a *Sitouatuin* mint településnév fordul elő.

A garamszentbenedeki oklevél másik határozóragos nevét pedig talán a (Vág) folyó torkolatát, torkolatvidékét megnevező névnek kell tartanunk. Az 1209. évi bulla ugyanis név nélkül „in *Camarun* piscinam usonum” (Str. 1: 190) formában utal az alapítólevélnek a *Wagetuin* nevű helyen adományozott halászhelyére, és Zsitvató településsel ellentétben **Vágtő* település létezéséről a későbbi források sem tudósítanak. A szórvány a Komárom városhoz — „In *Camarun* [...] *piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin*” — tartozó azon területet nevezhette meg tehát, ahol a Vág a Dunába ömlött.

4. A nevek részfordításával létrehozott egyes oklevélszórványok tárgyalása előtt célszerű kijelölni azoknak a szórványoknak a körét, amiket ide tartozónak

ítélek, az e témakörben született tanulmányok ugyanis nem azonos módon határozzák körül az oklevelekben részfordítással megjelenő nevek kategóriáját. A továbbiakban HOFFMANN ISTVÁNhoz hasonlóan csupán a valamely elemében latin nyelvű szórványokat tekintem részfordítású neveknek (vö. 2004a). A latin fajtajelölő lexéma + magyar tulajdonnév kapcsolatát tehát csak abban az esetben tárgyalom az oklevelek kétnyelvű szórványai között, ha felmerül a latin köznévi elem névhez tartozásának a lehetősége (BENKŐ 1996: 235–236).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a részfordítással létrejött neveknek két típusát különíti el. Az egyiket véleménye szerint azok a birtokos jelzői szintagmák alkotják, amelyeknek az alaptagja latinra fordítva, a birtokos jelzői bővítménye pedig magyar nyelven szerepel: 1055: ad *angulum aruk* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szerkezeteknek a váza latin, hiszen a prepozíciós alaptagot a latin és nem a magyar szórendnek megfelelően követi a magyar nyelvű jelző. Az „ad angulum aruk” kétnyelvű helymegjelölés mögött azonban véleménye szerint kétségtelenül magyar helynév húzódik meg, amely jelölt *árok szöge/szöglete* és jelöletlen *árok-szög* szerkezetű egyaránt lehetett. Besorolása szerint ugyanebbe a típusba tartoznak másrészt a minősítő jelzővel alkotott helynevek is: 1055: ad *kangrez uiam* (DHA. 1: 150), amennyiben a szerkezet értelme ’lejtős út’. Az eddigieknél jóval elterjedtebbek azok az ugyancsak az első típusba sorolható szerkezetek, amelyeknek a földrajzi köznevét egy, a denotátumában közeli tényleges tulajdonnév pontosítja: 1055: ad *lacum turku* (DHA. 1: 150), feltéve, hogy ’*turku* település tava’ a szerkezet jelentése. A részfordítások második típusánál magyar nyelvű tulajdonnév vagy tulajdonnévi használatú földrajzi köznévi alaptag mellett a megkülönböztető vagy megszorító értelmű melléknevek vannak latinra fordítva: 1327>1410: *inferiori Gogy* ’alsó Gagy’ (Gy. 1: 84), 1208/1395: *magnum aruc* ’nagy árok’ (KMHsz. 1. *Nagy-árok*) (2009: 64–5, 2010c: 39–40).

A latin földrajzi köznévi + magyar helynévi típusú névelőfordulások a magyar oklevélírói gyakorlat elterjedt formáinak tekinthetők. BALÁZS JÁNOS a fajtajelölő lexémák gyakori megjelenését ilyen környezetben azzal magyarázza, hogy „az idegen nyelvű följegyzések írói [...] szükségesnek tartották közölni, hogy a leírt tulajdonnevek a névadási rendszernek melyik kategóriájába tartoznak. Úgy érezték, hogy ilyen kiegészítések nélkül olvasóik előtt homályban maradna, kinek vagy minek a nevei a leírt tulajdonnevek” (1963: 48). HOFFMANN ISTVÁN BALÁZS JÁNOS gondolatmenetét továbbviszi, és a mai nyelvhasználat jellegzetességei alapján azt is kiemeli, hogy „a legkülönbözőbb helyzetekben, illetve sokféle szövegtípusban (útikönyvekben, híryanagyokban stb.) tapasztalhatjuk, hogy a kevésbé ismert helyneveknek a használatát bármely nyelvben kíséri — az információ kiegészítését, a pontos megértést szolgálva — az adott hely jellegére, fajtájára, helynévi osztályára utaló nyelvi elemnek, többnyire földrajzi köznévi a kitétele” (2004a: 45).

HOFFMANN ISTVÁN azt is többször hangsúlyozza, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, de bizonyos esetekben mégis kirajzolódhat a megjelenésükben valamiféle következetesség. Az oklevél nyelvén, tehát latinul megjelenő, illetve latinizáló nevek előtt az oklevélírók az esetek túlnyomó többségében például nem érzik szükségét a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznév kitételét, ahogyan a garamszentbenedeki oklevél latinizáló víznevei kapcsán ezt korábban már részletesen kifejtettem. Emellett a földrajzi köznév tulajdonnév előtti megjelenését az ugyanazon névforma többszöri előfordulása is meghatározhatta valamelyest. Úgy tűnik ugyanis, hogy ha a nevet több ízben is megemlíttette az oklevél, akkor a latin földrajzi köznév gyakran csupán az első előforduláskor van jelen: 1257: *vadit ad Magnum Okur ... in medio fluminis Okur ... per medium Okur* (Gy. 1: 375). E jelenség bizonyos fokú esetlegességére is fel kell azonban hívnunk a figyelmet, arra tudniillik, hogy az „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznév megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások váltogatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta” (HOFFMANN 2004a: 46–47). A többjelentésű helynevek (amelyek leginkább a folyóvizek és a mellettük fekvő azonos nevű települések köréből kerülnek ki) esetében azonban a földrajzi köznevek feltüntetése sokkal gyakoribbnak tűnik, mint az elhagyásuk. Az oklevél műfaja megköveteli ugyanis, hogy az oklevélírók egyértelműen megjelöljék, melyik hely nevét említik meg éppen. Az Abaúj vármegyei Komlós település- és víznev oklevélbeli megjelenését például a *villa* és a *rivus* latin fajtajelölő teszi egyértelművé: 1270/1272: *villa Cumlous* és *ad rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114). Mindezek mellett a latin földrajzi köznevek felbukkanása vagy elmaradása esetleg a magyar név belső szerkezetével is kapcsolatba hozható. Azt az előzetes feltevésünket azonban, miszerint a hely fajtájára utaló magyar földrajzi köznevet (*patak*, *hegy*, *halom* stb.) tartalmazó szórványok előtt az ugyanezt a funkciót betöltő latin fajtajelölő lexémák ritkábban jelentkeznek az oklevelekben, a források névanyaga nemigen támasztja alá. Úgy tűnik ugyanis, hogy e nevek esetében is ugyanolyan fontosnak tartották az oklevélírók a hely fajtáját megnevező latin lexéma használatát (1332: *monte Korthweleshygh*, Gy. 1: 91), mint a földrajzi köznévi névrészt nem tartalmazó szórványok latin szövegbe illesztésekor (1303/1352//1450: *monte Chokas*, Gy. 1: 815) (vö. ehhez HOFFMANN 2004a: 44–50).

Az előbbiekből az is következik, hogy a legtöbb esetben a név előtt álló latin közszóban nem kell a magyar tulajdonnév részét képező köznevet keresnünk, az ugyanis a középkori oklevélírói gyakorlatnak megfelelően csupán a hely fajtájának pontosítására szolgált.

A tulajdonnevek előtt nem ilyen, tehát nem magyarázó céllal feltüntetett földrajzi közneveket nem egyszerű tetteen érni az oklevelekben, néhány esetben azonban nagy valószínűséggel állítható a latin fajtajelölő lexémának a magyar névhez tartozása, tehát a részfordítás esete. HOFFMANN ISTVÁN például névrendszertani okokra hivatkozva az *alpes Clementis* szórvány mögött *Kelemen-havasok* magyar névformát feltételez, a pusztai személynévi névadás (tehát a *Kelemen*-féle névforma) ugyanis hegynévek esetében kevésbé jellemző. Ugyanilyen okok miatt vethetjük fel a garamszentbenedeki apátság Sági nevű birtokának határában felbukkanó *Saruly* (*montem nomine Sorul*) név esetében is azt a lehetőséget, hogy ezt talán ugyancsak részfordítással alkották meg kétrészes magyar név alapján (*Saruly-hegy*) tekintve, hogy előtagjában személynévet azonosíthatunk. Nehézséget okoz azonban, hogy az ÁSz. csupán helynévi példákat hoz az esetleges *Soriul*, *Soriul* személynév bemutatására (725). Mindamellet az egyrészes *Saruly* alakot sem vethetjük el, mégpedig két okból sem. Egyrészt azért, mert a *Saruly* elem személynévi lexémaként való azonosíthatósága nem kétségtelen, másrészt pedig azért, mert még ha személynévi szerepben állt is, a pusztai személynévvvel azonos alakú természeti név létezése nem zárható ki. Ilyen névformák ugyanis többszörös metonímia révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhetnek (GYÖRFFY 2004: 131, RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). Más esetekben viszont — mint a *Titeli-hegy*: 1193–96 > 1216–18-ban *montis de Titili* (Gy. 1: 241) példájában — a fordítás módja teszi egyértelművé a magyar név szerkezetét (HOFFMANN 2004a: 21, vö. RESZEGI 2008: 139, 2011: 48).

A latin földrajzi köznevek kíséretében felbukkanó magyar helynévi szórványok között — igaz, nem túl gyakran — a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő magyar név + latin földrajzi köznév sorrendűek is előfordulnak. Éppen szórványos jelentkezésük miatt merülhet fel annak a gyanúja, hogy a latin oklevelek efféle megfogalmazása mögött talán földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet húzódhat meg, amelynek második névrészét latinra fordították.

RESZEGI KATALIN olyan neveket vizsgálva, ahol a latin fajtajelölő lexémákkal azonos módon viselkedő *bérc* lexéma név előtti és név utáni előfordulására is van példa: 1299/1300: „in 1 Byrch, *Kapus* nominato”; „qd. *Kapus* Byrch” (Gy. 3: 344), a név terjedelmének megállapításakor szintén felveti annak a lehetőségét, hogy az egyrészes névszerkezet mellett mindkét esetben számolhatunk kétrészes névformával is (2008: 140 és 2011: 49). A Tihanyi alapítólevél „ad *kangrez* uiam” szerkezetének elemzésekor pedig SZENTGYÖRGYI RUDOLF jut ugyanerre az álláspontra, a szokatlan szórendű megfogalmazás magyarázataként ugyanis a részfordítás lehetőségét is felveti (2008a: 47, vö. 2009: 66, 2010c: 39).

Az elmondottak alapján a garamszentbenedeki oklevél latinizáló helyneveit elemezve azt látom célszerűnek, ha vizsgálataimba csupán a magyar név + latin földrajzi köznév szerkezetűeket vonom be, noha nem zárhatjuk ki természetesen

azt sem, hogy a latin fajtajelölő lexéma + magyar helynév szövegezési módot mutató szerkezetek között is akadhatnak részfordítással rögzített magyar kétrészes nevek. Az ilyen megfontolások után itt elemzett három példa két Csongrád megyei birtok határleírásában lelhető fel az oklevélben: Sági határleírásában a „*Taka mons*” és „*Scilu piscina*”, Sáp határában pedig a „*Curice flumen*” megjelölésekkel találkozunk.

A névterjedelem megállapításában is segítségünkre lehet, ha az elemzett oklevél szövegén túl a kérdéses hely nevére vonatkozó egyéb források adatait is fölhasználhatjuk. A „*Curice flumen*” szórvány latinizáló voltát már a garamszentbenedeki oklevelet önmagában vizsgálva is megkérdőjelezhetjük, a név ugyanis az oklevél egy későbbi pontján a „tributum super aliam aquam, que dicitur *Curicea*” megnevezőszós szerkezetben tűnik fel. A középkorból származó további adatok (KMHSz. 1. *Kurca*), illetve a mai *Kurca* elnevezés pedig csak még tovább erősíti azt a gyanúunkat, hogy a „*Curice flumen*” szórványt az oklevél latinizáló neveinek köréből bátran kizárhatjuk. Ez pedig egyúttal azt is jelenti, hogy a magyaros szórendű formákat — az egyes szórványok több szempontú elemzése nélkül — automatikusan nem sorolhatjuk a kétrészes magyar nevek részfordításos beillesztései közé, úgy tűnik ugyanis, hogy efféle szerkezetekkel is emeltek be a szövegbe az oklevélírók egy- és kétrészes névformákat egyaránt.⁵⁰

A másik két szórvány esetében más források névanyagát nem áll módunkban felhasználni, a Sági birtok határpontjaként szereplő hegynék, illetve halastónak a nevét — jelenlegi ismereteink szerint — ugyanis csak a garamszentbenedeki apátság alapítólevele őrizte meg a számunkra. A lejegyzett szórványok alapjául szolgáló nevek egyrészes vagy kétrészes névszerkezetének megállapításához fontos további fogódzó lehet, ha a neveket a magyar névrendszer részeként vesszük szemügyre. A *Taka* név személynévi eredete (+1214/1334: *Thaka* szn., ÁSz. 738) inkább a kétrészes névszerkezetet (*Taka-hegy*) valószínűsíti. A *Scilu piscina* szórvány esetében azonban a névrendszertani ismeretek nincsenek segítségünkre, a sajátosságot kifejező névrész (és köztük a növényzetre utaló névrészek) tavak neveiként ugyanis önmagukban is gyakran váltak névvé, de körükben a sajátosságot kifejező + fajtajelölő névrész struktúrájú nevek ugyancsak elterjedtek voltak a középkorban (vö. GYÖRFFY 2011: 174). Névrendszertani szempontból mérlegelve a kérdést tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a *Scilu piscina* említés mögött *Szil* és *Szil-tó* típusú élőbeszédbeli névalak egyaránt állhatott.

Még egy sajátos okleveles szerkezetről kell e kérdés kapcsán szót ejtenünk: az alapítólevél *Ug-ér* helynevének az 1338. évi oklevélből származó *Hucu fluvi-*

⁵⁰ Azt is érdemes azonban az ilyen előfordulások kapcsán megjegyeznünk, hogy a mai névhasználatban sem szokatlan a *Tisza folyó* típusú megjelölés, ahogyan a régiségben maguk az oklevelek is tanúskodnak ilyen — nem egészében tulajdonnévi értékű — szerkezetben álló víznevekről: *Hejő vize*, *Hernád vize* stb. (KMHSz. 1. *víz*). A „*Curice flumen*” szerkezet ezekre a beszélt és írott nyelvi megoldásokra emlékeztet.

us eru említéséről, ami mindenképpen kitűnik szórendjének egyediségével. A megszokott *fluuius Hucueru*-val szemben az *Hucu fluuius eru* szórvány esetében esetleg arra is gondolhatunk, hogy az oklevélíró elsőként lefordította a névhez tartozó magyar fajtajelölő szót (*eru* > *fluuius*), majd ezek után magyarul is feltűntette azt. De persze másolói figyelmetlenség és a két nyelv (latin és magyar) közötti állandó mozgás éppúgy előidézhette a rendhagyó formát.

A garamszentbenedeki oklevél biztosan vegyes nyelvű formái közé tartoznak a Csongrád vármegyei Alpár határában említett „*iuxta aquam maioris Alpar*” és „*iuxta magnam Zecum*” nevek. A „*iuxta aquam maioris Alpar*” birtokos szerkezetet kétféleképpen is értelmezhetjük. Egyrészt a genitivusban álló tulajdonnév lehet településnév (*Nagyalpár*), és ebben az esetben határpontként a település névvel nem jelölt vize szerepel.⁵¹ Másrészt pedig a Tisza kapcsán már említett olyan típusú birtokos szerkezetnek is értelmezhetjük a szöveghelyet, ahol a víz-név és a latin fajtajelölő lexéma alkot birtokos jelzős szerkezetet. Véleményem szerint ez utóbbi értelmezést kell valószínűsíteniünk, vagyis a *maioris Alpar* szórványt víznévnek kell tartanunk (*Nagy-Alpár*). Amellett ugyanis, hogy *Nagyalpár* településre nincsenek se magyar, se latin nyelvű adataink, a kisebb vízfolyások oklevélbeli említéseire egyáltalán nem jellemző a településnevekkel körülírt forma (vö. HOFFMANN 2007b: 25). Olyan névforma meg pláne „rendszeridegen”, ahol a víz kétrészes településnévvel körülírt szerkezetben jelentkezik.

Bár a *magnam Zecum* mellett nem találunk fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt is víznévnek. A név ugyanis egy másik település, a Külső-Szolnok vármegyei Pél határleírásában is feltűnik *Zecu* formában, ami arra utalhat, hogy több birtok határán is végighúzódott. A szórvány víznévi voltát ezen túlmenően a névnek minden bizonnyal a *szik* ~ *szék* ’mocsár, mocsaras hely’ (TESz. *szik*) földrajzi köznévből való származása is támogathatja.

A víznévből jelzővel alakult másodlagos nevek nem ritkán szerepelnek az oklevelekben vegyes nyelvi formában, de főként a *kis*, a *nagy*, valamint a *holt* jelzőik fordulnak elő latinul (vö. HOFFMANN 2004a: 19). Mindkét garamszentbenedeki oklevélbeli szórvány — bár a nevekre vonatkozó későbbi (magyar nyelvű) adataink nincsenek — a *nagy* jelzővel áll: *Nagy-Alpár* és *Nagy-Szék*.⁵² Az *Alpar* név mellett ugyanakkor a *magnus* melléknév középfoka (*maior*), a *Zecu* mellett pedig a melléknév alapfokú nőnemű *magnam* alakja fordul elő. A különböző formák azonban semmilyen eltérő vonásra nem utalnak, egymás korrelatív párjaként ugyanazon oklevélben előforduló nevekben is gyakran váltakozik a kétféle

⁵¹ Ekképpen értelmezi a szöveghelyet ORTVAY 1: 81 és KIS-KÖRMENDI 2006: 61.

⁵² A HA. 1. kötetében [*Nagy*]-*szék* címszót találunk, a Pél birtok határában lévő jelző nélküli *Zecu* névforma alapján azonban úgy vélem, hogy a *magnam Zecum* a *Szék* nevű víz egyik ágának megnevezéseként áll a szövegben, s így utótagja nem földrajzi köznév, hanem helynév (konkrétabban víznév).

forma: +1202/[1221 u.]: *Minorem Danubium*⁵³ és *Magni Danubii* (HA. 2: 42–43). A *Kis-Duna* jelzőjeként e példákban tehát a *parvus* melléknév középfoka (*minorem*), a *Nagy-Duna* jelzőjeként pedig a *magnus* alapfoka (*magni*) szerepel.

A „iuxta magnam Zecum” alak nyomán egy érdekes jelenségre is felhívhatjuk a figyelmet: amíg a jelzőként álló melléknévet az első deklináció szerint ragozta az oklevél írója, addig a *Zecum* végződésekként a második deklinációnak megfelelő esetrag szerepel. Rögtön meg kell azonban jegyeznünk, hogy csupán a lejegyzett formában azonosítható teljes egészében a szórvány végződése a második deklináció accusativusi *-um* esetvégződésével, élőszóban ugyanis minden bizonnyal *[szekü]*-ként hangozhatott a magyar helynév. Ennek ellenére az oklevél írója a jelző ragozását nem az alaptaghoz igazította, akkor ugyanis a jelzőként álló *magnus* a második deklináció szerinti *magnum* (*Zecum*) formában állna. Ennek a hátterét más oklevelek hasonló megszövegezést mutató adatai világíthatják meg.

Az 1192/1374/1425. évi oklevélnek a Fejér vármegyében több ágban folyó *Sár* víz nevére vonatkozó adatait megvizsgálva például azt találjuk, hogy a jelző nélküli folyóág neve előtt az *aqua* vízrajzi köznév szerepel (iuxta aquam *Sar*, in aquam *Sar*), a folyó egyes szakaszait megjelölő, jelzővel kiegészült másodlagos nevek előtt pedig ilyen lexéma nincs ugyan kitéve, de a jelzők latin nyelven jelennek meg a szövegben: *primum Sar*, *ulteriorem Sar* (Gy. 2: 353). Az *Elő-Sár* és *Mög-Sár* 13. század végéről (1276 és 1277) származó magyar nyelvű adatai előtt már találunk fajtajelölő lexémát, mégpedig a negyedik deklináció szerint ragozandó hímnemű *lacus* fordul elő ebben a funkcióban: *lacum [...]* *Eleusar*, *lacum [...]* *Mugsar* (Gy. 2: 358). Elképzelhetőnek tartom, hogy a *primum Sar* és *ulteriorem Sar* nevek jelzőit a 12. században is a szövegben részfordítással megjelenő nevek elé ki nem tett, de odaértett *lacus* földrajzi köznévnek megfelelően deklinálták. A feltevésemet még egy további példa is alátámaszthatja. A *Holt-Vajas* említéseként egy 1301. évi oklevélben a *Mortua Voyos* formát használja a lejegyző. A megnevezőszós szerkezetbe foglalt három víznév — cum piscinis *Mortua Voyos*, *Cakara* et *Kynchus* vocatis (Gy. 1: 731) — fajtajelölőjeként kitett *piscina* lexéma magyarázhatja meg azt, hogy miért a *mortua* alak szerepel a *Vajas* jelzőjeként és nem a hímnemű *mortuus* vagy a semlegesnemű *mortuum*.

Mindezek alapján pedig a garamszentbenedeki oklevél „iuxta magnam Zecum” szórványának szerkezetét, ragozási megoldásait úgy magyarázhatjuk, hogy a szerkezet jelzői része egy első deklináció alá tartozó földrajzi köznév (pl. *aqua*, *piscina*) befolyása alatt kaphatta meg az első deklináció accusativusi végződését a *Zecum* névnek a második deklináció esetvégződésével írásképet tekintve azonos végződése mellett.⁵⁴

⁵³ Másutt az alapfokú *parvus*-t találjuk ugyanott: 1331/1332: *Parvum Danubium* (HA. 2: 43).

⁵⁴ Az itt tapasztaltak persze a másodlagos alakulású (pl. osztódással keletkezett) települések neveiben is ugyanúgy jelentkezhetnek. A Baranya megyei *Kémed* osztódásával kialakult *Kiskémed* te-

5. Latinra fordított magyar nevekkal találkozhatunk például a jelző + földrajzi köznév szerkezetű településnevek: *Nagyfalu*: 1245: *Magna villa* (KÁZMÉR 1970: 139), hegynevek: *Nagy-szikla*: 1327: *magnum lapidem* (FNESz. Ördög-szikla), erdőnevek: *Fekete-erdő*: 1255: *iuxta nigram silvam* (Gy. 1: 98), útnevek: *Nagy út*: 1235: *magnum viam* (Gy. 2: 618) és szigetnevek: *Tamás-sziget(e)*: 1211: *insulam Thomae* (Gy. 2: 360) körében is (vö. HOFFMANN 2004a: 15–38).

A nevek latinra fordítása a garamszentbenedeki alapítólevélből is szép számmal adathozható, és az ilyen nevek eloszlása az oklevél szövegében igen egyenetlen: a latinra fordított nevek több mint fele a Csongrád vármegyei Csany határpontjainak megjelöléseként szerepel az alapítólevélben. Ebből talán arra is következtethetünk, hogy az alapítólevél különböző megyékben lévő birtokainak határleírását más-más fogalmazó vetette papírra. Ezt a felvetést pedig az is támogathatja, hogy a latinra fordított nevek nagy száma mellett a középkori oklevelekben kivételesnek számító magyar név + latin földrajzi köznév szórenddel előforduló (korábban tárgyalt) szórványok is egytől egyig a Csongrád megyei adományokat rögzítő szövegrészletekben tűnnek fel.

A latinra fordított nevek között az „in monte *presbiteri*” megjelölés egy hegy neveként áll, s ez a szerkezet többféle problémát is fölvet. Már a név tulajdonnévi értéke sem egyértelmű, de ha el is fogadjuk a szórványt tulajdonnévnek, újabb kérdésként merül fel az, hogy ez esetben egyrészes vagy kétrészes magyar nevet kell-e keresnünk az oklevélbeli forma mögött. A kétrészes névszerkezet fölvetését támogatják azok a hegynévi analógiák, amelyek személyt jelölő közszó és fajtajelölő köznév kapcsolatát mutatják: pl. a Pilis vármegyei *Pap-mál* (+1269: *Popmal*, Gy. 4: 585, 634, 682) vagy a Gömör vármegyei *Leány-kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, 533) nevek említhetők közöttük, efféle közsavakból alakult egyrészes nevekre ugyanakkor nem ismerünk példát (lásd még ehhez RESZEGI 2011: 140). A kérdés eldöntését az teszi különösen nehézé, hogy a szakirodalom nem foglal egyértelműen állást a személynevek és személyt jelentő közsavak hegynevek kialakulásában betöltött szerepét illetően. KÁLMÁN BÉLA a Földrajzi nevek etimológiai szótárát ismertetve megkérdőjelezi KISS LAJOS eljárását, aki pusztán személynévi eredetűnek ítél hegyneveket: „biztos példákon kellene bizonyítani, hogy személynévből hegy(ség)nevek is keletkezettek” (1979: 303). RESZEGI KATALIN a hegynevekről írott monográfiájában a vélhetően személynévből alakult egyrészes és kétrészes hegynevek felsorolása után ugyancsak megjegyzi, hogy „a személynévi névadás, s egyúttal a birtokosi viszony megítélése a kiemelkedések nevében kevésbé egyértelmű” (2011: 139). Felvetődhet továbbá az a kérdés is, hogy a *presbiter* elem vajon latin eredetű magyar szóként szerepel-e a szövegben, vagy pedig a latin *presbyter* jelentkezik

településnév 1330: *Kemed parua* (Gy. 1: 323) adatában például a jelzőt egy nőnemű (pl. *villa*, *possessio*) latin fajtajelölő szóhoz igazítva ragozhatták az első deklináció szerint.

benne a magyar *pap* szó fordításaként. A *presbiter* latin eredetű jövevényszavunk ugyan, de ezt a szót csak a reformáció korában vettük át (TESz., EWUng.), az alapítólevélben tehát valószínűleg a latin *presbyter* szó szerepel a magyar *pap* lexéma fordításaként. A genitivusi (*presbiteri*) alak is ezt a lehetőséget valószínűsíti. Az *in monte presbiteri* név körül felvetődő problémák sorát végül azzal is megtoldhatjuk, hogy amennyiben e megjelölés mögött valós magyar tulajdonnévi forma állt, az jelöletlen *Pap-hegy* és jelölt *Pap hegye* egyaránt lehetett.

Az alapítólevél *villa Martini* szórványából eltérő szerkezetű magyar névre következtetnek az egyes szakmunkák. KNAUZ NÁNDORNak az apátság történetéről írt monográfiájában olvasható *Márton faluja* forma azt sugallja, hogy a szerző inkább körülírásnak, mint névnek tartotta az említést (1890: 239). ZSILINSKY MIHÁLY *Mártonfalva* (1897: 44), a Korai magyar helynévszótár szerzői pedig *Marton(falva)* (KMHsz. 1.) nevet sejtene a szórvány mögött. Ez utóbbi munkában a zárójelek közé tett *-falva* utótag azt jelzi, hogy a szerkesztők bizonytalanok voltak e lexéma névhez tartozásában s a névszerkezet egy- vagy kétrészes formájában. GYÖRFFY GYÖRGY kérdőjelesen ugyan, de az egyrészes *Márton* címszó alatt tünteti fel az alapítólevél szórványát (Gy. 1: 898).

KÁZMÉR MIKLÓS a *falva* lexémát tartalmazó településneveket bemutató munkájában nem szerepelteti ezt a nevet, mivel annak nincs későbbi (magyar nyelvű) előfordulása (1970: 53), GYÖRFFY GYÖRGY alapján azt tudjuk csupán, hogy a Csongrád megyei település a későbbi Tömörkény helyén vagy környékén fekhe-tett (Gy. 1: 898). A magyar megfelelők nélküli, pusztán latinul adathozható *villa* + személynév típusú nevek kapcsán „a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van” (HOFFMANN 2004a: 36), az efféle szerkezetek mögött ugyanis egyrészes és kétrészes struktúra egyaránt meghúzódhat, illetve a *-falva* utótag mellett a *-laka*, *-háza* utótagú kétrészes nevek alaptagját is visszaadhatták latinra fordítva a *villa* fajtajelölővel (i. h., a névtípushoz lásd bővebben 31–37). Magyar névmegfelelő(k) hiányában a garamszentbenedeki oklevélbeli *villa Martini* szórvány elemzése valóban nem nyújthat a névtípusra általában vonatkoztatható újabb ismereteket, az írat korai (11. századi) volta miatt azonban a fordítás alapjául szolgáló *Martonfalva* kétrészes névformát kevésbé tarthatjuk valószínű-nek (lásd a *falva* utótagú nevek kronológiájáról korábban mondottakat). GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása alapján Csany határleírása és benne a *villa Martini* szórvány egyértelműen az oklevél 11. századi részéhez tartozónak tekinthető. A *-falva* utótagú nevek 13. századi (KÁZMÉR 1970: 31–32), illetőleg a *-háza/-laka* utótagú kétrészes nevek ugyancsak 11. század utáni megjelenése miatt a szórvány magyar megfelelőjeként én magam leginkább egy ’Márton birtokában lévő falu’ körülírási formát tartok elképzelhetőnek. Kevésbé valószínű megítélésem szerint az, hogy a genitivusi végződéssel álló latin névvel + latin földrajzi köznévv-el magyar egyrészes nevet jegyzett volna le az oklevél írója, noha természetesen ezt a megoldást sem vethetjük el egészen.

Az apátságoknak adományozott vámok felsorolása között a Torda területén lévő aranyosi sóvámot a „*dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus*” megnevezőszós szerkezetbe foglalva említi meg az oklevél. Az alapítólevélben olvasható páros (magyar–latin) szerepeltetés különlegesnek tekinthető a középkori oklevelek tekintélyes számú megnevezőszós szerkezetei között, azok ugyanis jórészt magyar nyelvű tulajdonnevet tartalmaznak. Az alábbiakban e szerkezetek főbb vonásait foglalom össze.

A megnevezőszós szerkezetek előfordulási gyakorisága az ezres, de még inkább a tízezres nagyságrendet is elérheti (HOFFMANN 2004a: 39). A szerkezet főtagjaként mindig egy latin földrajzi köznév (*villa, fluvius, mons* stb.) áll, ami megmutatja, hogy az efféle szerkezetbe foglalt név milyen típusú helyet jelöl. A főtag pozíciójában álló latin közszó azonban nem ritkán csak általánosságban jelzi a hely fajtáját, a *locus* latin szónak a szerkezetben való feltűnése ugyanis csak azt mutatja meg, hogy a szerkezet magyar nyelvű eleme valamilyen helyre vonatkozik, de ennek a helynek a fajtáját nem határozza meg közelebbről. A főtaghoz a *qui, que, quod* vonatkozó névmás megfelelő alakja kapcsolja a megnevezőszót és a magyar nyelvű elemet magában foglaló mellékmondatot.

A szerkezet megjelenésében megmutatkozó egységesség a megnevezőszók alakját tekintve azonban némelyest megtörik. A szerkezetek megnevezőszója ugyanis többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: *predium, quod dicitur Ketel loca* (DHA. 1: 251), de ritkán többes szám 3. személyű aktív igék is szerepelnek a szerkezetekben: +1092/[1325 k.]/1399: *Villa in Aureo Loco, quam vulgo Aranjan vocant* (DHA. 1: 284), illetve a mellékmondatot olykor passzív igeneves szerkezet helyettesíti: 1055: *Adhuc autem est locus Mortis dictus* (DHA. 1: 150), továbbá a megnevezőszó szerepét a *nomen* ’név’ jelentésű latin főnév ablativusi *nomine* alakja is betöltheti: 1055: *alius locus Kert hel nomine* (DHA. 1: 150). Az egységességen belüli változatosságot tovább színezik az egyes típusokon belül előforduló igék. Kétségtelenül a *dico* ’mond, nevez valamit valaminek’ (1075/+1124/+1217: **in rivulo, qui dicitur Gai**, DHA. 1: 214) és a *voco* ’hív, mond, nevez valamit valaminek’ (1019: *in insula, que vocatur Schepel*, DHA. 1: 91) igék a leggyakoribbak a megnevezőszós szerkezetek elemeként, de mellettük a *nomino* ’nevez, elnevez’ (1092: *villa Mortua, quam vulgo Morotua nominant*, DHA. 1: 285), a *nuncupo* ’megnevez’ (1009: *rivus, qui Apurig nuncupatur*, DHA. 1: 52), az *appello* ’nevez, szólít, hív valaminek’ (1093–95: *silvam unam, que appellatur Hashag*, DHA. 1: 300) és a *cognomino* ’(mellék)nevet ad’ (1061: *insulae, quae cognominatur Markcha*, DHA. 1: 173) mondást, megnevezést jelentő igéket is alkalmazták ebben a funkcióban az oklevelek fogalmazói. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevél szerkezeteinek nyelvi sokfélesége alapján úgy gondolja, hogy a szerkezetek különböző változatainak egy oklevélben való megjelenését a stílárius változatosságra irányuló törekvés idézhette elő (mindehhez lásd HOFFMANN 2004a: 38–42).

SZENTGYÖRGYI RUDOLF a kéttagú és kétnyelvű helymeghatározások sajátos típusaként tárgyalja a Tihanyi alapítólevélből származó *lacus bolatin*-hoz hasonló szerkezeteket: 1055: ab eodem *lacu bolatin* (DHA. 1: 150). Ezeknek a szókapcsolatoknak a magyar nyelvű szórványai a latin grammatika alapján illeszkednek a szövegbe, azaz a magyar szórványok a függő esetben lévő földrajzi köznevek latin szórendű bővítményei, így a szerkezetek leírásaihoz a szerző a latin grammatikából ismert „appozíciós szerkezet” terminus használatát tartja alkalmasnak a magyar „főnévi — kijelölő funkciójú — minőségjelzős szószerkezet” meghatározás helyett. Az appozíciós szerkezet két főnév azonos számban és esetben álló kapcsolatát jelenti, ám a kétnyelvű szókapcsolatokban a magyar szórványok ragozhatatlan névszóként vesznek részt. Az appozíciós szerkezetek sajátja, hogy főnévi (*lacus nomine bolatin*) vagy igenévi (*lacus nominatus bolatin*) szerkezetekké egészülhetnek ki. Az ilyen módon kibővült appozíciós szerkezetek tovább bővíülhetnek megnevezőszós szerkezetekké. A főnévi szerkezet bővülése a *lacus nomine bolatin* → *lacus cui nomen est bolatin* ~ *lacus cuius nomen est bolatin*, az igenévi szerkezet bővülése pedig a *lacus nominatus bolatin* → *lacus qui nominatur bolatin* ~ *lacus quem bolatin nominant* átalakulási sorral írható le (2009: 65–67, 2010a: 164–169).

A garamszentbenedeki alapítólevél „*dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus*” szerkezete a magyar és a latin név párban való szerepeltetése mellett a benne szereplő két határozói bővítmény miatt is kivételesnek számít az oklevélírói gyakorlatban. Határozói bővítményként ugyanis többnyire a *vulgo* ’általában, gyakran, rendszeresen’ jelentésű adverbium, ritkábban pedig a *vulgaris* ’közönséges’ melléknév határozói (*vulgariter*) alakja tűnik fel. A garamszentbenedeki oklevélben ugyanakkor sem a *vulgo*, sem a *vulgariter* nem szerepel, jelen vannak azonban a *hungarice* ’magyarul’ és a *latine* ’latinul’ adverbiumok. Az oklevél fennmaradási formáját ismerve érdemes azzal a lehetőséggel is számolnunk, hogy az adverbiumok esetleg az interpoláció nyomán az eredeti oklevél szövegén elkövetett bővítések, változtatások eredményei lehetnek. Az oklevelek megnevezőszós szerkezeteiről és adverbiumairól való jelenlegi tudásunk ugyanis többnyire a 11. és 12. századra datálható oklevelek névanyagán alapszik, főként GYÖRFFY GYÖRGY *Diplomata Hungariae Antiquissima* című munkájában közzétett oklevélszövegek és mutatók alapján, és csak jóval kisebb mértékben támaszkodik az alapítólevél interpolálásának korából, azaz a 13. századból származó iratok megszövegezési módozataira. Ekképpen vélekedik RICHARD MARSINA is, aki 1971-es szövegközlésében az alapítólevél valamennyi adverbiumát az oklevél utólag betoldott részének tekinti (CDES. 1: 57). Ezzel szemben GYÖRFFY GYÖRGY csupán a *hungarice* első előfordulását (**per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur**) tartja 13. századinak, de nem a szerkezet adverbiuma alapján, hanem a határleírás teljes szövegének interpolált volta miatt, a másik két előfordulás (*in loco, qui dicitur hunga-*

rice *Aranas*, latine autem *Aureus* és tributum autem unius mercati, quod vocatur hungarice *Zobuzlou wasar*) esetében pedig elveti az utólagos beszúrás lehetőségét.

Egy, az oklevél latinizálásainak jellegzetességeit taglaló munkának leginkább a magyar és a latin név párban való szerepeltetésének okára kell magyarázatot találnia. Kézenfekvő indoklásként adódik, hogy a név etimológiai áttetszősége teremtette meg az oklevélíró számára a latinizálás lehetőségét, ezt azonban az Aranyos folyóra vonatkozó további latinizáló adatokkal nem tudjuk alátámasztani: a garamszentbenedeki oklevélen kívüli számos további említése ugyanis kivétel nélkül magyar nyelven történik (a források felsorolását lásd ORTVAY 1: 91). A KMHsz. 1. kötetének *arany* közszóval alakult neveit megvizsgálva is azt találjuk, hogy latinizáló névhasználatra csupán a Bodrog megyei *Aranyán* település neve nyújt adatokat: a 11. század végére datált ([1089–90], +1092/+1274//1399) oklevelekben az „in *Aureo Loco*”, illetve a garamszentbenedeki oklevél szerkezetéhez hasonlóan a magyar mellett a latin nevet is megemlítő „villa in *Aureo Loco*, quam vulgo *Aranyán* vocant” szerkezet olvasható (DHA. 1: 265, 284). Minthogy a folyó számos névadata között nem találunk a garamszentbenedeki oklevélbeli említéshez hasonló latin nyelvű formákat, a páros szerepeltetést ezen oklevélre jellemző sajátosságként kell kezelnünk. Azt, hogy a latin nyelvű név megjelenését milyen körülmények idézhették elő, jelen ismereteink alapján nem tudjuk megmondani, azt azonban talán nem minden ok nélkül tételezhetjük fel, hogy a középkori oklevelekben szokatlanul számító forma használata kapcsolatban lehet az oklevél keletkezési körülményeivel, vagyis az interpolálásával.

E szórvány kapcsán arról is kell még szólnunk, hogy mi a különbség a megnevezőszóval és az anélkül álló nevek között. KÁZMÉR MIKLÓS úgy tartja, hogy ezek a szerkezetek azt hivatottak kifejezni, hogy „az oklevélíró valóban élő nevet rögzített” (1975: 182). Az Ó-magyar olvasókönyv szerzői is akképpen vélekednek, hogy a szórványok ilyen beillesztésével az oklevélírók azt jelzik, hogy „a beírt magyar szavak mindennapi közbeszédükből valók” (JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXI). HOFFMANN ISTVÁN pedig KÁZMÉR vélekedésével egyetértve, ám azt pontosítva hozzáteszi, hogy „azoknak a neveknek a valós volta, amelyek nem ilyen szerkezetben vannak megemlítve, természetesen pusztán e formai különbség alapján nem kérdőjelezhető meg” (2004a: 42). A problémakört árnyalando jegyzem meg, hogy a pannonhalmi konvent által kiállított kb. 600 általam megvizsgált hiteleshelyi oklevél szerkezetes neveinek alacsony számában valamiféle szabályszerűséget tapasztalhatunk. Azokban az iratokban tűnnek fel ugyanis efféle szövegkörnyezetű szórványok, amelyek egy, a birtok határában végzett külső hiteleshelyi munkáról tett jelentést foglaltak írásba. Ezen hiteleshelyi oklevelek szerkezetes szórványai közül e helyütt azt a kettőt emelem ki, amelyek a mondást jelentő ige használatán túl azoknak a személyeknek a nevét is tartalmazzák, akiktől az oklevélben szereplő névforma származik: 1369: „possessio-nem, quam predictus *magister Petrus Bodontelek* nominaret” — „azt a birtokot

amelyet a korábban már említett Petrus magister *Bodontelek*-nek nevezett” (DRESKA 2007: 195), és egy, a mondatértékű szerkezetektől eltérő — de véleményem szerint azoktól nem független — szerkezet: 1426: „fossatum *ipse Thomas de Zwthor Kewkenusarok* nominasset” — „az árkot maga Thomas de Zwthor nevezte *Kewkenusarok*-nak” (DRESKA 2008: 195). Az idézett szövegrészek alapján úgy tűnik tehát, hogy bizonyos esetekben az oklevelek egy-egy helynevét nem csupán mondást jelentő igékkel kívánták kiemelni — az oklevél jogbiztosító szerepe folytán — az e szerkezet nélkül rögzített élőnyelvi nevek közül, hanem annak a személynek a megnevezését is fontosnak tartották, akitől az adott névformát hallották.

KÁZMÉR MIKLÓS után HOFFMANN ISTVÁN próbált a szerkezetben és az e nélkül álló nevek közötti különbségekre — óvatosan fogalmazva — rávilágítani, hiszen „az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet” (2004a: 40). HOFFMANN négy lehetséges magyarázatot fogalmaz meg, ami befolyásolhatta a szerkezetes nevek használatát: 1. mivel a szerkezetek kiemelték, hangsúlyozták a magyar nyelvű szórványokat, tartalmi kiemelés kapcsolódhatott hozzájuk, 2. a nevek korabeli elterjedtsége is kapcsolatban állhatott előfordulásuk gyakoriságával: többnyire szélesebb körben nem ismert nevek mellett tűnnek fel ugyanis megnevezőszók, 3. az oklevélben többször is előforduló nevek esetén, ha az első megjelenése megnevezőszó mellett történt, akkor a későbbi említések többnyire nélkülözik azt, 4. végül a név földrajzi köznévi része és a hely fajtája közötti ellentmondás feloldásának eszközeként is értelmezhetjük a szerkezeteket. Ez utóbbi támpont pontosításaként rögtön hozzáteszi a szerző, hogy „ebből természetesen nem következik az, hogy e formulákat ne használnák olyankor is, amikor a szerkezet főtagja és a helynév földrajzi köznévi része pontosan megfelel egymásnak” (2004a: 42, a szabályokhoz vö. 40–42).

A garamszentbenedeki oklevél latinizáló nevei között kell tárgyalnunk a Csongrád megyei Csany határában említett „item a *piscina*, que dicitur *Rotunda*” és „item alia *Lutea piscina*” szórványokat is.

Meglévő ismereteink alapján a „*piscina*, que dicitur *Rotunda*” szerkezetet nem tarthatjuk tipikusnak. Azt ugyanis többen is hangsúlyozták már, hogy a megnevezőszók jellemzően magyar neveket illesztettek be a latin szövegbe. HOFFMANN ISTVÁN például leginkább a megnevezőszót tartalmazó mellékmondatos szerkezetek tulajdonneveinek magyarnyelvűsége miatt nem tartja valószínűnek, hogy a Tihanyi alapítólevél „locus qui vocatur *petra*” szerkezetében latinra fordított név szerepel (2010a: 53).⁵⁵ Egy 1223. évi oklevélben ugyanakkor

⁵⁵ SZENTGYÖRGYI RUDOLF munkáiban azonban mégis megemlíti egy-egy megnevezőszó mellett álló latin nevet: 1009: episcopatus, qui vocabitur *Quinquee(cclesiensis)*, DHA. 1: 58 (2008b: 257),

az alapítólevél szerkezetéhez hasonló név tűnik fel: *pratum, quod vocatur Rotundum* (DF. 208360). A *Lutea piscina*-hoz hasonló, latin nyelvű nevek, illetve közsői természetű helymegjelölésekre azonban több példát is találunk: 1208: *ad lutosam uiam* (ÁÚO. 6: 325, további példák ORTVAY 1: 489–490). Csany határleírásától nem messze az alapítólevél a Csongrád megyei Alpár település halastavainak felsorolásakor ugyancsak megemlíti egy *Kerek-tó* nevű helyet, ez alkalommal azonban magyarul: **Kerektou**. A *Lutea piscina* szórvány magyar megfelelőjének tartható *Sáros-tó* név is adathozható az oklevélből (**Sarustou**), ráadásul a magyar és latin név egyaránt Csany birtok határához köthető. További hasonlóság a két szórvány között, hogy a latin nevek az oklevél eredeti, 11. századi részében, a magyar formák pedig az interpolált, azaz a 13. századi részében jelennek meg.

Mindezek mellett kérdéses lehet továbbá a szórványok tulajdonnévi értéke is. Amennyiben ezt a szerepüket elfogadjuk, akkor viszonylag nagy biztonsággal tarthatjuk a szórványokat kétrészes magyar nevek fordításainak (vö. GYÖRFFY 2011: 128–129). Nem lehetünk biztosak továbbá abban sem, hogy a latin és a magyar nevek ugyanarra vagy különböző denotátumokra vonatkoznak-e. A latin *Lutea piscina* és a magyar *Sarustou* névnek ugyanabban a határban történő említése az azonosíthatóságukat persze valószínűvé teszi.

4.3.5. A teljes egészükben latinul felbukkanó nevek között különbséget kell tennünk aszerint, hogy a latin forma a magyar név latinra fordításának vagy inkább latin névmegfelelőjének tekintendő-e. Latin névmegfelelőknek kell tartanunk a garamszentbenedeki oklevélben a Duna *Danubius*-ként, a Tisza *Ticia*-ként, Magyarország *Hungaria*-ként, Erdély *ultra silvam*-ként és a Fejér vármegyei királyi székhelynek, (Székes)fehérvárnak *Albensis (Albensium)*-ként történő említéseit. Ezek az európai ismertségű nevek a középkori latin nyelvű európai iratokban is hasonló formában tűnnek fel, tehát nem tarthatjuk őket a magyarországi írásbeliségre vagy az adott oklevélre jellemző alkalmi latin nyelvű fordításoknak (vö. HOFFMANN 2004a: 16–17).

A problémakör lezárásaképpen azt érdemes kiemelnünk, hogy a garamszentbenedeki alapítólevél latinizáló nevei jól illeszkednek középkori forrásaink latinizáló névformáihoz. Ebben az oklevélben is főként a településnevek és a víznevek körében találkozunk ugyanis ezzel az oklevélírói eljárással. Ez a jelenség azzal van összefüggésben, hogy az oklevelek latin nyelvű névhasználatát erősen befolyásolta a megnevezett helyek korabeli ismertsége, fontossága, és elsősorban a két névfajta elemei között találkozunk széleskörűen ismert és használt elnevezésekkel (vö. HOFFMANN 2004a: 16–20, 23–24).

1349: in loco, qui *Sacer Mons* dicitur, PRT. 10: 502 (2010d: 306). Ezek azonban egyházi nevek, amelyek a latinizálás speciális típusát alkotják (vö. HOFFMANN 2004a: 25–26).

V. Az alapítólevélben szereplő helynevek történeti-etimológiai szótára

1. Tájékoztató a szótár használatához

1.1. A szótár tartalma

A szótár szócikkben formában, betűrendben dolgozza fel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének (DHA. 1: 213–218) minden helynévi adatát. Minthogy a célom az volt, hogy az alapítólevélben szereplő helynevek teljes korai ómagyar kori dokumentált történetét bemutassam, az egyes szócikkben az alapítólevelen túl egyéb források adatait is feltüntettem. Ahol azt a forráskiadványok lehetővé tették, ott Györffy Györgynek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkája alapján közöltem a helynevek adatsorát, azokra a megyékre vonatkozóan pedig, amelyeknél ez nem volt lehetséges (pl. Külső-Szolnok), egyéb forrásfeltáró munkákat igyekeztem felhasználni. Így például Csánki Dezső Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában vagy Ortvy Tivadar Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig című munkája is helyet kapott a történeti-etimológiai szótárban. Csánki adatai több olyan szócikkben is szerepelnek, amelyben az adatokat alapvetően Györffy alapján közlöm ugyan, de például Csánki a névnek olyan 1350 előtti említésére is hivatkozik, amely Györffy munkájából hiányzik, vagy éppen ebben a munkában találjuk meg az adott név — igaz, sokszor csak 1350 utáni — első magyar nyelvű említését.

A szótárba azokat a helyneveket is fölvettem, amelyek latin nyelven kerültek bele az alapítólevél szövegébe, és későbből sem adatolható magyar nyelvű változatuk. Ezek mögött az előfordulások mögött ugyanis a korabeli beszélt nyelvi névhasználatban magyar nevek is meghúzódhattak, csak a korszak oklevélírási gyakorlatához, normájához igazodva latin megfelelőjüket vagy latinra fordított változatukat szerepeltette a megszövegező a latin anyaszövegben.

1.2. A szótár felépítése

1.2.1. A szócikkek felépítése

A szócikkek kialakítása jelentéstani szempontok alapján történt: azonos címszó alá kerültek az azonos jelentésű (azonos denotátumra vonatkozó) helynévi adatok. Ennek alapján egy szócikkbe, de külön alcímszó alá rendeződtek az azonos jelentésű, de eltérő szerkezetű helynevek, akkor is, ha azok csupán egy morfémiyi vagy lexémányi eltérést mutatnak: **Kovácsi ~ Kovács, Mikolafalu ~ Mikola**. A főcímszót ilyen esetekben az időben korábbi megjelenésű névformában

határoztam meg. Homonímia esetén szintén azonos szócikkbe, de külön sorszámozott jelentés alá soroltam a névadatokat (pl. **Füzegy 1., 2.**).

A címszó után a jelentés meghatározása, vagyis a név jelöltjének, denotátumának a leírása, lokalizálása áll. Ezt követi az adatközlő rész, melyben az adatok betűhíven az oklevél pontos keltezésével szerepelnek, majd utánuk a források megjelölése olvasható. Az egyes adatok időrendben követik egymást. A szócikkeket a nevek nyelvi elemzése zárja.

1.2.2. A címszók

A címszók alakja

A címszavak (és alcímszavak) megválasztásában a mai magyar nyelvállapot játszott meghatározó szerepet, amennyiben a helynév a középkortól folyamatosan él, és nem ment át jelentős hangtani és alaktani változásokon. Ma már nem létező helynevek esetében pedig általános nyelvfejlődési tendenciákra támaszkodtam a címszavak kialakításakor. Azokat az alakokat, amelyeknek az olvasatát, illetve címszóalakját nem tudtam megállapítani, kerek zárójelben, betűhív formában emeltem címszóvá: (**Archisti**), (**Fige**).

A latin nevek címszavazása

Az alapítólevél helynevei között találkozunk latin nyelvű formákkal is: ezek vagy latin megfelelők, illetve fordítások, vagy latinosított végződéssel ellátott alakok. Ha egy helynek az elemzett korból (vagy későbből) adatolható a magyar nyelvű neve is, akkor az ennek megfelelő címszó alatt tüntetem fel az adatokat: **Esztergom**, **Duna**. Abban az esetben azonban, ha a forrásokból egy névnek csak a latin alakját ismerjük, szögletes zárójelben közlöm a magyar nyelvű címszót: [**Mihály**], [**Pap-hegy**]. Ha a névnek csak egy része van lefordítva, a megfelelő névrész került szögletes zárójelbe: [**Nagy**]-**Alpár**, [**Nagy**]-**Szék**, többjelentésű szócikkekben pedig a jelentés száma.

Ha a korból vulgáris és latin nyelvű előfordulások egyaránt adatolhatók, akkor | jellel elválasztva **Lat.** rövidítés után közlöm a megfelelő formákat. Amennyiben a garamszentbenedeki alapítólevélben csak a név latin változata fordul elő, a jelentés megadása után | jel nélküli **Lat.** rövidítés utal az idegen nyelvi formákra. Ha pedig az alapítólevélben szereplő adatok után sem említék magyar nyelvű változatokat, akkor a || jel után áll a **Lat.** rövidítés.

Bizonytalan címszók

Az alapítólevél helynevei között vannak olyanak, amelyeket egyéb forrásokból nem ismerünk, és etimológiai szempontból sem áttetszőek, azaz nem azonosíthatók bennük községi elemek. Általában ezekben az esetekben okozza a legtöbb nehézséget a címszavak megválasztása. Ilyenkor kérdőjel vagy címszóvariáns utal a bizonytalanságra. A kérdőjel nevek (**Köbi ?**), illetve névrészek után is állhat: **Sarok ?-ér**, jelezve az értelmezési, olvasati problémákat. Ejtésvariánsok fel-

tételezésekor egyrészt ~ jel szerepel a változatok között: **Prestuc ~ Prisztuc**, másrészt pedig (többnyire kétjegyű betűkkel jelölt mássalhangzók esetében) zárójel utal a variánsok lehetőségére: **Dobo(s)z, Pél(y), Sáp(i)**. Lexémányi névelemet akkor tettem vagylagosságot kifejező zárójelek közé, ha bizonytalan voltam a névhez tartozás kérdésében: **[Márton(falva)]**.

Alcímszók

Alcímszók szerepelnek azokban a szócikkekben, amelyek azonos jelentésű, de eltérő alaki szerkezetű neveket vonok egy szócikkbe: **Örs ~ [Felső]örs ~ Óbudaörs**.

1.2.3. A jelentés

A jelentés megadása a helynevek denotátumának leírását jelenti. A leírás csupán annyi információt közöl, amely elégséges a helyek azonosításához. A helyfajták és a megye megjelölése mellett a helyek lokalizációját többnyire égtájakhoz, illetve megyebeli jelentősebb településekhez vagy folyókhoz viszonyítva adtam meg.

1.2.4. Az adatközlő rész

Az adatközlő rész alapvetően a KMHsz. gyakorlatához igazodik. A névadat keletkezési éve után a név betűhív alakja áll. Ha a forrásokban latin nyelvű értelmezés is található, ez is szerepel a névforma után rövidítve. Az adatközlő részben az előfordulási hely megjelölése (DHA., Györffy, Csánki stb.), illetve a || jel különíti el az alapítólevélbeli előfordulásokat az egyéb forrásokban fellelhető adatoktól. Ez utóbbi részt ugyancsak a forrásadatok pontos megadása zárja le.

Az évszám

Az adatokat tartalmazó oklevelek keletkezési idejének meghatározásában Györffy datálását, illetve jelöléseit használom. A másolatban fennmaradt, átírt okleveleket / jellel jelzem. Amennyiben a többszörös átírás nincs részletezve, erre a // jel utal. Az oklevél tartalmi átírását a > jel, a hamis okleveleket a + jel, a feltételezhetően hamis okleveleket pedig a +? jel mutatja. Az oklevél adatának címszóhoz kötésében lévő bizonytalanságra az évszám előtt álló * utal. Szögletes zárójelben [] áll az oklevél keletkezésének megállapítható ideje. Az időpont után álló k. rövidítés a körülbeli időmeghatározást jelzi. Amennyiben csupán a keletkezés évszázada határozható meg, ezt római számmal jelölöm. A pápai udvarhoz köthető források évszáma után P., illetve PR. jelölés szerepel. Bonyolult datálású, többszörös átíratban fennmaradt oklevelek keletkezési idejét legfeljebb három évszám feltüntetésével adom meg.

A nyelvi adatok

A nyelvi adatok betűhív formában következnek egymás után. Az alapítólevél helyneveit szövegkörnyezettel együtt, az oklevélben való előfordulás rendjében közlöm, és az egyes előfordulásokat pontozással (...) határolom el egymástól.

Az adatközlés második részében az azonos írásmódú alakok előtt szerepelnek az oklevelek évszámai, amelyekben előfordul az adott változat. Az egyes változatok a megjelenés időrendjében követik egymást. Az egy oklevélen belül előforduló írásváltozatokat ebben a részben a ~ jellel választottam el egymástól.

A romlott alakokra a [ɔ:] jellel vagy a névalak után álló [romlott alak] megjegyzéssel hívtam fel a figyelmet, amely után a javasolt helyes alak szerepel.

A vélhetően -i melléknévképzővel álló adatok az adatközlő rész végén, a többi adattól | ~i jelzéssel elkülönítve következnek.

Forrásadatok

Az adatközlő rész legvégén közölöm a forrást, ahonnan az adatok származnak. Az általam használt (pl. Györffy) munkákban olvasható forrásmegjelöléseket nem tüntettem fel. A lapszámok — mivel egy-egy adat több helyen is előfordulhat pl. Györffy munkájában — nem minden esetben állnak megfelelésben az évszámokkal, a lapszámokat ezért emelkedő sorrendben adtam meg. Amennyiben a szócikk végén szereplő forráshoz képest többletadatokat is közöltem, az évszám után zárójelben jeleztem az adat forrását. Az alapítólevélből származó helynevek esetében az esetleges egyéb forrásmegjelölések mellett mindig utalok a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.) azon lapszámára, ahol a névadat megtalálható az alapítólevélben.

1.2.5. A nevek elemzése

Az adatközlést követő elemző rész alapvetően három fő egységre tagolódik. Az első részben az alapítólevélbeli adatok filológiai jellemzőire utalok. A második egységben a helynevek eredeztetési lehetőségeit, etimológiáját (vagy etimológiáit) adom meg. Az etimológiák alapjául rendszerint a Földrajzi nevek etimológiai szótára szolgált. Azt itt talált magyarázatot azonban a névadatok, illetve a további szakirodalom eredményeinek a fényében igyekeztem felülvizsgálni. Az elemzés harmadik részében az adatok hang- és helyesírás-történeti, illetve olvasati jellemzőivel foglalkozom.

1.2.6. Utalások a szócikkekben

Az adatok összefüggéseire utalásokkal hívtam fel a figyelmet. A címszót, amelyre utalok, **bold** betűtípussal szedtem.

1.3. A szótárban használt rövidítések

1.3.1. Latin nyelvű értelmezések

castr.	castrum	vár
de	de	praepositio (-i)
fl.	fluvius	folyam, folyó, patak
flum.	flumen	folyam, folyó

mo.	mons	hegy(ség), szikla
p.	possessio	birtok
pisc.	piscina	halastó, halászó hely
pr.	praedium	prédium, birtok
prov.	provincia	vármegye
rip.	ripa	(folyó)part
riv.	rivulus	patakocska
sab.	sabulum	homok
stag.	stagnum	mocsár, állóvíz, tó
t.	terra	föld
v.	villa	falu

1.3.2. Magyar nyelvű értelmezések

bes.	besenyő
blg.	bolgár
csn.	családnév
D	dél
DK	délkelet
DNy	délnyugat
É	észak
ÉK	északkelet
ÉNy	északnyugat
fszorb	felsőszorb
hn.	helynév
ie.	indoeurópai
K	kelet
k.	körül
lat.	latin
le.	lengyel
m.	magyar
mac.	macedón
N.	népnyelvi, nyelvjárási
ném.	német
Ny	nyugat
ófn.	ófelnémet
összl.	összláv
pl.	például
R.	régi nyelvi, nyelvemlékbeli
szb.-hv.	szerb-horvát
szlk.	szlovák
szln.	szlovén

szn.	személynév
tkp.	tulajdonképpen(i)
tn.	településnév
u.	után
vm.	vármegye
vö.	vesd össze

1.3.3. Egyéb jelölések

- o: romlott alak javítása
- ~ alakváltozatok jelölésére
- + *évszám előtt* hamis oklevél
- +? *évszám előtt* vélhetően hamis oklevél
- * *adat előtt* kikövetkeztetett név/névalak
- évszám előtt* az oklevél adatának a címszóhoz kötése bizonytalan
- / *évszámok között* a jel után a közölt évből való másolatban fennmaradt oklevél
- // *évszámok között* többszörös másolatban fennmaradt oklevél
- > *évszámok között* tartalmi átírással keletkezett oklevél
- [] *évszámmal* év nélküli oklevél keletkezésének megállapítható ideje
- címszóban* csak latin formában adatolható, kikövetkeztetett magyar névalak
- () *címszóban* címszóvá emelt kikövetkeztethetetlen, betűhív alak
- ? *címszóban* bizonytalanul rekonstruálható alak

2. Szótár

Alpár 'település Csongrád vm. É-i részén, a Tisza mellett' 1075/+1124/+1217: *dedi et aliam terram circa eandem aquam Tiza, que vocatur Alpar cum propriis terminis ... terminos eiusdem terre Alpar ... in terminis predictarum terrarum Alpar et Sagi ... in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in ... Alpar*, 1209 P.: *predium Alpar* (Gy. 1: 890, DHA. 1: 216, 217, 218) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: *predicti vero Alparienses ... predicti Alparienses per se ad preceptum abbatis piscabuntur ... piscatores ... Alparienses* (Gy. 1: 890, DHA. 1: 217) || 1276 P., 1335, 1338 (Str. 3: 304–305), 1341: *Alpar*, p., pr., t., v., [1200 k.]/ 896-ra¹: *Opar*, castr., [1200 k.]/896-ra, 1266: *Olpar*, castr., sab., t., 1340 (Zsilinszky 1897: 92): *Olper* (Gy. 1: 890) | **Gör.** [1193–96]>1216, [1193–96]> 1218/PR.: *de Arpario* (< *Αρπαριον*) (Gy. 1: 890).

Alpár falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte. A 13. század végi interpolált oklevél a település határait is leírja. GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása szerint az oklevélnek ez a szövegrésze alapvetően a 11. században keletkezett, és csupán egy részéről feltételezhető, hogy a 13. századi interpoláció során került bele az oklevélbe (DHA. 1: 216). A település nevét ezért a 11. századra vonatkozó adatként hitelesnek fogadhatjuk el, de az előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 217).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1279: *Alpar* szn. (ÁSz. 59), 1255: *Olper* szn. (ÁÚO. 7: 399). A személynév török eredetű; vö. ótörök *alp er* 'dalia, hős, bátor levente' (FNESz. *Abaijalpár*, KISS L. 1999: 90).

Három alkalommal a latin melléknévi *-iensis* végződés áll a településnév után. Ezek a latinizáló alakok a településen élő emberek megjelöléseként fordulnak elő a garamszentbenedeki alapítólevélben. A név görög alakjában a szóbelseji *l* helyett *r*-t találunk, ami az *l ~ r* hangok gyakori felcserélődésével magyarázható (vö. BÁRCZI 1958: 130).

Aranyos 'a Maros jobb oldali mellékfolyója' 1075/+1124/+1217: *dedi tributum salinarum, in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus* (Cs. 5: 683, DHA. 1: 218) || 1176, 1256, 1296: *Aranyas*, 1257–1272: *Aranyos*, 1279, 1288, 1298: *Aranas*, 1289: *Oronos*, 1291: *Aranos ~ Oronyos*, 1292: *Aranias*, 1416 (Cs. 5: 684): *in fine civitatis Thorda penes Aranyas habita* (ORTVAY 1: 91).

¹ Anonymus munkáját ma már inkább az 1210-es évekre (annak is inkább a végére) szokás datálni (vö. BENKŐ 2003a: 39, 165–166, VESZPRÉMY 2004: 75–76, HOLLER 2012: 76), de az általam használt forrásmunkák gyakorlatához (vö. főleg Gy., ÁSz.) igazodva meghagytam az ott alkalmazott megjelölést.

A magyar név mellett az alapítólevélben a víz latinra fordított neve is szerepel, ami — noha a nagyobb folyók neveinél a latin nyelvű rögzítés szokványos eljárás (vö. HOFFMANN 2004a: 16) — igen kivételesnek számít a középkori írás-gyakorlatban.

A hasonló lexikális-morfológiai struktúrájú víznevek keletkezésében két különböző névadási indíték játszhatott szerepet (vö. TÓTH V. 2001b: 19–20). Az *Aranyos* nevek származhatnak egyrészt az *arany* 'nemesfém' (TESz., EWUng.) anyagnév -s képzős származékából, s ez esetben a patak vizének, iszapjának aranytartalma szolgált a névadás alapjául (KISS L. 1997a: 205). Másrészt a patak vizének hőmérsékletére és tisztaságára (*aranyos* 'hideg, kristálytisza vízű' melléknév) is utalhattak az ilyen elnevezések (STRÖMPL 1930: 117, FNEsz. *Aranyos*, *Aranyos-kút*, GYÖRFFY 2011: 77–78). Az alapítólevélbeli név esetében a névadási háttér nem állapítható meg egyértelműen, de többen az első elképzelés mellett teszik le voksukat azáltal, hogy úgy vélik, a folyó homokjából egykor aranyat moshattak (vö. ÚjMagyLex. 1: 145, FNEsz. *Aranyos*, KISS L. i. h.).

(Archisti) 'a Nógrád vm.-i Füzegegy határában említett hely' 1075/+1124/+1217: in angulo aruch terra divisa est prope *Archisti*, ubi eciam terminus Sancti Benedicti designatus est (Gy. 4: 242, DHA. 1: 218).

A név olvasata, azonosítása problémás, sőt az általa jelölt hely fajtája sem derül ki az alapítólevél szövegéből. Fölvethetjük esetleg azt a lehetőséget, hogy az elnevezés a szövegben előtte szereplő *árok* (*aruch*) földrajzi köznévvvel tartozhat valamilyen módon össze.

FEHÉRTÓI KATALIN személynévszótárában szerepel ugyan ez a névadat, jelezve, hogy FEHÉRTÓI személynévvel azonosítja, az esetleges személynévi származtatást azonban bizonytalanná teszi, hogy hasonló alakú személynévre az Árpád-korból nem tudunk további adatot idézni (ÁSz. 72).

Árok 1. 'a Csongrád vm.-i Sági határában említett hely' 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 217–218): circuit totam partem aque Kesekun iuxta *aruch* dividens, 1075>1338 (DHA. 1: 205): circuit terram totam, partem aque Kesekun iuxta *aruk* dividens (Gy. 1: 899). **2.** 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett hely' 1075/+1124/+1217: super *aruch* ... circuit enim idem *aruch*, +1124/+1217/1328: *aruc* (DHA. 1: 217). **3.** 'Nógrád vm.-ben Füzegegy határában említett hely' 1075/+1124/+1217: in angulo *aruch* (DHA. 1: 215).

Az alapítólevélbeli *aruch* alakok 13. századi voltáról árulkodhat a második mássalhangzó összetett *ch* jele, az összetett jelek használata ugyanis a 11. században nemigen volt jellemző (KNIEZSA 1952: 14–37).

Az *aruch* adat közszói vagy tulajdonnévi státuszú egyaránt lehet mindhárom esetben, köznévi szerepe azonban a szövegkörnyezet alapján talán valószínűbb. Amennyiben mégis tulajdonnévi státuszban áll, jelentéshasadással jött létre az *árok* földrajzi köznéből.

A lexéma török eredetű: a török *arîq*-ból a magyar *áruk*, majd *árok* formák hangtörténetileg szabályosan magyarázhatók (TESz., EWUng. *árok*, WOT. 76–77). Az *árok* földrajzi köznév ómagyar kori és jelenkori jelentései egyaránt két csoportba sorolhatók: használatos egyrészt természetes alakulatok ('kisebb patak', 'vízmosás', 'folyómeder', 'völgy') jelölésére, másrészt ember alkotta létesítmények ('vízelvezető csatorna', 'mesterséges mélyedés') megnevezésére is (vö. HOFFMANN 2010a: 65, illetve FKnT. 80).

Ártánd lásd **Rikács(i)ártánd**.

Baka 'település Hont vm. ÉK-i részén' 1075/+1124/+1217: *prope villam nomine Baka* (Gy. 3: 176, DHA. 1: 213).²

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. +1135: *Baca*, 1138/1329: *Baka* szn. (ÁSz. 83). A személynév talán kapcsolatba hozható a m. *béka* közszo török előzményével (FNESz. *Szabolcsbáka*).

Bálvány 'település Bars vm. K-i szélén Lévától É-ra, Bars várától ÉK-re' 1075/+1124/+1217: *in villa Balwan quatuor aratrum terram* (Gy. 1: 427, DHA. 1: 214) || 1331: *Balwan*, pr. (Gy. 1: 427).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

A megyében egy másik település is ugyanezt a nevet viselte (vö. Gy. 1: 427, TÓTH V. 2001b: 177–178).

A 'határkő'-nek, 'nagy kő'-nek értelmezett m. *bálvány* főnévből keletkezett (FNESz.),³ s elsődlegesen valószínűleg egy szikla neve lehetett. Másutt olyan hely megnevezéseként szerepelt hasonló helynév, ahol pogány jelvényként állt kőoszlop (vö. FNESz. *Bálványos*). A *Bálvány* ~ *Bálványos* helynevek értelmezéséhez lásd még MEZŐ 1993: 5–6, TÓTH V. 2001b: 177–178.

Bars 'település Bars vm. középső részén, a Garam bal partján' 1075/+1124/+1217: *iuxta villam castrensiū de Borsu, Braian nomine ... civium de Borsu ... in Bors ... tributum in Borsu*, 1209 P. (Str. 1: 190), 1381 (DHA. 1: 213): *Bors* (Gy. 1: 430–433, 443, DHA. 1: 213, 214, 218) | **Lat.** +1124/+1217: *Borsensem* (Gy. 1: 430, DHA. 1: 418) || 1156: *Bors* (Gy. 1: 430) | **Lat.** 1156: *Borsiensis*, 1279: *Borsienses*, 1331/1351: *Borsiensem* (Gy. 1: 430–433).⁴

² A megyében több *Baka* nevű település is volt, adataikat nem lehet elkülöníteni (vö. Gy. 3: 176).

³ HOFFMANN ISTVÁN úgy véli, hogy az Árpád-korban többféle értelemben volt használatos a *bálvány* szó (2010a: 177, vö. TESz.).

⁴ A *Bars* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd TÓTH V. 2001b: 180–181, illetve KMHsz. 1.).

A településnév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 213, 214). Ezek között véghangzó nélküli és véghangzóval álló is van.

A település (és vár) neve az interpolált alapítólevélben magyarul szerepel, a későbbi évekből származó forrásokban pedig már szép számmal tűnnek fel a latin végződéssel ellátott alakok is. A névelőfordulások egy része a vármegye megnevezéseként szerepel.

A településnév formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1211/1252: *Bors* szn. (ÁSz. 144). A személynév a török eredetű m. *bors* közszóból alakult. Anonymus szerint Bars (~ Bors) várát a honfoglaló Bors vezér építtette, a vár tehát róla kapta a nevét (vö. ehhez Gy. 1: 431, FNESz. *Bars vármegye*, TÓTH V. 2001b: 180–181). BENKŐ LORÁND azonban bebizonyította, hogy a honfoglalók nem építettek várakat (2003b: 38).

Barsbraján lásd Braján.

Belleg 'település Bars vm. DNY-i részén' 1075/+1124/+1217: in *Bilegi* terram duorum aratrorum, +1124/+1217/1328: *Bylegi*, 1209 P.: *Beillec*, v. (Gy. 1: 434–435, DHA. 1: 214) || 1156, 1245: *Beleg*, v., *1284/1304, [XIII. vége], 1331: *Bylegh*, t., 1299, 1317, 1332: *Byleg* (Gy. 1: 434–435).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

Formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1138/1329: *Beleg* szn. (ÁSz. 106). A személynév feltehetőleg ótörök eredetű, de a szláv eredetet sem zárhatjuk ki; vö. a cseh *Bílek* (< R. *Bielek*) személynévvel (FNESz. *Beleg*, *Kisbeleg*, TÓTH V. 2001b: 182).

Az interpolált alapítólevélben, illetve az 1328. évi átiratában tövéghangzóval szerepel a név. A magánhangzóközi helyzetben lévő *l* geminációja — ha az 1209-ből való valószínűleg romlott alakot nem vesszük figyelembe — később következett be, s ezt követően is váltakozik a *Beleg* alakkal (vö. 1570: *Belleg*, ComBars. 83 *Podhájska*).

Besenyő 'település Bars vm. DNY-i részén, a Zsitva bal partján' 1075/+1124/+1217: *dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum* ad arandum super eandem aquam Sitoua, +1124/+1217/1328: *villam Hudwordiensium Byssenorum*, 1209 P.: *Bescene*, v. (Gy. 1: 435, 3: 461–462, DHA. 1: 214) || 1214, 1264, 1330: *Beseneu*, p., v., 1217: *Besenev*, v., 1262/1272: *Besseneu*, [1272–1290]: *Besenew*, p. (Gy. 1: 435).

A *besenyő* népnévből keletkezett metonimikus névadással, s besenyők által lakott településre utal (FNESz. *Felsőbesenyő*, *Zsitvabesenyő*). A garamszentbenedeki oklevél adata még nem tekinthető tulajdonnévnek, az ugyanis a garam-

szentbenedeki apátságnak adományozott falu körülírása: 'az udvardi (azaz a Komárom vm.-i Udvardhoz tartozó) besenyők faluja' (vö. Gy. 1: 435, KRISTÓ 1976: 64, 2003b: 71). A település az 1209-es pápai megerősítésben már bizonyosan helynévi státuszban és *Besenyő* néven tűnik fel (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 183).

Besenyőd(i) 'a Nógrád vm.-i Füzezy határában említett hely' 1075/+1124/+1217: *per ortum Besenendi* [ö: *Beseneudi*] (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

A név a Nógrád vármegyei Füzezy határleírásában tűnik fel az alapítólevélben. Előtte az (*h*)*ortus* latin 'kert' jelentésű szó tárgyesete áll a szövegben, de névrendszertani okokból kevésbé valószínű, hogy egy kertnek a neve népnévből keletkezett volna. A KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC, SZEGFÜ GYULA szerzőharmas (1973: 21) és RÁCZ ANITA (2011: 26) egyaránt településnévnek tekinti az alapítólevél szórványát, és a *besenyő* népnév *-d(i)* helynévképzős származéaként minősíti azt (vö. RÁCZ A. 2008a: 236, 2008b: 120–121). Népnévi lexémákból *-d(i)* képzővel ugyan ritkán alakulnak helynevek, de néhány *Besenyőd*, *Kálozd*, *Lengyeld* stb. névformát azért adathatunk (vö. RÁCZ A. 2008a: 235, 2008b).

Talán a fenti magyarázatnál nagyobb valószínűséggel vehető figyelembe az a magyarázat, mely szerint a *per ortum Beseneudi* szövegkörnyezet nem *Besenyődi* helynevet, hanem esetleg népnévi eredetű *Besenyődi* személynévet rejt. Ez esetben a határleírásban ennek a bizonyos *Besenyődi* személynék a kertje szerepel határpontként. GYÖRFFY GYÖRGY ugyancsak személynévnek tekinti a névalakot (Gy. 4: 242), s ilyen alakú személynéveket idézhetünk is az Árpád-korból (vö. 1138/1329: *Besenudi*, *Besenehdi* szn., ÁSz. 120). A *-d(i)* személynévképzővel alakult személynévi formák az alapítólevél szövegéből több ízben is idézhetők; vö. pl. **(Dirsidei) [kútja]**, **Tergudi**, **(Uetcudi) [sírja]**.

Bihar 'település és vár Bihar vm.-ben Váradtól É-ra, az Árpád-kor első időszakában a vm. központja' 1075/+1124/+1217: *in confinio Bichor civitatis dedi villam, que RikachiArtand vocatur ... iuxta Bichari terram ... dedi*, +1124/+1217/1328: *Bychor ~ Bychari* (Gy. 1: 601, DHA. 1: 215, 217) || 1199: *Bichor*, +1214/1334: *Byhor* (Gy. 1: 601–603) | **Lat.** 1198: *Bichoriense*, 1268/1329: *Byhoriensis*, castr., 1303/1352//1714: *Bihariensis* (Gy. 1: 601–603).⁵

A település (és a vár) neve az interpolált alapítólevélben magyarul szerepel, a későbbi évekből származó forrásokban pedig már szép számmal tűnnek fel a latin végződéssel ellátott alakok is. A névelőfordulások egy része a vármegye megnevezéseként szerepel.

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással (RÁCZ A. 2007a: 54). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1211/1329: *Bihor*

⁵ A *Bihar* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd KMHsz. 1., illetve RÁCZ A. 2007a: 53–55).

szn. (ÁSz. 124). Egyes elképzelések szerint a település, illetve a vár a vármegye első ispánjáról kaphatta a nevét (vö. GYÖRFFY 1977: 231–232, KISS L. 1988: 137–138, 1992: 418), e felvetés azonban nem igazolható.

Bokor 'a Nógrád vm.-i Füzege határában említett patak' 1075/+1124/+1217: ad fluvium *Bocur* (Gy. 4: 211, 232, DHA. 1: 215).

Amennyiben a névadat *Bokor*-ként való azonosítása helyes, ennek többféle magyarázatát is fölvehetjük. A hasonló lexikális-morfológiai struktúrájú helynevek keletkezésében alapvetően két különböző névadási indíték játszhatott szerepet (vö. RÁCZ A. 2007a: 58–59). Származhattak e nevek egyrészt a m. *bokor* 'cserje' (TESz., EWUng.) főnévből (FNESz.), amelyek így az adott hely földrajzi környezetére, növényvilágára utalhattak. Keletkezhetek másrészt formáns nélküli személynévből is metonimikus névadással; az alapul szolgáló személynévhez lásd pl. 1335: *Bukur* szn. (Sztáray 1: 96).

GYÖRFFY ERZSÉBET az alapítólevél víznevét végső soron személynévi eredetűnek tartja, amely vélhetően településnévi áttétellel keletkezett (2011: 65, 121). Ezzel a lehetőséggel azért is jó esélyekkel számolhatunk, mert *Bokor* nevű település nyomát meg is találjuk a patak közelében (1265: ad villam *Bukur*, Gy. 4: 232).

Bód 'település és révhely Csongrád vm. középső részén Csongrád várától DK-re, a Tisza mellett' 1209 P.: tributum aque in *Beld* (Gy. 1: 892) | ~i 1075/+1124/+1217: transitus super Tizam, qui nuncupatur *Benildi* [ɔ: *Beuildi*], +1124/+1217/1328: *Beuildi* (Gy. 1: 892, DHA. 1: 218) || [1200 k.]/896 u.-ra: *Beuldu*, 1453 (Cs. 1: 679): *Bewd*, 1464 (Cs. 1: 679): *Bewld* (Gy. 1: 892).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. +1214/1334: *Beud* szn. (ÁSz. 121). A személynév a török eredetű *bő* méltóságnév (vö. WOT. 165–167) -*d* személynévképzős származéka lehet (vö. FNESz. *Bő*, *Bőd*).

Az interpolált alapítólevélben fennmaradt révnek a neve valószínűleg [beüld] vagy [böld] hangzású lehetett, ahol az *l* másodlagosan, inetimologikus mássalhangzóként kerülhetett a névbe, s ez a folyamat a magánhangzó megrövidülésével is együtt járt (NYIRKOS 1986: 127, TÓTH V. 2004: 454). Az Anonymus gesztájában szereplő *Beuldu* adatról PAIS DEZSŐ úgy véli, hogy az -*ld* képzőt tartalmaz (1927: 507), ilyen hely- vagy személynévképzőről azonban nincs tudomásom, így a fenti magyarázatot tekintem valószínűnek.

Braján 'település Bars vm. középső részén Barstól ÉNy-ra, a Garam közelében' 1075/+1124/+1217: iuxta villam castrensiū de Borsu, *Braian* nomine ... iuxta villam *Braian*, +1124/+1217/1328: *Brayan*, 1358: *Brayan* ~ *Baranyan* (Gy. 1: 436, 443, 481, DHA. 1: 213, 214). **Barsbraján** 1381: *Borsbraya* (DHA. 1: 213).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

Az elnevezés etimológiája bizonytalan. KENYHERCZ RÓBERT feltételesen megemlíti a személynévi párhuzamot (2013: 139). Emellett ugyanakkor a szláv *-jane* 'valahová való' képzővel való alakulás is szóba jöhet (vö. KNEZSA 1960: 24–25).

Csany 'település Csongrád vm. középső részén Csongrád várától D-re' 1075/+1124/+1217: villa piscatorum nomine *C(hon)u* ... in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in ... *Chonu*, +1124/+1217/1328: *Chonu*, +1124/+1217/1505: *Chani*, 1209 P.: villam *Chon* cum piscinis et stagnis, 1415: *Chonthelek* alias *Chano* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 215, 218) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: piscatores autem *Chonienses* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 217) || 1326, 1334 (A. 3: 123), 1344 (A. 4: 461): *Chon*, p., t., v., 1334: *Choon*, t., 1443 (Cs. 1: 679): *Chan* (Gy. 1: 893). **Csanytelek** 1372: *Chonthelek*, 1421: *Chonteleghe*, 1426: *Chanithelek*, 1471: *Chanthelek* (Cs. 1: 679). **Csanytelke** 1374: *Chonteke* (Cs. 1: 679).

Csany falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte. Az interpolált oklevél szerint a Tisza mindkét oldalán elterülő halastavaival együtt került az apátság birtokába (DHA. 1: 216).

Az interpolált alapítólevélben, illetve az ezt az oklevelet átíró és megemlítő oklevelekben tövéghangzós formában szerepel a településnév, ami az 1075. évi eredeti oklevélből megőrzött forma lehet (vö. **Szil, Ug-ér**). A név kezdő hangjának összetett *ch* jeléhez lásd **Árok**.

A névváltozatok közül feltehetően a *Csany* forma az elsődleges, amely formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló, talán szláv eredetű (FNESz. *Csány*) személynévhez lásd pl. 1228/1491: *Chon* szn. (ÁSz. 208), 1355: *Chan* szn. (A. 6: 59). A településnévnek a későbbi évszázadokban *Csanytelek* és *Csanytelke* variánsa is feltűnik a forrásokban, olykor az egyrészes névvel párhuzamos használatban is (1415). A kétrészes változatok kiegészülés eredményei lehetnek.

Csany-tó 'a Csongrád vm.-i Csany település határában említett állóvíz' 1075/+1124/+1217: villa piscatorum nomine *C(hon)u* ... huius terre termini hii sunt ... item *Cunutou*, que est in parte Sancti Benedicti cum Gehgi super ripam Tize, +1124/+1217/1328: *Kunutou*, 1486: *Cunuthou*, *Chunuthow* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A *Csany* településnévnek és a *tó* földrajzi köznévnek az összetételeként alakult jelzős szerkezet a *tó* elhelyezkedésére utalt.

Noha a név előtagjában a *Csany* településnév szerepel, a két elnevezés írásmódja eltér egymástól. Az eltérés abból adódhat, hogy az interpolált oklevél lejegyzésekor a településnévvel ellentétben (melynek helyesírását modernizálták) a víznév előtagját nem az átirat korának megfelelően, hanem abban a formában rögzítették az oklevélben, ahogyan az a 11. században keletkezett oklevélben szerepelt.

Csejt(i) 'település Külső-Szolnok vm.-ben Túr közelében' 1075/+1124/+1217: *iuxta arbores pro illorum divisione, qui Cehiti dicuntur, fovea facta est; deinde secus portum Kengelu inter eosdem Cehiti terminus est Sancti Benedicti*, +1124/+1217/1328: *Cehity* (DHA. 1: 217) || 1449: *Chehth*, 1454: *Cheyth* (Cs. 1: 645).

Az alapítólevélben nem településnévként, hanem az ott lakók magyar nyelvű melléknévi (*csexti* 'Csehtől való') megnevezéseként szerepel a *Cehiti* forma, ami azonban szokatlan a korabeli oklevelezési gyakorlatban. Az alapítólevélben több ízben is találkozunk származási helyet megjelölő melléknévi formákkal („*piscatores ... Gegnienses [ɔ: Geguienses]*” „*villam Hudwordiensium Bissenorum*”; vö. **Gég, Udvard**), de mindegyik esetben a szokásosabb latinositott melléknévi alakokkal.

A *Cseht* névalakot KISS LAJOS a *cseh* népnév kicsinyítő képzős származékának tartja (vö. FNESz. *Csejtpusztá*). A *-t* képzőnek a régiségben volt ugyan kicsinyítő szerepe, de ebben a funkciójában már az ómagyar kor kezdetén sem volt produktív (vö. SZEGFÜ 1991: 243, PÓCZOS 2001: 116). Az esetleg fölvethető *cseh* népnév + *-d* helynévképző struktúrájának ellene szól, hogy népnevekből *-d* képzővel ritkán alakulnak helynevek, a *cseh* népnévből keletkezett efféle névre pedig RÁCZ ANITA egyetlen példát sem ismer (2008b: 120). A *-d* > *-t* alkalmi zöngétlenedés hangtörténetileg azonban indokolható. A népnévi származtatásnál mindemellett valószínűbbnek látszik az, hogy az elnevezés személynévi eredetű (vö. 1138/1329: *Cehiti* szn., ÁSz. 170).

Csongrád 'település és vár Csongrád vm. középső részén a Tisza jobb partján, a tatárjárás előtt a vm. központja' **Lat.** 1075/+1124/+1217: *qui separat Cernigradenses ... ubi finiuntur partes Cernigradensium civium ... inter comitatum Cernigradensium*, +1124/+1217/1328, +1124/+1217/1505: *Cernigradensium* +1124/+1217/1328: *Cernigradenses* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216) || [1200 k.]/X. sz.-ra: t., *quod nominaverunt Sclauī secundum ydioma suum Surungrad*, id est nigrum castrum, 1281: *Chengrad*, 1292, 1296: *Changarad*, 1304: *Changrad* (Gy. 1: 893–894) | **Lat.** 1138/1329: *Cerungradiensis*, 1238, 1266, 1327: *Chengradiensi*, 1247/1465: *Chongradiense*, castr. (Gy. 1: 893–894).⁶

A garamszentbenedeki oklevélben latinositott alakban szereplő név egy szláv **Černogradъ* 'fekete, azaz földszáncokból álló vár' jelentésű helynév átvétele (FNESz. *Csongrád*). Anonymus szerint a vár neve azoktól a szláv lakóktól származik, akikkel a honfoglaló Ond vezér fia, Ete felépíttette a várat. GYÖRFFY GYÖRGY szerint azonban a vár már a honfoglalás előtt is létezett, amit Ond vezér és utódai központként választottak. A tatárjárás után a vár lehanyatlott, neve a megye nevéként maradt fenn (Gy. 1: 894, LŐRINCZY 1994: 154).

⁶ A *Csongrád* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 1: 893–894, illetve KMHsz. 1.).

A latinositott formák között kettősség mutatkozik: az adatok egy részében a szláv hangalakhoz kapcsolódik a latin végződés (vö. *Cernigradensium*), a későbbi oklevelek latinizált alakjai viszont a magyar *Csongrád* változatból származnak (vö. *Chongradiense*). Az 1292-es és 1296-os oklevél *Changarad* névalakja a mássalhangzó-torlódás feloldását mutatja a név belsejében, ez a forma azonban nem vált általánossá. A korai oklevelekben feltűnő *Chengrad* adatok az elsőszo- tagi magánhangzójukban talán az elsődleges szláv formához közelebb álló hang- alakot mutatják. Az okleveles adatok a nyelvváltsfok ideiglenes változásáról ugyancsak tanúskodnak (*Csongrád* > *Csangrád*).

Csúz 'a Bars vm.-i Garamszentbenedek határában említett hegy' 1075/+1124/+1217: ad montem *Chus*, 1381: *Chuz* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213).

A hegy neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

A név etimológiája nincs tisztázva. Felvethetjük talán a szláv személynévből való származtatás lehetőségét; vö. szb.-hv. *Čus*, le. *Czusz* családnévvel (FNESz., TÓTH V. 2001b: 188). Hasonló helynév másutt is található a Kárpát-medencé- ben; vö. 1236: *Chus* hn. (Gy. 3: 412). KISS LAJOS szerint az alapítólevélbeli név- forma esetleg a ma *Ostrý vrch* 'Csúcsos-hegy' nevet viselő helyre vonatkozha- tott (FNESz.).

(Dirsi) [kútja] 'a Nógrád vm.-i Füzege határában említett kút' 1075/+1124/+1217: ad puteum *Dirsi* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

Bizonytalan, hogy helynévvel vagy csupán a hely körülírásával van-e dol- gunk. GYÖRFFY GYÖRGY ez utóbbi lehetőség mellett teszi le a voksát (Gy. 4: 242). Az alapítólevélben találunk még egy hasonló szerkezetű nevet: *puteum Hotuandi*; vö. **Hatvandi [kútja]**.

A *Dirsid(i)* bizonyára személynév lehet (az ÁSz. is annak tartja), amely a szövegben talán latin genitivusi alakban szerepel. A feltevést azonban az ilyen alakú személynévek hiánya az Árpád-kori oklevelekben elbizonytalanítja: az ÁSz.-ban ugyanis csak ez az adat képviseli az esetleges *Dirsid(i)* személynévet (252). Emellett felvethető esetleg az is, hogy a *Dirsi* a *Ders* (ÁSz. 243) ~ *Dersi* (ÁSz. 244) személynévből alkult a *-d(i)* személynévképzővel; vö. **Besenyőd(i)**.

Dobo(s)z 'település Békés vm. DK-i részén a Körös mellett' 1075/+1124/+1217: in villa, que vocatur *Duboz* (Gy. 1: 505, DHA. 1: 218) || 1138/1329, 1273/1392/1477, 1308 (Cs. 1: 650), 1340 (Cs. 1: 650): *Doboz*, v. (Gy. 1: 505).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1221: *Duboz* szn. (ÁSz. 253). KISS LA- JOS szerint a személynév szerkezetileg azonos lehet a *dob* főnévből képzett *do- basz* 'tele, duzzadt' (TESz. *dob*²) melléknévvel (vö. FNESz.).

Duna 'a Kárpát-medence legnagyobb folyója' **Lat.** 1075/+1124/+1217 ter- ram ad XV aratra ... dedi ... et silvam magnam prope *Danubium* cum ipsa aqua *Danubii* ... in Camarun trium aratorum terram secus flumen *Danubii* et piscaci-

onem in eodem *Danubio* in loco, qui dicitur Wagetuin ... dedi ... piscacionem in *Danubio* in eodem loco, qui Sitouatuin ... dedi ... piscacionem liberam ubique in Wag, Nitra et *Danubio* ... piscatores ... Gegnienses, Camarienses et de Sitouatuin ex Wag, Nitra, Sitoua et *Danubio* pisces fratribus acquirant, ut inde nutrantur ... in Lelu super *Danubium* tributum eodem modo (KMHsz. 1: 86, HA. 3: 61, DHA. 1: 215, 217, 218) || **Lat.** [1018–1038]/[1173–1196]>1412: *Danobii*, +1092/+1274//1399: *Danobium*, 1212/1397/1405: *Danobio*, 1338/1349: *Danubi* (KMHsz. 1: 86).⁷

A víznév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 215).

Az ősi, indoeurópai névkincshez tartozik: végső forrása egy szkíta **Dānava-* lehetett. A magyarba szláv közvetítéssel került át a víznév; vö. cseh, szlk., le. *Dunaj*. Az ókorban csak a folyó felső szakaszát nevezték így (gör. *Δαυούβιος* ~ lat. *Danuvius*), alsó folyását az **Ιστρος* ~ *Hister* néven említették (vö. FNESz., GYÖRFFY 2011: 41).

Az ómagyar korban szinte kivétel nélkül a *Duna* elnevezés latin megfelelője, azaz a *Danubius* fordul elő a forrásokban, csupán néhány magyar adata van, amelyek kizárólag összetételben állva a folyó valamely mellékágát jelölik meg (HOFFMANN 2004a: 16).

Ecse ? *tava* 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Ecetoua*, 1415: *Echethoua*, 1489: *Echethona* [ɔ: -*toua*] (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

Bizonyára az *Ecse* személynévből (vö. 1284: *Eche* szn., ÁSz. 265) és a *tó* földrajzi köznév birtokos személyjeles alakjából alakult birtokos jelzős összetételként. A személynév előzménye az *ecs* ~ *öcs* 'fiatalabb fivér' jelentésű főnév lehetett (FNESz. *Écs*). Halastavak esetében gyakori, hogy a tó vagy a halászati jog birtokosáról nevezik el a helyet (GYÖRFFY 2011: 175).

Egres 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... *Egres* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A víznév az *éger* ~ *eger* fanév -s helynévképzős származékából keletkezett. A névadás motívuma a halastó környékének növényvilága lehetett, amely gyakori névadási eljárás volt a régi magyar víznevek között (GYÖRFFY 2011: 57).

⁷ A *Duna* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd a KMHsz. 1., illetve a HA egyes köteteiben).

Eperjes 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Haperies*, 1415: *Haperyes* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

Az *eper* 'eperfa gyümölcse' főnév régi *eperj* változatának (TESz., EWUng. *eper*) -s helynévképzős származékként jött létre, és olyan helyre vonatkozhatott, ahol sok eper termett (vö. FNESz. *Eperjes*, *Eperjeske*). A szó *epörje* alakja ma is használatos (vö. ÚMTsz. *eper*).

A név elején található hangérték nélküli *h* elem csupán írássajátosság, ami a korban egyáltalán nem szokatlan (vö. NYÍRKOS 1987: 96–110, TÓTH V. 2004: 325), a garamszentbenedeki oklevélben is több névalakon jelentkezik; vö. **Udvard, Ug-ér**. Az első szótagbeli magánhangzót jelölő betű — ha nem íráshiba — valószínűleg erősen nyílt *e*, *ä* hangot jelölhetett (vö. BENKŐ 1980: 107, TESz., EWUng. *eper*).

Erdély 'tájegység a Kárpát-medence keleti részén' **Lat.** 1075/+1124/+1217: *Ultra silvam* ad castrum, quod vocatur Turda (Gy. 2: 144, DHA. 1: 217) || Chron.saec. XIV. [*Gesta saec. XI–XIII. 895-re*]: *Erdehw* (Gy. 2: 143–154) | **Lat.** 1197/XVIII.: *Ultrasilvano*, 1259: *Transsilvano*, 1322: *Transilvanus* (Gy. 2: 143–154).⁸

A magyar *erdő* főnév és a R. *eli* ~ *elv* 'valamin túl fekvő rész' jelentésű főnév összetétele. A szakirodalomban elfogadott nézet szerint az elnevezés az Alföld felől való névadói szemléletet tükröz (FNESz., JUHÁSZ 1988: 70–72). BENKŐ LORÁND ezt az elképzelést új megvilágításba helyezi. Véleménye szerint az elnevezés még a honfoglalás előtt, az Etelközben való tartózkodás idején keletkezhetett, és ekképpen a keletről kiinduló nézőpontot tartja valószínűnek a nyugatival szemben, eleink ugyanis a Keleti-Kárpátokban találkozhattak elsőként erdős magas hegységekkel (1998: 95–96, 2002: 53–54). Az *erdő* szavunk eredeti jelentése azonban 'fiatal, sarjadó erdő' (vö. TESz., EWUng.), HOFFMANN ISTVÁN ezért arra hívja fel a figyelmet, hogy az új helynévmagyarázat további bizonyítást igényel: főképpen az *erdő* köznév korai ómagyar kori használatának tüzetesebb vizsgálatát (2004b: 103).

A 14. század közepéig az országrész neve latinul (elsőként *Ultrasylvania*, majd *Transsylvania*) fordul elő a forrásokban (vö. HOFFMANN 2004a: 20).

Ér töve 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Ertue* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

⁸ Az *Erdély* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 143–154).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

Az *ér* földrajzi köznév (vagy a belőle alakult helynév) és a 'torkolat' jelentésű *tő* (TESz., EWUng. *tő*) földrajzi köznév birtokos személyjeles alakjából jött létre.

Esztergom 'település és vár Esztergom vm.-ben a Duna partján' **Lat.** 1075/+1124/+1217: Neemia archiepiscopo *Strigoniensi* existente (Gy. 2: 238, DHA. 1: 218) || **Lat.** 1000: *Regia Civitas*, [1077]: *Strigoniensi*, 1111: *Strigoniensis*, 1213 P.: *Strigoniensem*, Can. Vis. 1397 [1001-re]: *Sancti Adalberti* (Gy. 2: 237–250) | **Ném.** [1280 k.]: *Gran* (Gy. 2: 237–250).⁹

A településnév etimológiája bizonytalan. Az egyik elképzelés szerint a dunai bolgár-török kézművesek emlékét őrzi, és foglalkozásnévi eredetű; vö. bolgár-török *estrogen küpe* ~ *estrigin küpe* 'börpáncél'. A másik vélekedés szerint pedig szláv jövevénynévvvel van dolgunk; vö. cseh *Strěhom*, le. *Strzegom* hn. (FNESz., KISS L. 1988: 142–143, Gy. 2: 245).

A királyi székhely neve a középkori forrásokban szinte kivétel nélkül latinul szerepel (vö. HOFFMANN 2004a: 24). A leggyakoribb elnevezése a *Strigonium* volt, de előfordul még a szintén latin *Regia Civitas* 'Királyiváros', illetve *Sanc-tus Adalbertus* 'Szentadalbert', valamint a német *Gran* 'Garam' elnevezése is (Gy. 2: 237–250, vö. a IV. 4. alfejezettel).

Fehér-tó 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... *Feirtou*, +1124/+1217/1328: *Feyrtou*, +1124/+1217/1505: *Feiertou* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A víznév a *fehér* színnévnél és a *tó* vízrajzi köznévnél az összetétele, és a halastó színére utalt. A *fehér* melléknév többnyire azoknak a tavaknak a nevében fordul elő, amelyeknek a fenekén vagy a partján „sziksós kivirágzás van” (MIKESY 1940: 11). Az alapítólevél halastavai között több olyan is van, amely a színről kapta a nevét; vö. még **Kék-tó**. Az adatok egy részében [feír] hangalakot, azaz hiátusos formát találunk.

Fehérvár 'település és vár Fejér vm.-ben, a megye központja' **Lat.** 1075/+1124/+1217: per medios agros urbanorum *Albensium* ... inter villam Sancti Benedicti et villam *Albensium* in medio campo fovea facta est (Gy. 2: 365, DHA. 1: 215, 217) || 1055: *Feheruuaru* (Gy. 2: 364, DHA. 1: 150) | **Lat.** +1082 [XIV. in]: *Albam*, +1171 [XII./XIII.]: *Albensis*, 1227: *Albensi*, 1315/1317 [1310-re]: *Alba Regali* (Gy. 2: 363–375).¹⁰

⁹ Az *Esztergom* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 237–250).

¹⁰ A *Fehérvár* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 363–375, 382–384).

A *fehér* színnév és a *vár* 'erősség' főnév összetétele (FNESz. *Székesfehérvár*). *Fehérvár* nevet a Kárpát-medencében csupán három hely viselt: *Székes*-, *Gyula*- és *Nándorfehérvár*, bár a mésszel, illetve mészkőből való építkezés valószínűleg igen gyakori volt a korai középkorban. Mindez arra utalhat, hogy a későbbi várak — bizonyára a meglévő ilyen nevűek magas presztízse miatt — már nem kaphatták meg a *Fehérvár* elnevezést (HOFFMANN 2010a: 135).

A 15. századig a Tihanyi alapítólevélbeli magyar formát (vö. „ad castelic & *feheruuaru* rea meneh hodu utu rea”, SZENTGYÖRGYI 2010e: 26) leszámítva többségében latin nyelven fordul elő a név, illetve van néhány szlávós-latinos, illetve német nyelvű alakja is (vö. Cs. 3: 305, 307–309, Gy. 2: 363–375, 382–384, HOFFMANN 2004a: 25).

[Felső]örs lásd Örs.

Fenyő-sevnice 'a Sosol hegyi erdőségében eredő, a Bars vm.-i Újbányán (másként: Sevnice ~ Savnic) átfolyó hegyi patak, a Garam jobb oldali mellék-vize' 1075/+1124/+1217: rivuli nomine *Feniosaunicza*, +1124/+1217/1328: *Fennyosaunycha*, 1358: *Fenousani* ~ *Feneusanicha*, 1381: *Fennyosannycha*, 1406: *Fewnuzewnyka* ~ *Fenusewnyka* (Gy. 1: 413, 443, 482, DHA. 1: 213).

A patak neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

A *fenyő* fanévből és a szláv eredetű *csevice* 'savanyúvíz' jövevényszó (TESz., EWUng.) régebbi *savnica* ~ *sevnice* alakjából keletkezett, s arra utalhat, hogy a patak fenyőerdőn folyt keresztül. A *Fenyő-sevnice* mellett Újbánya település határában folyt a *Bükk-sevnice* nevű patak is (Gy. 1: 482), a település *Savnice* ~ *Sevnice* neve valószínűleg víznévi metonímia eredményeként keletkezett. Az alapítólevél szövege említést tesz egy savanyú vizű vízfolyásról, de nem a Fenyő-sevnice patak vizéről mondja ezt, hanem arról a forrásról, amely mellett elfolyik: „caput est rivuli nomine *Feniosaunicza*, et post ipse rivulus decurrens iuxta fonticulum, qui habet aquam quasi acidam” (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 185–186, 193, 233, GYÖRFFY 2011: 97).

(Fige) 'a Nógrád vm.-i Füzege határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: ad piscinam *Fige*, +1124/+1217/1328: *Fyge* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

Talán formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1111: *Figa* szn. (ÁSz. 307). Halasztavak esetében gyakori névadási eljárás volt az Árpád-korban, hogy a tó vagy a halászati jog birtokosáról nevezték el az adott helyet (GYÖRFFY 2011: 175).

Bizonytalanul ugyan, de elképzelhető, hogy a *piscina Fige* latin struktúra mögött magyar birtokos jelzős szerkezet rejlik: 'Figa halastava', s ez esetben a *Fige* a *Figa* személynév genitivusi esete lehet. Az alapítólevélben találunk még egy hasonló szerkezetű nevet: *vadum Pote*; vö. **Pata**. Az ÁSz. az alapítólevél *Fige* névadatát ugyancsak a *Figa* névalakok között veszi figyelembe (307).

Fül ? 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Filu*, +1124/+1217/1328: *Fylu*, +1124/+1217/1505: *Filii*, 1415: *Filw*, 1489: *Silu* [ɔ: *Filu*] (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

A víznévnek többféle etimológiája is lehetséges. Szóba jöhet a *fül* ~ *fil* testrésznévből történő származtatás a tó alakjára utaló elnevezésként (FNESz. *Filkeháza*). Magyarázhatjuk emellett esetleg formáns nélküli személynévből metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1255: *Fyl* szn. (ÁSz. 308). Halastavak esetében gyakori, hogy a tó vagy a halászati jog birtokosáról nevezik el a helyet (GYÖRFFY 2011: 175).

A *Fil* személynév alakulhatott egyrészt a *fül* testrésznévből (a *Szem*, *Orr* személynévek jelentésmezejébe tartozva), de származhat másrészt a görög eredetű *Fülöp* ~ *Filep* személynévből is, annak rövidüléssel származékként (a *Petrus* > *Pet*, *Jacobus* > *Ják* stb. nevek típusába tartozva). A tövéghangzó jelentkezése az utóbbi esetben sem problémás, hiszen a rövidített idegen eredetű személynévek azáltal illeszkedtek be a belső keletkezésű nevek rendszerébe, hogy fonológiaiilag is hozzájuk igazodtak, s analogikus tövéghangzót vettek fel.

Füss 'település Bars vm. Ny-i részén, a Zsitva bal partján' 1075/+1124/+1217: in *Fius* terram ad duo aratra, +1124/+1217/1328: *Fyus*, 1209 P.: *Fus* (Gy. 1: 440, DHA. 1: 214) || 1156: *Fius*, 1332/PR.: *Fus*, 1227, 1256, 1290: *Fys*, t., v., 1231, 1313/1339, 1321/1343, 1322, 1324, 1339: *Fyus*, p., v. 1237: *Fis*, v., 1255: *Phys*, v., 1299: *Fyuz*, 1332/PR.: *Sus* ~ *Fas* [romlott alakok lehetnek] (Gy. 1: 440) | ~i 1295: de *Fusy* (Gy. 1: 440).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

KISS LAJOS szerint a m. *fű* főnév -s képzős alakjából jött létre, s füvel benőtt helyre utal (FNESz. *Barsfüss*). A TESz. és az EWUng. is a *fű* szócikkében szerepelteti a településnevet. TÓTH VALÉRIA azonban megjegyzi, hogy a *fű* lexéma -s képzős származékai többnyire -v-s tövűek: *fives* ~ *füves* ~ *fües*, és *Füss* település adataihoz hasonló formákkal csak egy oklevélben (vö. 1299: *Fywsberek*, OklSz.) találkozunk (vö. 2001b: 93, az adatokhoz HA., OklSz.).

A helynév számos hangtani változatban szerepel: *fis* ~ *fűs* ~ *fűs* olvasattal egyaránt találkozunk. A mai *Füss* változat a magánhangzó megrövidülésével és a névvégi *s* geminációjával jöhetett létre. Ez a forma csupán a 18. század második felétől válik uralkodóvá (vö. 1780: *Füss*, *Fiss*, ComBars. 107, mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 193).

Füzeg 1. 'birtok Nógrád vm. D-i részén Hatvantól É-ra' 1075/+1124/+1217: in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in ... *Fizeg*, +1124/+1217/1328: *Fyzege*, 1209 P. (Str. 1: 190): *Fuzeg*, pr. (Gy. 4: 242–243, DHA. 1: 215). 2. 'a

Nógrád vm.-i Füzegegy határában említett folyó' 1075/+1124/+1217: super aquam *Fizegi* ... in ipsa aqua *Fizegi* ... ad aliud vadum, quod vocatur *Fizeg*, +1124/+1217/1328: *Fyzege* ~ *Fyzege* (Gy. 4: 242–243, DHA. 1: 215) || *1260: *Fizeg*, fl., 1264/1426: *Fiuzeg*, riv., 1366/XVIII: *Fyczek*, riv. (Gy. 4: 242–243).

Füzegegy falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte, és határleírása is ebből a korból való (DHA. 1: 215).

A víznév a *fűz* fanév -gy helynévképzős származékából jött létre (BÉNYEI 2012: 70), és a vízfolyás környezetének jellemző növényzetére utalhatott (vö. FNESZ. *Füzesd*, GYÖRFFY 2011: 57). A településnév pedig bizonyára másodlagosan, a víznévből keletkezett metonimikus névadással (vö. GYÖRFFY i. m. 156–157).

Gáj 'a Bars vm.-i Tolmács határában említett patak' 1075/+1124/+1217: in rivulo, qui dicitur *Gai*, +1124/+1217/1328, 1358, 1381: *Gay* (Gy. 1: 478, 481, DHA. 1: 214).

A víz neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

A név etimológiája bizonytalan. Felvethetjük egyrészt, hogy a pataknév a szláv *gaj* 'liget, berek, cserjés' közszóból alakult szláv helynév átvétele; vö. szb.-hv. *Gaj* hn. (KISS L. 1996: 491 *Nagygáj*, PÓCZOS 2004: 117, GYÖRFFY 2011: 137). Tarthatjuk másrészt a szláv *Gol'a* (későbbi *Hol'a*) helynév átvételének is, amely a szlk. R. *gol'a* 'fátlan, füves hegy, havasi legelő' jelentésű köznévből keletkezett (vö. KISS L. 1995: 76 *Galyaság*, FNESZ. *Galya-tető*, GYÖRFFY i. h., ŠMILAUER 1970: 68, itt további szláv helynévi származékok is). Ebben az esetben azonban a név végének alakulása magyarázatot kívánna.

Gáj helynevekkel (elsősorban erdőnevekkel) a régiségben másutt is találkozunk (vö. OklSz. *gáj*). A *gaj* 'liget' jelentésben földrajzi köznévként ma csak a Vajdaság területéről adatolható a Kárpát-medencében (vö. PENAVIN–MATIJEVICS 1982: 95, FKnt. 155). A pataknév — akár a szlávban, akár a magyarban keletkezett — a közszó szemantikai tartalma alapján metonimikusan jöhetett létre (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 194).

Garam 'Bars vm.-t É–D irányban átszelő folyó, a Duna bal oldali mellékvi-ze' 1075/+1124/+1217: flumen, quod vocatur *Gran* ... in *Gran* ... dedi eciam vil-lam piscatorum super ripam *Gran* nomine Talmach ... eiusdem fluminis *Gran* ... rivulus nomine Tapla currens in *Grana*, qui *Grana* terminus est ... fluvii *Gran* ... dedi eciam villam Semlar et terram ad XVI aratra et nemus magnum super ripam *Gran* cum piscacione ... tributum lignorum, que feruntur super *Gran*, +1124/+1217: *Grana* ~ *Gran*, 1358, 1381: *Gron* (Gy. 1: 413, 425, 441, 443, 481, DHA. 1: 213, 214, 215, 218, DHA. 1: 418) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: ex alia vero parte *Grane* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213) || 1228: *Goron*, 1317: *Garan* (Gy. 1: 433, 471) | **Lat.** 1245: *Granum*, 1228/1229: *Granam* (Gy. 1: 430, 441).¹¹

¹¹ A *Garam* gazdag adatsorából csupán jelentősen megrostált említéseket hoztam példaként, ada-tait bővebben lásd TÓTH V. 2001b: 195–196, illetve a KMHsz. és a HA. egyes köteteiben.

A folyónév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 213, 214).

Már az ókorból kimutatható folyónév. Tövében az indoeurópai *ghren- '(földet) váj, túr' kereshető (vö. FNESz., TÓTH V. 2001b: 195–196, PÓCZOS 2004: 121, GYÖRFFY 2011: 134). KISS LAJOS szerint a magyarba egy szláv *Gron* (vö. ócseh *Gron*) került át (vö. FNESz., KISS L. 1994: 2–3, 1999: 75). A Garam folyónév magyarban is használatos *Gran*, *Grane*, *Grana* formái ugyanakkor véleményem szerint a folyónév német *die Gran* nevéből származnak, amelynek szintén van *Grane* és *Grana* alakja (vö. IV. 4. alfejezettel, EtSz., MELICH 1925–1929: 336).

A korai ómagyar korból a víznév bontóhanggal módosult formáira is vannak példák: *Goron* ~ *Garan*. A folyó nevének latin végződésű ellátott alakjai is szerepelnek a forrásokban: *Granum* ~ *Granam*. Az alapítólevélben megjelenő *Grane* valószínűleg latin genitívus esetben áll, a németből származó formát ugyanis a végződés azonossága miatt genitívusként is használhatták (vö. IV. 4. alfejezettel).

Garamszentbenedek település Bars vm. középső részén, a Garam két partján' 1075/+1124/+1217: ad predictum *Sancti Benedicti* monasterium hereditates ... ecclesiam *Beati Benedicti* construxi ... ubi signum *Sancti Benedicti* est in quadam arbore ... in parte *Sancti Benedicti* remanente ... in partem *Sancti Benedicti* deveniunt ... rivulus autem Radmera terram *Sancti Benedicti* dividit ab aliis ... fovea facta est in parte *Sancti Benedicti* ... in hereditatem *Sancti Benedicti* devenit ... in cuius cacumine in parte *Sancti Benedicti* fovea facta est ... terminus *Sancti Benedicti* designatus est ... piscina Zirega dividit terram *Sancti Benedicti* ab aliis ... deinde pars terre *Sancti Benedicti* in monte presbiteri ... item alia Lutea piscina partem *Sancti Benedicti* separat a villa Martini ... alia piscina Wolue, que eciam in partem *Sancti Benedicti* devenit ... a fluvio Hucu, qui separat Cernigradenses, cuius fluvii pars *Sancti Benedicti* est dimidia ... item Cunutou, que est in parte *Sancti Benedicti* ... ubi finiuntur partes terre *Sancti Benedicti* ... dextera autem pars devenit in partem *Sancti Benedicti* ... usque ad vineas, que in partem *Sancti Benedicti* deveniunt ... pars *Sancti Benedicti* est ... deinde iuxta aquam maioris Alpar *Sancti Benedicti* terminus est ... postea salices Nandirdi in partem *Sancti Benedicti* deveniunt usque ad vadum quoddam ... ad silvam salicum, que tota cum insula predicta devenit in partem *Sancti Benedicti* ... ibique terminantur mete *Sancti Benedicti* ... hudwornicum meum, Bocz nomine, quem ad serviendum cum duobus fratribus suis predicto monasterio *Sancti Benedicti* obtuli ... cum tota insula in partem *Sancti Benedicti* devenit ... terminus est inter villam *Sancti Benedicti* ... inter villam *Sancti Benedicti* ... terre *Sancti Benedicti* particule sunt separate in via ... inter eosdem Cehti terminus est *Sancti Benedicti*, ubi fenum secatur populos *Sancti Benedicti* ... ubi eciam fovea *Sancti Benedicti* ... fovea *Sancti Benedicti* est ... in hereditatem monasterio

Sancti Benedicti dedi ... predictum *Sancti Benedicti* monasterium ad laudem Dei et Sancte Marie semper Virginis dotare potui ... in villa, que vocatur Duboz, tres domus servorum porcos *Sancti Benedicti* custodiencium dedi ... illuc eant et porci abbatibus *Sancti Benedicti* ... inter bestias *Sancti Benedicti* ... in potestate *Sancti Benedicti* ... predicto monasterio *Sancti Benedicti*, +1124/+1217: Herrium abbatem monasterii *Sancti Benedicti de Grana* ... ad predictum monasterium *Sancti Benedicti* ... ad *Sancti Benedicti* monasterium ... predictum monasterium *Sancti Benedicti* (Gy. 1: 425, 441, 443, DHA. 1: 213, 214, 215, 216, 217, 218, 418) || 1366: *Zenthbenedk* (ComBars. 39 *Hronský Beňadik*, MEZŐ 1996: 61) | **Lat.** 1229: *Goron Sancti Benedicti* (Gy. 1: 441).¹²

A településnév (az apátság nevének) előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 213, 216). Az apátság területének határleírása az eredeti, 11. századi oklevélben még nem szerepelt, csupán a 13. századi interpoláció során került bele az oklevél szövegébe (DHA. 1: 213).

A településnévnek a 14. század közepéig csupán latin formái adatolhatók, de az egyszer előforduló *Goron Sancti Benedicti* adat a magyar jelzői sorrendet tükrözi. Az első magyar nyelvű említése csak a 14. századból való. Az adatok egy része valószínűleg csupán a bencés apátság megjelölése lehet (vö. SZENTGYÖRGYI 2013). Idővel ez a név metonimikusan az alatta települt, korábban *Petend* nevet viselő falut is megnevezte (vö. Gy. 1: 443–444, FNESz., MEZŐ 1996: 233–234). A *Petend* nevet az apátság javait összeíró 1209. évi bulla említi meg elsőként *Peteñ* (Str. 1: 190) formában (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 196–197).

Gég ’település Komárom vm. É-i részén Komáromtól É-ra’ 1075/+1124/+1217: iuxta Wag dedi villam *Gegu*, 1209 P.: *Gueuch*, v. (Gy. 3: 418, DHA. 1: 215) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: piscatores ... *Gegnienses* [ɔ: *Geguienses*] ... ex Wag, Nitra, Sitoua et Danubio pisces fratribus acquirant (Gy. 3: 418, DHA. 1: 217) || [1247 u.]: *Gueg*, v., 1337: *Geeg*, v. (Gy. 3: 418).

Az alapítólevél a *Gég* településnevet magyarul közli, majd az ott élők említésére a magyar névhez latin *-iensis* végződést illeszt; **Csejt(i)**.

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1138/1329: *Gegu* szn., *1274: *Geg* szn. (ÁSz. 327). A garamszentbenedeki oklevél szórványának szóvégi *-u* eleme valószínűleg tövégi magánhangzó, s a név korabeli hangzása [gegü] lehetett.

Geletnek ’település Bars vm. ÉK-i részén, a Garam bal partján’ 1075/+1124/+1217: aliis tribus villis, scilicet Goznucha, *Gelednuk* et Kerestur (Gy. 1: 444, DHA. 1: 218) || 1237: *Gelednek*, v., 1332/PR.: *Gelenek* (Gy. 1: 444).

¹² A *Garamszentbenedek* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd TÓTH V. 2001b: 196–197, illetve KMHsz. 1.).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 218).

Többféle etimológiája lehetséges. Feltételezhetjük egyrészt, hogy a szláv **glina* 'agyag' közszó szláv helynévi származéka; vö. szlk. *Hlinik* hn. (ŠMILAUER 1970: 65). Ennek a helynévnek az alapszava azonban a szlk. N. *hlinik* 'agyagbánya' főnév is lehet (lásd ehhez FNESz.). Ha elfogadjuk a szláv származtatást, akkor a névátvétel a szláv nyelvben feltehetően a 12. század körül végbement *g > h* változást megelőzően következhetett be. A magyarba valószínűleg **Glinnik* alakban bekerülő helynévből (vö. pl. le. *Glinnik* hn., KISS L. 1995: 9) előbb *Gelelnek*, majd *nn > dn* elhasonulással *Gelednek* ~ *Geletnek* alakult (vö. BÁRCZI 1958: 166, KISS L. i. h.). KISS LAJOS ugyanakkor a helynév tövében az ősszl. **goldъ* 'éhség' lexémát is feltehetőnek tartja, és véleménye szerint terméketlen talajú helyet jelölhetett; vö. pl. szb.-hv. *Gladnik* hn. TÓTH VALÉRIA úgy gondolja, hogy a helynév alapjául szolgáló lexéma (helynévi származékaihoz lásd még ŠMILAUER 1970: 67) jelentéstartalma miatt helyesebb a közvetlen szláv eredet helyett inkább személynévi áttételt feltételeznünk (2001b: 197), az Árpád-korból azonban nem adatolható hasonló magyar személynév.

Goznica 'település Bars vm. K-i részén Garamszentbenedektől ÉK-re, a Garam bal partján' 1075/+1124/+1217: aliis tribus villis, scilicet *Goznucha*, *Gelednuk* et *Kerestur* (Gy. 1: 445, DHA. 1: 218) || 1226: *Goznucha*, v., 1237: *Geznecha*, v. (Gy. 1: 445).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 218).

Szláv eredetű; a helynév alapja az ősszl. **gvozďъ* 'erdő, hegyi erdő' közszó. Ebből a lexémából számos szláv nyelvben alakultak helynévi származékok: pl. szlk. *Hvozdnica* hn., szln. *Gozdnica* hn. (vö. ŠMILAUER 1970: 74), szb.-hv. *Gvoznica* hn. stb. (FNESz. *Garamrén*). A névátvétel a szláv nyelvben feltehetően a 12. század körül végbement *g > h* változást megelőzően következhetett be.

A magyarba vélhetően *Gvoznica* alakban került be a helynév. A legkorábban adatolható *Goznica* hangalak a szóeleji mássalhangzó-torlódásból a *v-t*, a szóbelseji *zdn* mássalhangzó-kapcsolatból pedig a *d-t* kivette jött létre. Az 1237-es *Geznecha* adat talán a második szótagbeli palatális magánhangzó hatásával magyarázható, s alkalmi használatú lehetett, később ugyanis ilyen adata nem ismeretes (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 198).

(Gunreidi) [sírja] 'a Nógrád vm.-i Füzesgy határában említett sírhely' 1075/+1124/+1217: ad *sepulturam Gunreidi* in monticulo, ubi antiquorum corpora sunt sepulta, +1124/+1217/1328: *Gunreydi* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

Talán egy *Gunreid(i)* nevű személy sírhelye. Ezt a származtatást azonban az ilyen alakú személynevek hiánya az Árpád-kori oklevelekben elbizonytalanítja: az ÁSz.-ban ugyanis csak ez az adat képviseli a feltehető személynevet (356).

Ha azonban mégis személynévvel va dolgunk, akkor az vélhetően latin genitivusi alakban szerepel a szövegben.

A középkori oklevelekben nem ritkán tesznek említést valamely konkrét személy sírhelyéről (vö. KRISTÓ 1981b: 23–24, LASZLOVSZKY 1986: 22). A név szöveggörnyezetéből kiderül, hogy további személyeket is eltemettek azon a dombon, ahol az esetleg *Gunreid(i)*-nek nevezett személy is nyugszik. Az alapítólevélben szerepel még egy hasonló szerkezetű név: „postea *sepultura Uetcudi* est in valle Zebeli”; vö. (Uetcudi) [sírja].

Gyógy ’település Csongrád vm. középső részén Csongrádtól D-re’ 1075/+1124/+1217: item Cunutou, que est in parte Sancti Benedicti cum *Gehgi* super ripam Tize, 1415: *Gehgy* (Gy. 1: 895, DHA. 1: 216).

Az alapítólevélbeli helynévnek denotatív értelemben a mai *Felgyő* településnév a folytatása, a két névstruktúra azonban sajátos különbségeket mutat. Amíg ugyanis a mai névalak a török eredetű *Győ* személynévet formáns nélkül tartalmazza (e morfológiai szerkezet első adatához lásd 1471: *Gew*, Cs. 1: 681), az alapítólevél korában a személynévhez -gy helynévképző járult. Megjegyzendő azonban, hogy BÉNYEI ÁGNES a képző történetét tárgyalva nem említ olyan eseteket, amikor a képző személynévi tövekhez járult (2012: 70–74). A *Gyógy* > *Győ* változás — hacsak nem párhuzamosan keletkezett alakokról van szó — redukció eredménye. A személynév egyes feltevések szerint etimológiailag azonos az alapítólevélben szereplő *Deucha* személynév tövével (FNESz. *Algyő*).

A korábbi munkák nem település-, hanem víznévként, Tisza menti halastó névként szerepeltetik (vö. ORTVAY 1: 331, ZSILINSZKY 1897: 49), minden bizonnyal az alapján, hogy a *Gehgi* név *Csany-tó* neve után következik az alapítólevélben. Településnévként való azonosítását — amellet, hogy az oklevél szövege mindkét lehetőséget megengedi — elsősorban a későbbi *Felgyő*vel való lokális és etimológiai azonosíthatósága támogatja.

Gyúl ’a Nógrád vm.-i Füzege település határában említett hegy’ 1075/+1124/+1217: primum in monte *Gcohlu* [ɔ: *Geohlu*] fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter Zyla, +1124/+1217/1328: *Ghcolu*, +1124/+1217/1505: *Geholu* (Gy. 4: 242, 247, DHA. 1: 215).

Az adatok mindegyike bizonytalan lejegyzést mutat.

A szakirodalom szerint településnévi áttétellel (vö. 1273>1426: *Gyur* tn., Gy. 4: 247) alakult formáns nélküli személynévből (vö. RESZEGI 2011: 59, 174). A magyarázatot azonban bizonytalanná teszi az, hogy a személynév nem adatolható az ómagyar korból, s a település neve is későbből ismeretes.

Halastó ’a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó’ 1075/+1124/+1217: piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... *Halastou* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A *halastó* 'haltenyésztésre használt tó' (vö. TESz. *hal*) összetett földrajzi köznévből alakult, és az elnevezés a tó funkciójára utalt.

Hatvandi [kútja] 'a Nógrád vm.-i Füzesgy határában említett kút' 1075/+1124/+1217: *ad puteum Hotuandi*, +1124/+1217/1328: *Hotwandi* (Gy. 3: 98, 4: 249, DHA. 1: 215).

Bizonytalan, hogy helynévvel vagy csupán a hely körülírásával van-e dolgunk. GYÖRFFY GYÖRGY ez utóbbi lehetőség mellett teszi le a voksát (Gy. 4: 242). Az alapítólevélben találunk még egy hasonló szerkezetű nevet: *ad puteum Dirsidi*; vö. (Dírsidi) [kútja].

A *Hotuandi* valószínűleg személynév (az ÁSz. is annak tartja), és ebből származik *Hatvan* város neve is (Gy. 3: 99, 4: 249, FNEsz. *Hatvan*). A személynévi származtatást azonban elbizonytalanítja az ilyen alakú személynévek hiánya az Árpád-kori oklevelekben: az ÁSz.-ban ugyanis csak ez az adat képviseli a feltehető személynévet (391).

[Honti-erdő] lásd Szurkos ? -cser.

Horgas 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscinas ... , quarum nomina sunt hec: ... Horgas* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A 'horgászó eszköz' jelentésű *horog* (TESz., EWUng) főnév -s helynévképzős származékként jött létre. Halászhelyek, tavak neveként nem ritka a halászó eszközök nevéből való névalkotás (vö. pl. *Kas*, Gy. 1: 333, GYÖRFFY 2011: 59).

Hosszú-ér 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscinas ... , quarum nomina sunt hec: ... Hosiouer* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A *hosszú* melléknévnek és az *ér* vízrajzi köznévnak az összetétele. A névadás alapjául a halastó hosszan elnyúló mérete szolgálhatott. Az *ér* földrajzi köznévnak az általános 'kis folyóvíz' jelentése mellett (TESz., EWUng.) a nyelvterület különböző részein egyéb (köztük tóra utaló) jelentésárnyalatai is léteznek: 'rétek nedves időkben süppedékes része', 'fenék, lapos, esős időben vízállás, eredetileg nagyobb vízállás kiágazása', 'szántóföldben levő szikes sáv' stb. (vö. FKnT. 132). A tárgyalt halastó neve az egyik példa arra, hogy ez a jelentésbeli sokszínűség már az Árpád-korban is megjelent.

A *hosszú* melléknévnek a régiségben *huszeü* ~ *hoszjú* ~ *hosszó* ~ *hosszú* ~ *hosszi* alakváltozatai léteztek (vö. TESz. *hosszú*, NYÍRI 1980, TÓTH V. 2001b: 73), közülük az alapítólevél névformája a lexéma *hoszjú* változatát tartalmazza, ami a mai nyelvjárásokból már kiavult (vö. ÚMTsz.).

Kakad(i) 'a Nógrád vm.-i Füzege határában említett hely' 1075/+1124/+1217: dehinc vallis est usque ad *Cocudi*, +1124/+1217/1505: *Tocudi* [c: *Cocudi*] (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

A megjelölt hely fajtája az alapítólevél szövegéből nem derül ki. Esetleg föltehető, hogy formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1202–1203/1500: *Cocudi* szn. (ÁSz. 215). A személynév etimológiailag talán összefügg a *Kokot* személynévvel, abból alakulhatott (vö. **Kakat**, RÁCZ A. 2007a: 135, FNESz. *Kokad*).

Kakat 'település és révhely Esztergom vm.-ben Esztergommal szemben' 1075/+1124/+1217: in *Kokot* dedi X domus nautarum a superiori parte et terram ad tria aratra, 1209 P.: *Chokot* (Gy. 2: 293, DHA. 1: 215) || 1157: *Cokot*, 1215, 1274: *Kokat*, v., 1268: *Kocoth*, +1276 [1268–1272?], +1277: *Kakat*, 1303, 1304, 1337: *Kokoth*, v., 1312: *Kakath*, 1317: *Cokoth*, v., 1332–7/PR.: *Kmot* ~ *Kacti* [romlott alakok lehetnek] (Gy. 2: 293).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 215).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1256: *Kokot* szn. (ÁSz. 706). A személynév szláv eredetű; vö. cseh *Kokot*, le. *Kokot* szn., tkp. 'kakas' (FNESz. *Kokad*, Párkány, MELICH 1903–1905: 115).

Kalocsa 'település Fejér vm.-ben, a vármegye központja' **Lat.** 1075/+1124/+1217: *Neemia archiepiscopo Strigoniensi existente, Desiderio autem Colocensi* (Gy. 2: 427, DHA. 1: 218) || **Lat.** 1186/XIII.: *Colocensi*, 1227/1446: *Colochiam*, 1311/1340: *Colocensis*, 1318: *Colochae* (Gy. 2: 427–430) | 1429: *Kalocha* (Cs. 3: 313).¹³

A település neve a 15. század közepéig latinositott alakban fordul elő a forrásokban (vö. Gy. 2: 427–430).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1273: *Kolocha* szn. (ÁSz. 467). A személynév török eredetű; vö. ótörök *Qalač* szn. (FNESz.). Kisebb valószínűséggel az is elképzelhető, hogy a településnév szláv eredetű; alapja pedig egy 'sáros hely' értelmű helynév; vö. mac. *Kališta*, szlk. *Kalník* hn. (KNIEZSA 1943: 200, ŠMILAUER 1970: 87).

Kék-tó 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscinas ... quorum nomina sunt hec: ... Kektou*, +1124/+1217/1328: *Kectou*, pisc. (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

¹³ A *Kalocsa* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 2: 427–430).

A *kék* színnévnek és a *tó* vízrajzi köznévnél az összetételeként keletkezett, és az elnevezés a halastó színére utalt (vö. **Fehér-tó**).

Kengyel 1. 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett víz' 1075/+1124/+1217: *terram Pelu ultra Tizam supra portum aque Kengelu dedi ... item ipsa aqua Kengelu per medium dividitur in una via* (DHA. 1: 217). **2.** 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett vízi átkelőhely' 1075/+1124/+1217: *deinde secus portum Kengelu* (DHA. 1: 217).

A m. *kengyel* főnévből keletkezett, és kengyel alakban kanyarodó vízre vonatkozhatott (FNESz., GYÖRFFY 2011: 53). A szórvány szóvégi *-u* eleme valószínűleg tövégi magánhangzó, s a név korabeli hangzása [kengyelü] lehetett.

Kerek-tó 1. 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... Kerektou* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217). **[2.]** 'a Csongrád vm.-i Csany határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscina, que dicitur Rotunda, 1415, 1489: Rotonda* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

Az alapítólevél szövegében két denotátum megjelöléseként is szerepel a *Kerek-tó* névforma, ami a *kerek* melléknévnek és a *tó* földrajzi köznévnél az összetételeként keletkezett, és a halastó alakjára utal (vö. FNESz. *Kerek-tó*). Alakra utaló tőnevek a garamszentbenedeki alapítólevélben másutt is előfordulnak; vö. **Hosszú-ér**.

Csany 11. századi határleírásában a *Kerek-tó* név latin fordításban szerepel ugyan, de magyar megfelelőjeként az itt feltett nevet nagy valószínűséggel azonosíthatjuk. Ezt segíti az is, hogy ugyanez a névforma (egy másik tó nevéként) magyarul is előfordul az oklevélben: az Alpár nevű birtokkal együtt az apátság adományozott halastavak között. Ez utóbbi névadat ugyanakkor GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217). Az alapítólevélben arra is van azonban példa, hogy az egymásnak megfelelő magyar és latin formák azonos helyet jelölnek; vö. **Sáros-tó**.

Keresztúr 'település Bars vm. ÉK-i részén, a Garam jobb partján' 1075/+1124/+1217: *aliis tribus villis, scilicet Goznucha, Gelednuk et Kerestur, 1486: Kerezthwr* (Gy. 1: 451, DHA. 1: 218) || 1237: *Cristur*, v. (Gy. 1: 451) | **Lat.** 1246/1548/XVIII., 1264 P./PR., 1319, 1332/PR.: *S. Crucis*, v. (Gy. 1: 451).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 218).

A megyében volt egy másik település is, ami ugyanezt a nevet viselte (vö. Gy. 1: 451–452, TÓTH V. 2001b: 206–207).

Értelmezése vitatott. KISS LAJOS szerint a m. *kereszt* 'feszület' és az *úr* 'uragság' összetételeként jöhetett létre, s a helynév arra utalhat, hogy a Szent Kereszt tiszteletére szentelték fel a templomát. István király 1018 körül kapta meg a gö-

rög császártól a *Kereszt Úr* ~ *Szent Kereszt* patrocíniumhoz szükséges kereszt-ereklyét, így a *Keresztúr* ~ *Szentkereszt* helységneveink csupán ezután alakulhattak (vö. FNESz.). MEZŐ ANDRÁS pedig a *Keresztúr* helységneveink első névelmében egy 'Krisztus' jelentésű személynévet keres, az *úr* szó ugyanis csupán személynévek, illetve személyt jelentő közszavak mellett jelenik meg (1996: 122, illetve mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 206–207).

Keskeny 'a Csongrád vm.-i Sági határában említett víz' 1075/+1124/+1217: totam partem aque *Kesekun*, 1075>1338 (DHA. 1: 205): terram totam, partem aque *Kesekun* (Gy. 1: 896, 899, DHA. 1: 205, 216).

A *keskeny* melléknévből alakult elnevezés föltehetőleg a víz méretére utal. A képzetlen melléknévből formáns nélkül alakult víznevek nem szokványosak a magyar víznévrendszerben, ezért arra gondolhatunk, hogy a *Keskeny* névalak talán ellipszissel jöhetett létre egy földrajzi köznévi utótagot tartalmazó kétrészes víznévből (vö. GYÖRFFY 2011: 128–129).

Az oklevél *Kesekun* lejegyzésű adatának a hangzása [keseköny] ~ [keseköny] lehetett. A nyíltabbá válás előrehaladott volta a 13–14. században, az átíratok keletkezésének korában talán az utóbbi olvasatot valószínűsíti inkább. A név háromszótagos szerkezete történetileg elsődleges (TESz.), amiből a két nyílt szótagos tendencia eredményeként alakult a [keskeny] változat. Az utolsó szótagbeli magánhangzó az alapítólevélben — a mai köznyelvi formától eltérően — labiális. A melléknév [kesköny] változata a mai nyelvjárásokban is feltűnik (vö. ÚMTsz.).

Keszteg 'település Bihar vm. K-i részén Telegdtől K-re, a Körös mellett' 1075/+1124/+1217: in *Caztech* VII domus dedi et terram ad quinque aratra (Gy. 1: 633–634, DHA. 1: 217) || *1220/1550 (VRH. 117): *Questest*, v., 1335 (J. 276), 1341 (A. 4: 79): *Kezteg*, p. (RÁCZ A. 2007a: 146).

A Váradi Regestrum *Questest* névalakjának ide tartozása kétséges (vö. Gy. 1: 633).

Formáns nélküli személynévből keletkezhett metonimikus névadással (KNIEZSA 1943: 195, RÁCZ A. 2007a: 146–147). Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. blg. *Kostik*, cseh *Kostek*, *Kostik*, le. *Kostek*, *Kostuch*, *Kostuk* szn. (FNESz.). Hasonló személynévi adatokat azonban az Árpád-kori oklevelekből nem tudunk kimutatni (vö. ÁSz.).

Az alapítólevélben előforduló névforma talán a szláv személynévi előzmény első szótagi veláris magánhangzóját, illetve a szóvégi zöngétlen mássalhangzóját őrzi, amennyiben az olvasata [kasztek]-ként adható meg. A *Keszteg* névforma hangrendi kiegyenlítődé és névvégi *k > g* zöngésülés eredményeként jöhetett létre.

Kesztölc 'település Esztergom vm.-ben Esztergomtől D-re' 1075/+1124/+1217: ultra Danubium dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra, necnon *Kestelci* VII vineas et V vinitores et terram ad duo aratra, +1124/+1217/1328:

Kestelcy (Gy. 2: 295, DHA. 1: 215) || *[1169k./1520 k.], 1308>1520 k.: *Kezthelch*, [1290 k.]: *Kestelz*, v., 1294, 1333: *Keztelch*, v., p., 1304: *Kezteulch*, 1321: *Keztheuchl*, v., 1336>1520 k.: *Keztewlcz* (Gy. 2: 295).

Szláv jövevényévként került a magyarba (vö. cseh *Kostelec*, szlk. *Kostolec*, szb.-hv. *Kostólec* hn., FNESz.), alapja a 'vár, erősség, erődtemplom' jelentésű szláv **kostelъ* főnév, amely eredetét tekintve azonos a latin *castellum* szóval (BÁRCZI 1951: 40, FNESz., HOFFMANN 2010a: 130). A településnév adatai arra engednek következtetni, hogy a szláv **Kostelъcъ* alak magas hangrendű névként kerülhetett át a magyarba (vö. HOFFMANN i. m. 131).

A *Kestelci* formában a szóvégi -i talán analogikus tövégi magánhangzó lehet. A második szótagbeli illabiális magánhangzó a 14. századi forrásokban már labiális hangként jelentkezik.

Kis-Tisza 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó vagy a Tiszán lévő halászóhely' 1075/+1124/+1217: piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... *Kustiza*, +1124/+1217/1328: *Kustyza* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A *kis* melléknévnek és a *Tisza* víznévnek (vö. **Tisza**) a minőségjelzős összetétele, és az elnevezés a Tisza közelségére utal, talán valamely holtágában jöhetett létre a halastó. A jelzővel alakult másodlagos vízneveket rendszerint vegyes nyelvi (latin jelző + magyar főtag) formában szerepeltetik az oklevelek írói (HOFFMANN 2004a: 18–19, vö. [Nagy]-Alpár, [Nagy]-Szék), a *Kis-Tisza* esetében látott magyar jelző + magyar főtag szerkezet sem ritka azonban a forrásokban; vö. pl. 1318: *Kywsytua* (Gy. 1: 479). A *kis* melléknév — ahogyan az itteni adatokban is — a régiségben gyakran szerepelt labiális *küs* alakban (vö. OklSz.).

Knyeysic 'település Bars vm. középső részén, Maróttól ÉK-re, a Zsitva bal partján' 1075/+1124/+1217: ecclesie Beate Virginis de villa *Knesecz* ... ecclesiam videlicet Beate Marie semper Virginis de villa *Knesech*, +1124/+1217/1328: *Knesech*, +1124/+1217/1505: *Knessecz*, 1358: *Kenesech* ~ *Kynezych*, 1381: *Kenesech*, 1406: *Knesich*, 1209 P.: *Chenesis*, v. (Gy. 1: 443, 452, DHA. 1: 213, 218) || 1314: *Kenesich*, Chron. saec. XIV. 1330-ra: *Kenesich* ~ *Kenensih* ~ *Keuesich* [ɔ: *Kenesich*], 1323: *Kenezich*, 1332/PR.: *Kenaseti* [romlott alak lehet] (Gy. 1: 452).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213, 218).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Kňazice* [többes sz.] 'Zsitvakenéz', cseh *Kněžice* [többes sz.] hn. A nevet KISS LAJOS 'egy *Kňaz* nevű személy emberei, *Kňazék*' értelműnek tartja (vö. FNESz. *Zsitvakenéz*). GYÖRFFY a szláv név jelentéstartalma alapján a települést fejedelmi birtokközpontnak gyanítja (Gy. 1: 452), ebben az esetben a helynév alapja nem személy-, hanem méltóságnév (mindehhez vö.

TÓTH V. 2001b: 209). A *Kenyezsic* alakok a név elején lévő mássalhangzó-torlódás bontóhanggal való megszüntetésével keletkeztek (vö. KENYHERCZ 2013: 108).

Komárom 'település és vár Komárom vm.-ben a Vág torkolatánál' 1075/+1124/+1217: in *Camarun* trium aratrorum terram secus flumen Danubii et piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur Wagetuin, +1124/+1217/1505: *Camaron*, 1209 P. (Str. 1: 190): *Camaran* (Gy. 3: 427, DHA. 1: 215) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: piscatores autem Chonienses, Alparienses et de Sagi ex Ticia, Gegnienses, *Camarienses* ... pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur (Gy. 3: 427, DHA. 1: 217) || +1037/1330: *Camarin*, 1216: *Kamarun*, 1306: *Kamaron* (Gy. 3: 427–429) | **Lat.** +1214/1334: *Kamaruniensem*, 1295: *Camariniensi*, 1315/1317: *Kamariensi* (Gy. 3: 427–429).¹⁴

A garamszentbenedeki alapítólevélben településnévként magyarul fordul elő a szórvány, majd az ott élőket említve az oklevélíró a magyar névhez latin végződést illeszt. Az ómagyar kor egészére jellemző, hogy a településnév magyar és latinositott formái egymás mellett élnek (Gy. 3: 427–429).

A településnévnek többféle magyarázata lehetséges. Magyarázható egyrészt formáns nélküli személynévi névadással, az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1275>1375: *Kamar* szn. (ÁSz. 444), amelyhez *-m* kicsinyítő képző kapcsolódott. A személynév *-m* képzős származékát ugyanakkor nem tudjuk adatolni, ami azt a felvetést (lásd ehhez GYÖRFFY 1977: 231–232, KISS L. 1988: 151) sem támogatja, miszerint a vár a megye első ispánjának nevét viselte volna. A másik elképzelés szerint a *Komárom* név szláv jövevénynévként került be a magyarba, s alapszavaként a 'szúnyog' jelentésű szláv **komarъ* főnév határozható meg (vö. KISS L. 1988: 151, FNESz.). E főnévből alakult szláv helynévi származékokhoz lásd pl. cseh *Komárno*, szlk. *Komárov*, fszorb *Komorow* (ŠMILAUER 1970: 92).

Kompa 'a Garammal párhuzamosan futó patak, a Szitnyice jobb oldali mellékvíze Bars vm.-ben' 1075/+1124/+1217: super aquam *Compa* (Gy. 1: 413, 489, DHA. 1: 215) || 1255, +?1255, +1303 (AOkI. 1: 250/484), 1305: *Compa*, aqua, rip., fl., [1158 k.]: *Cumpa*, fl., +?1255: *Kompa*, fl. (Gy. 1: 472, 474).

A *Kompa* víznév szláv eredetű. A helynév forrása az összl. **kopa*; vö. le. *kapa* ~ *kępa* 'bokrokkal benőtt folyami sziget'. A közsökből több szláv nyelvben is alakultak helynévi származékok; vö. szb.-hv. *Kupa*, mac. *Kapanica* hn. (ŠMILAUER 1970: 99). A **Kopa* víznév a szláv denazalizálódás előtt, már a 10. században átkerülhetett a magyarba, a szláv nazális magánhangzó helyettesítésével. A szlk. *Kompa* alak visszakölcsönzés a magyarból, a szabályos szlk. hangalakja ugyanis a **Kupa* lenne (vö. FNESz., KISS L. 1994: 6, 1999: 81–82, PÓCZOS 2004: 117, GYÖRFFY 2011: 138, illetve mindehhez lásd TÓTH V. 2001b: 209).

¹⁴ A *Komárom* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd Gy. 3: 427–433).

Kondora ’a Csongrád vm.-i Sáp(i) mellett lévő tó’ 1075/+1124/+1217: aqua, que nominatur *Cundura* (Gy. 1: 900, DHA. 1: 217).

Talán a mai *Kontra* nevű tóval azonosítható (KNAUZ 1890: 61, Gy. 1: 900).

A helynév etimológiája bizonytalan. Talán formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással. Halászhelyek a régiségben gyakran alakultak hasonló módon (vö. GYÖRFFY 2011: 175). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1256: *Condra* szn. (ÁSz. 218).

Kovácsi ’település Bars vm. középső részén Garamszentbenedektől DNy-ra, a Garam jobb partján’ 1075/+1124/+1217: villa *Kouachi* nomine, +1124/+1217/1328, +1124/+1217/1505, 1358: *Kouachy* (Gy. 1: 453, DHA. 1: 214). **Kovács** 1209 P.: *Coach*, v., 1236: *Cuahc*, v. (Gy. 1: 453, DHA. 1: 204) || 1331: *Koachy*, p., v. (Gy. 1: 453).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele, ugyanakkor azt is mondja, hogy az 1236. évi oklevél *Cuahc* szörványa az alapítólevél 11. századi változatából származik (DHA. 1: 204).

A *kovács* foglalkozásnévből metonímiával és birtoklást kifejező *-i* képzővel egyaránt alakult helynév: *Kovács* ~ *Kovácsi*. Az eredeti 11. századi oklevélben valószínűleg még a képző nélküli forma szerepelhetett, és csupán a 13. század végén bekövetkezett interpoláció során egészült ki — bizonyára a korabeli nyelvhasználatot követve — a településnév ezzel a nyelvi elemmel (későbbi adatokhoz lásd ComBars. *Kozarovce*). Ezt az elképzelést támogathatja az apátság birtokait összeíró 1209. évi pápai oklevél ugyancsak képző nélküli *Coach* formája.

Az 1236. évi oklevél szörványának *hc* betűkapcsolata a *cs* hangértékben gyakori *ch* megfordításával keletkezhet (vö. KNEZSA 1952: 29). Nevéből ítélve eredetileg királyi kovácsok lakhatták (vö. még FNESz. *Garamkovácsi*). A foglalkozásnévnek a korai ómagyar korban általános *kuács* ~ *koács* hangalakja az ún. hiátusos záródással (a magánhangzóközi helyzetben lévő β kiesésével és előtte a magánhangzó zártabbá válásával) magyarázható, ami az ómagyar kori hangtörténet gyakori jelensége volt (BENKŐ 1980: 75, itt további hasonló példák is találhatók, mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 210).

Köbi ? ’a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó’ 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Keubi*, 1415: *Keby*, 1489: *Leby* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

A víznév olvasata [kebi] és [köbi] egyaránt lehet, az etimológiája azonban ismeretlen.

Körös ’Csongrádnál bal felől a Tiszába ömlő folyó, illetve ennek legészakibb ága, a későbbi Sebes-Körös, illetve ritkábban a középső ág, a Fekete-Körös’

1075/+1124/+1217: super fluvium, qui nuncupatur *Crys* (DHA. 1: 218, KMHsz. 1: 164) || 1198: *Kewres*, 1279: *Kris*, flum. (KMHsz. 1: 164) | **Lat.** +1214/1334: *Crisius*, fl., 1324>1360: *Crisii*, fl. (KMHsz. 1: 164).¹⁵

Óeurópai folyónév. Etimológiailag talán összetartozik a dák **k(w)rhso-s* 'fekete' szóval. A magyarba valószínűleg pannóniai szláv közvetítéssel került át (vö. FNESz., GYÖRFFY 2011: 135).

A folyó nevének magyar és latin nyelvű fomáit nem könnyű elkülöníteni egymástól. A latin alakok szóeleji mássalhangzó-torlódást mutatnak (*Crisius*), ez a körülmény pedig az interpolált alapítólevél *Crys* szórványának magyar nyelvűségét is elbizonytalanítja (vö. HOFFMANN 2004a: 17, KENYHERCZ 2013: 160). A 12. század végéről már van adatunk a szóeleji mássalhangzó-torlódást magánhangzóval feloldó, azaz biztosan magyar nyelvű formákra is, de ekkor ezek még váltakozva fordulnak elő a forrásokban a *Kris* típusú adatokkal.

Kurca 'a Tisza bal oldali mellékága Csongrád vm.-ben, a Hármaskörös táplálja' 1075/+1124/+1217: ad *Curice* flumen ... super aliam aquam, que dicitur *Curicea*, +1124/+1217/1328: *Curycea* (Gy. 1: 881, 900, 904, DHA. 1: 217, 218) || 1138/329: *Curisa*, stag., 1332: *Kurcha*, fl. ~ *Kurche*, fl. (Gy. 1: 881, 898).

A név egy szláv nyelvi **Kurica* átvétele. A szláv elnevezés alapszavához vö. szb.-hv. *kùrica*, szln. *kùrica* 'jérce' (FNESz. *Kurca*). A szláv jövevénynevek között viszonylag nagy számban találunk állatvilágra utaló neveket (GYÖRFFY 2011: 138). A mai *Kurca* hangalak a két nyílt szótagos tendencia működésének eredménye.

Kürt 'település Külső-Szolnok vm. D-i részén, a Tisza bal partján' 1075/+1124/+1217: in villam *Kurth* ... prope villam *Kurth*, +1124/+1217/1505: *Kurt* (DHA. 1: 216, 217) || 1348: *Kyurth* (Cs. 1: 668).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216, 217).

A *Kürt* törzsnévből keletkezett metonímiával, s vélhetően a Kürt törzsbeli településére utalhatott (vö. FNESz. *Tisza Kürt*). Az *yu* jelölésmód — a *Kürt* törzsnév esetleges török etimológiája alapján (vö. ehhez BERTHA 1991: 11–15) — diftongusra vagy hosszú monoftongusra egyaránt utalhat, de emellett ez a betűkapcsolat a rövid *ü* hang jelöléseként sem volt szokatlan a korai ómagyar korban (vö. KNEZSA 1952: 51–52).

Ladoméra 'a Bars vm.-i Apáti és Ladomér határában említett patak' 1075/+1124/+1217: usque ad rivulum *Radmera* ... rivulus autem *Radmera* (Gy. 1: 425, 456, DHA. 1: 214) || +1209/ XVII.: *Lodomera*, fl. (Gy. 1: 426).

A megyében ismerünk *Ladomér* nevű települést is (vö. Gy. 1: 456), a pataknév etimológiailag szorosan kötődik ehhez a névhez (TÓTH V. 2001b: 212). PÓCZOS

¹⁵ A *Körös* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd a KMHsz. 1.).

RITA a személynév > településnév > víznév folyamatot tekinti valószínűnek (2004: 118). KISS LAJOS szerint egy nőnemű szláv R. **Radoměrja* > **Ladoměrja* hn. folytatása lehet (vö. FNESz. *Garamladomér*, további példák az *r* > *l* változásra KISS L. 1995: 32).

Lél 'település Komárom vm.-ben Komáromtól Ny-ra a Duna partján' 1075/+1124/+1217: in *Lelu* super Danubium tributum eodem modo (Gy. 3: 436, DHA. 1: 218) || *1247: *Leal*, v., [1256]: *Lel*, v., 1275, 1284, 1290>1386, 1297, 1297/1311, 1308, 1314: *Leel*, t., 1332–7/PR.: *Lahal* (Gy. 3: 436–437) | ~i 1312, 1326/1406: de *Lely* (Gy. 3: 437).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. [895]/KrónKomp: *Leel*, 1200 k.: *Lelu* szn. (ÁSz. 486). Egyes feltételezések szerint a település a Nyitra vidékén megszálló és 955-ben Regensburgban kivégzett Lél hercegről kapta a nevét (Gy. 3: 437, FNESz. *Nagylél*). Ezt a vélekedést legújabbban BENKŐ LORÁND cáfolta (vö. 2009: 96). Az alapítólevélbeli *Lelu* formában a szóvégi *-u* valószínűleg tövégi magánhangzó, s a név korabeli hangzása [lélü] lehetett.

Lis(z)na 'Bars vm.-ben az apátság határában említett patak' 1075/+1124/+1217: rivulus nomine *Lisna*, +1124/+1217/1328: *Lysna*, 1358: *Lisciua* ~ *Lysciua*, 1381: *Lisua* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213).

A patak neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

A helynév többféleképpen olvasható, és többféle magyarázatát vethetjük fel. Bizonyosan szláv eredetű ugyan; ám szláv nyelvi alapjaként több lehetőséggel is számolhatunk. Talán kapcsolatba hozható egyrészt a 'kopasz, tar' jelentésű össz. **lysb* szóval (vö. FNESz. *Lisznyó*, *Liszó*), amelynek több szláv nyelvben ismeretesei helynévi származékai; vö. cseh *Lysec*, szln. *Lysica* hn. (ŠMILAUER 1970: 116). Ebben az esetben pataknévként másodlagos lehet, valószínűleg egy hegy nevére vonatkoztatott át a róla lefutó patak megnevezésévé. Ma Berzencétől K-re ugyanakkor *Liešna* néven ismerünk egy völgyet (vö. Gy. 1: 443). A *Liszna* név tövében másrészt az össz. *lěs(ъ)ka* 'mogyorócserje' lexémát is gyaníthatjuk (PÓCZOS 2004: 114), amelyből ugyancsak több szláv nyelvben alakultak helynévi származékok; vö. cseh *Líšná*, mac. *Leskovo* hn. (ŠMILAUER 1970: 111–112). Köztük a pataknévvel azonos hangalakúval is találkozunk; vö. cseh *Líšná* hn. (ŠMILAUER i. h.). Ilyen etimológia esetén a [lisna] hangzású pataknév elsődlegességének feltevését szemantikai nehézségek nem zavarják (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 213–214).

Ludány 'település Hont vm.-ben Lévától DK-re' 1075/+1124/+1217: in villa *Ludan* decem domus servorum cum pomerio et terram ad V aratra et cumulonem mixtim cum villa et nemus, 1209 P.: *Ludan*, v. (Gy. 3: 215, DHA. 1: 215) || 1229: *Lodan*, v., 1292: *Ludan*, 1332–7/PR.: *Ludano* (Gy. 3: 215).

Valószínűleg formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással (FNESz. *Vámosladány*). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1246: *Ludan* szn. (ÁSz. 502).

(Lughta) 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett hely' 1075/+1124/+1217: dehinc *Lugtha* (DHA. 1: 217).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, s így etimológiailag is elemezhetetlen.

[Márton(falva)] 'település Csongrád vm.-ben, Csany határosa Ny-on' 1075/+1124/+1217: item alia Lutea piscina partem Sancti Benedicti separat a *villa Martini* (Gy. 1: 898, DHA. 1: 216).

A latinul adatható *villa* + esetleg latin genitivusban álló személynév (vö. 1229: *Martun* szn., ÁSz. 521) szerkezetek a magyarban egy- vagy kétrészes helynévstruktúrát egyaránt takarhatnak (HOFFMANN 2004a: 31–37). Amennyiben a latin szerkezet mögött valós helynév áll, és nem pusztán egy bizonyos Márton nevű személy faluját jelöli meg körülírászerűen, akkor az egyrészes metonimikus alakulását *Márton* és a helynévképzővel álló *Mártoni* formát gyaníthatjuk mögötte, de a kétrészes *Mártonfalva* fordításáról is szó lehet, bár az ilyen névstruktúra a szövegrészlet keletkezésének korában, a 11. században még nem volt jellemző (KÁZMÉR 1970: 31–32). Az alapítólevélben több vegyes nyelvű formával találkozunk; vö. pl. **[Nagy]-Alpár, [Nagy]-Szék.**

Melényhalom ? 'fekvése ismeretlen, Bihar vagy Csongrád vm.-ben lehetett' 1075/+1124/+1217: terram, que dicitur *Melinhalmu*, dedi cum propriis terminis, +1124/+1217/1328: *Melynhalmu* (DHA. 1. 217).

A névvel jelölt hely fajtájára vonatkozóan nem ad egyértelmű ismereteket az alapítólevél szövege, a név előtt szereplő *terra* latin földrajzi köznév alapján azonban azt sejtethetjük, hogy nem halomnévvel, hanem esetleg birtoknévvel van dolgunk, ami vélhetően egy azonos nevű mikrotoponímából alakult.

A név utótagjaként a *halom* 'alacsonyabb domb' (TESz., EWUng.) földrajzi köznév szerepel, s benne az *u* tövégi magánhangzó lehet. Az előtag olvasata, magyarázata bizonytalan. A TESz. és az EWUng. szerzői a *malom* címszó alatt közlik a garamszentbenedeki alapítólevél e szórványát, ez azonban azért kevésbé valószínű, mivel a *malom* főnév az ómagyar korban mély hangrendű *molun* ~ *molon* ~ *malon* alakváltozatokban élt (Oklsz.), *melin* alakjáról nincs tudomásunk. Az előtag itt feltett [melény] olvasatát ugyanakkor etimológiai magyarázattal nem tudom megtagadni.

Mélyér 1. 'birtok Külső-Szolnok vm.-ben Szolnok közelében' 1075/+1124/+1217: in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in *Meler* (DHA. 1: 218).

2. 'a Zagyva és a Tisza közének vizeit Heves vm. D-i határát átlépve a Tiszába levezető patak' 1075/+1124/+1217: iuxta Zounuk super aquam, que vocatur

Meler, dedi XV domus servorum cum terra sua (Gy. 3: 41, DHA. 1: 217) || +1214/1334/1342: *Mylar* (Gy. 3: 41).

A víznév a *mély* melléknév és az *ér* 'kis folyóvíz' (TESz., EWUng.) vízrajzi köznév összetételeként jött létre, és a vízfolyás méretére utal. A fölthető birtoknév a víznévből keletkezett metonimikus névadással (vö. GYÖRFFY 2011: 52, 89, 156–157).

[**Mihály**] 'a Csongrád vm.-i Csany határában említett hely' 1075/+1124/+1217: item de *Michaele* quodam uztura signum divisionis est alia piscina Wolue, que eciam in partem Sancti Benedicti devenit (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

Az alapítólevélben latinul szerepel az elnevezés, mégpedig a *Michael* név ablativusi eseteként, amit az előtte szereplő *de* prepozíció indokol. A megjelölt hely fajtája az alapítólevél szövegéből nem derül ki. Annyi azonban fölthető, hogy formáns nélküli személynévből keletkezhetett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1138/1329: *Mihal* szn. (ÁSz. 542). A személynév latin eredete mellett a szakirodalomban újabban felmerült a görög-szláv származtatás lehetősége is (vö. SZENTGYÖRGYI 2013: 173–174).

Mikolafalu 'település Bars vm. DK-i részén, a Garam jobb partján' 1075/+1124/+1217: in *Mikolafalu* terram unius aratri, +1124/+1217/1328: *Mykolafalu* (Gy. 1: 462, DHA. 1: 215) || **Mikola** 1247>1357, 1274, 1331: *Mykola*, p., t., 1274, 1297/1344: *Mykula*, 1293: *Mycula*, p., t., v. ~ *Mikula*, p., 1293, 1307: *Mikola*, p., v., 1307: *Nikola*, v., 1332: *Micola*, 1332/PR.: *Miquala* (Gy. 1: 462).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint — a névrészsalkotó *falu* lexéma kronológiai meghatározottsága, későbbi, 13. századi megjelenése miatt (ehhez lásd még KÁZMÉR 1970: 31) — az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 215).

A *Mikola* névalak formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással, s bizonyára a falu egykori birtokosára utal. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1211: *Micola* szn. (ÁSz. 548). A személynév szláv eredetű lehet; vö. le. *Mikola* ~ *Mikula* 'Miklós' szn. (FNESz. *Garammikola*, *Vámosmikola*, mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 218). A kétrészes névváltozatot az interpolált alapítólevélben való egyedi feltűnése és több más körülmény mérlegelése után téves alaknak minősíthetjük, vö. **Sárófalú**. (A névre vonatkozó további információkhoz lásd a III. 1. alfejezetet.)

[**Nagy**]-**Alpár** 'a Csongrád vm.-i Alpár településen folyó víz' 1075/+1124/+1217: iuxta aquam *maioris Alpar* (Gy. 1: 890, DHA. 1: 216).

A korábbi munkák a genitivusban álló tulajdonnevet településnévként (*Nagyalpár*) szerepeltetik (ORTVAY 1: 81, KIS-KÖRMENDI 2006: 61), s az oklevél szövegét 'Nagyalpár település vize' formában értelmezik. *Nagyalpár* településre azonban nincsenek további adataink, amit ugyan magyarázhat esetleg a helynevek fennmaradásának esetlegessége is, de ilyen korai időkből a településnévosztódás eseteire sem nagyon ismerünk példákat. Ráadásul a kisebb vízfolyások

említéseire az oklevelekben egyáltalán nem jellemző a településnevekkel körülírt forma (vö. HOFFMANN 2007b: 25). Ez a struktúra inkább olyan szerkezetnek tekinthető, ahol a víznek a neve és a latin fajtajelölő lexéma birtokos jelzős szerkezetet alkot, mégpedig osztály-egyed funkció jelölésére. A latin szerkezetet magyarul tehát a 'Nagy-Alpár vize' formában adhatjuk vissza (vö. HOFFMANN 2004a: 50). A *Nagy-Alpár* elnevezés egy vélhetően elsődleges *Alpár* víznévből származik a *nagy*- megkülönböztető jelzővel; vö. **Alpár**. A latin nyelvű jelző magyarázatához lásd **Kis-Tisza**.

[Nagy]-Szék 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett hely' 1075/+1124/+1217, +1124/+1217/ 1328, +1124/+1217/1505: iuxta *magnum Zecum* (Gy. 1: 881, 890, DHA. 1: 216).

A *magnum Zecum* helymegjelölés mellett nem találunk latin fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt víznévi jellegűnek, az alapítólevélben ugyanis megtalálható a **Szék** név is. A *[Nagy]-Szék* víznév vélhetően az elsődleges *Szék*-ből jött létre a *nagy*- megkülönböztető jelzővel. A latin nyelvű jelző magyarázatához lásd **Kis-Tisza**. A két említés (*Szék* és *[Nagy]-Szék*) az oklevél különböző határleírásaiban fordul elő, ami esetleg arra is utalhat, hogy az objektum több birtok határán húzódott végig. A *Szék* név a *szik* ~ *szék* földrajzi köznévből származik: a 'szikes talajú vízmeder, sós víz medre' jelentések mellett a szónak 'mocsár, mocsaras hely' jelentése is van (TESz., EWUng. *szik*, FKnT. 299). A név végén a második deklináció accusativus végződése szerepel (bővebben lásd IV. 4. alfejezetben).

Nándor(i) 'a Csongrád vm.-i Alpár mellett É-ra említett füzes hely vagy település' 1075/+1124/+1217: salices *Nandirdi* (Gy. 1: 890, 898, DHA. 1: 216) || 1086/1130–1140: *Nandurdi* (Gy. 1: 898).

A hely fajtaját nem ítéltük meg egyértelműen. Az elnevezés jelölhet egyrészt egy füzes területet (így tekinti például HA. 1: 106, Gy. 1: 898), de nem zárható ki a településnévi denotátum lehetősége sem (lásd például RÁCZ A. 2010: 116). Ebben a kérdésben nem hozhatunk ugyan döntést, azt ugyanakkor érdemes figyelembe venni, hogy a bakonybéli összeírásban szerepel egy *Nandurdi* nevű település (DHA. 1: 253), amely vagy Csany, vagy Alpár szomszédságában volt, s így talán azonosítható az itteni hellyel (Gy. 1: 898, vö. **Nándor-tó**).

Az elnevezés a *bolgár* etnikumjelölő szinonimájaként használatos *nándor* népnévből (BENKŐ 1998: 65, RÁCZ A. 2010: 116) vagy a belőle lett személynévből (vö. +1086: *Nandir* szn., ÁSz. 576) alakult *-d(i)* helynévképzővel (a képző szerepéhez és kapcsolódási lehetőségeihez lásd BÉNYEI 2012: 53–70).

Nándor-tó 'a Csongrád vm.-i Csany határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Nandurtou*, 1415, 1489: *Nandorthou* (Gy. 1: 893, 898, DHA. 1: 216) || +1037/[1240 e.]/+1330, 1086/1130–1140: *Nandur*, pisc. 1344 (A. 4: 461): *Nandurtow*, pisc. (Gy. 1: 898).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

Többféle etimológiája is lehetséges. Az összetett név előtagja magyarázható egyrészt a *bolgár* etnikumjelölő szinonimájaként használatos *nándor* népnévből (BENKŐ 1998: 65, RÁCZ A. 2010: 116) vagy az ebből alakult személynévből (vö. +1086: *Nandir* szn., ÁSz. 576), mellyel a *tó* földrajzi köznév jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet alkotott. Nem zárható ki másrészt az előtagnak a *Nándor* településnévvel való azonosítása sem (vö. 1086/1130–40: *Nandurdi*, DHA. 1: 253, vö. még **Nándord(i)** is). Ez az eshetőség azért vetődhet fel, mert a garamszentbenedeki alapítólevél *Nandurtou* vízneve esetleg ugyanazt az objektumot nevezi meg, mint a bakonybéli oklevelek *Nandur* (DHA. 1: 118, 254) helyneve (Gy. 1: 898, HA. 1: 106), amelyet *Nandurdi* település határában, a Tisza mellett említene (DHA. 1: 253).

A tó neve a 18. században a *nándor*-ból elhasonulással keletkezett *Lándor-tó* formában szerepel a forrásokban: *Landor Tó* (Gy. 1: 898). Az elhasonulás további helynévi példáihoz lásd még KISS L. 1995: 9.

Naszály 'hegy Nógrád vm.-ben Váctól É-ra' 1075/+1124/+1217: iuxta silvam *Nazal* dedi unum aurificem nomine Nesku cum fratribus suis et terram ad V aratra (Gy. 4: 209, DHA. 1: 215).

Szláv jövevénynévként került a magyarba, alapja a 'nagy orrú (ember)' jelentésű szláv **nosal* főnév (KISS L. 1977: 103, FNESz., RESZEGI: 2011: 181, 184). Olyan hegyre vonatkozhatott, amelynek a gerincén vagy az oldalán orrszerű domborzati idom található (RESZEGI 2011: 181).

Nyitra 'Bars vm. ÉNy-i szélét érintő folyó' 1075/+1124/+1217: aquas ad piscandum, scilicet *Nitra*, Tarmas et Sitoua cum pratis et pascuis ... piscatores ... Gegnienses, Camarienses et de Sitouatuin ex Wag, *Nitra*, Sitoua et Danubio piscas fratribus acquirant, ut inde nutriantur, +1124/+1217/1328: *Nyitra*, +1124/+1217/1505: *Nittra* (Gy. 1: 414, 435, DHA. 1: 214, 217) || 1325 (AOKl. 9: 209/372): *Nittra*, fl., 1307 (HA. 3: 65), 1329/1520: *Nitra*, aqua, riv., (Gy. 1: 465) | **Szl.** 830 k.: *Nitrava* (KISS L. 1999: 78) | **Lat.** 1329/1520: *Nitram*, 1335 (HA. 3: 65): *Nitrie*, flum. (Gy. 1: 465).

A folyó legkorábbi ismert névalakja a szláv *Nitrava*. Ennek előzménye egy germán (talán kvád vagy gepida) **Nitrahwa* lehetett: előtagja az indoeurópai **neid- ~ *nid-* 'folyik, áramlik' jelentésű tő, utótagja pedig a germán *ahwa* 'víz, folyó' főnév. A szláv formából a magyarban *Nyitra* lett, s ez *Nitra*-ként vissza-került a szlávba is (vö. FNESz., KISS L. 1994: 5; 1999: 78, 104, GYÖRFFY 2011: 141, illetve mindehhez lásd TÓTH V. 2001b: 222–223).

Óbudaörs lásd **Örs**.

Osztora 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine,

quarum hec sunt nomina: *Ostra* ... quodam *uztura*, +1124/+1217/1505: *vztura*, 1415: *Oztra* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216) || 1344: *Oztra*, pisc. (A. 4: 461).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

A halastó neve talán a szláv *ostra* 'éles, hegyes' [nőnemű alak] szóra mehet vissza. A közszből alakult szláv helynevekhez vö. szb.-hv. *Ostra*, szlk. *Ostrá* hn. (ŠMILAUER 1970: 135, FNESz. *Osztra*). Ezt a származtatást elbizonytalanítja azonban, hogy a halastavak nevei jellemzően magyar eredetűek. Esetleg egy mellette fekvő dombról kaphatta a nevét. A 19. század végén *Osztora* néven szerepelt a forrásokban (vö. Gy. 1: 893), amely alak egy magánhangzó betoldódásával jött létre az alapítólevélbeli *Osztra* formából.

Ördög ? sara 'a Bars vm.-i Tolmács határában említett hely' 1075/+1124/+1217: ad caput laci, qui *Orduksara* vocatur, 1358: *Ordugsara* ~ *Vrdugsara*, 1381: *Vrduk sara* (Gy. 1: 481, DHA. 1: 214).

A hely neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

Az előtag olvasata, lexikális azonosítása bizonytalan, a TESz. és az EWUng. az *ördög* szócikke alatt tárgyalja a fenti adatot, illetve több, hangtörténeti kérdéseket tárgyaló írás az *ő* hang taglalásakor említi a garamszentbenedeki oklevél adatát (ezekhez lásd PAIS 1955a: 529, SZÖKE 2012: 55).

A név az *ördög* 'gonosz szellem, sátán' főnév és a birtokos személyjeles *sár* földrajzi köznév összetétele, és olyan tavat, mocsarat nevezhetett meg, amelyet a néphit az ördöggel hozott kapcsolatba. *Ördög*-előtagú helynevek a magyar nyelvterületen több részén is előfordulnak, főként titokzatos helyek, különös természetű képződmények nevéként (vö. a FNESz. *Ördög*-előtagú szócikkeivel, KISS L. 1999: 130, illetve mindehhez lásd TÓTH V. 2001b: 225). Nem zárhatjuk ki ugyanakkor az előtag személynévi származtatását sem (vö. 1288: *Vrdung* szn., ÁSz. 780). Ezt névtipológiai érvek is támogatják: a *sara* utótagú helynevek birtokos jelzőjeként általában ugyanis településnevek vagy személynévek fordulnak elő (vö. HOFFMANN 2010a: 183). Az *ördög* lexéma ugyanakkor a helyneveinkben egyáltalán nem szokatlan közsői szerepben sem; vö. pl. 1378: *Vrdugbarazda* (OkI Sz. *ördög*), 1409: *Ewrduglyk* (THÉSZ 2000: 23).

Örs 'település Pilis vm.-ben Óbuda közelében' 1075/+1124/+1217: ultra Danubium dedi XX vineas cum vinitoribus et terram ad XV aratra, 1209 P.: *Vrs*, pr. (Gy. 4: 688, DHA. 1: 215) || 1324/1325: *Wrs*, t., 1333: *Vers*, v. (Gy. 4: 688). **[Felső]örs** 1309: *Vrs Superior* (Gy. 4: 688). **Óbudaörs** 1341: *Obuda Wrs*, p. (Gy. 4: 688).

Az alapítólevél még név nélkül, az 1209. évi összeírás azonban már helynévvel említi meg a területet. Az *Örs* településnév még a korai ómagyar korban jelzői előtagokkal is kiegészült: *Felső*- és *Óbudaörs*-ként ugyancsak adatolható.

Az *Őrs* helynevekkel kapcsolatban többféle magyarázat is megjelent a szakirodalomban, és a névcsoporthoz vélhetően különböző alapú névadási folyamatok kereszteződhetnek (vö. HOFFMANN 2010a: 76, KOVÁCS H. 2014: 24). Sokáig személynévi (vö. 1282–1285: *Vrs* szn., ÁSz. 783) eredetűnek tartották az *Őrs* helyneveket (pl. MELICH 1926, GOMBOCZ 1926, PAIS 1962), de újabban BENKŐ LORÁND cáfolta az efféle származtatás jogosságát: a nagy számú *Őrs* helynév mellett személynévek ugyanis csak elvétve adatolhatók a forrásokból (1998: 53, 2003a: 169–171). A törzsnévi eredeztetetőség is nagy figyelmet kapott: eszerint a helynév a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezhetett (vö. FNEsz. *Alsóörs*, GYÖRFFY 1990: 89–90). Ezt a feltevést azonban a nyelvi bizonyítékok nem támasztják alá egyértelműen (vö. RÁCZ A. 2007b). Felmerült az alán, jász, oszét eredeztetés lehetősége is, a helynevet az alán ’fehér’ melléknévből magyarázva (vö. HORGOSI 1994: 81–85). Ezt az elképzelést azonban maga a szerző is hipotézisnek tartotta csupán. További lehetőségként jelent meg BENKŐ LORÁND tollából (1998: 52–53), hogy a helynév az *öröl*, *örvény* stb. szócsaláddal van kapcsolatban, véleményét azonban nem fejti ki részletesebben (mindehhez vö. PÓCZOS 2001: 107, HOFFMANN 2010a: 76–7). Legutóbb KOVÁCS HELGA állt elő egy újabb megfigyeléssel. Egy korábbi etimológia alapján úgy véli, hogy az *Őrs* helynevek esetleg az *ör* ’örhely’ jelentésű főnévből is keletkezhetnek -s képzővel (2014: 23–26).

[Pap-hegy(e)] ’a Csongrád vm.-i Csany határában említett hegy’ 1075/+1124/+1217: in *monte presbiteri*, 1415: in *monte presbitery* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

Az „in *monte presbiteri*” latin szövegrészről nem dönthető el, hogy valós használatú magyar tulajdonnevet takar-e, vagy csupán a hely körülírásaként szerepel ez a megfogalmazás (vö. HOFFMANN 2004a: 21). Amennyiben tulajdonnévi előfordulásnak tartjuk, a hegynévi analógiák alapján kétrészes névként rekonstruálhatjuk (vö. RESZEGI 2011: 139–141, illetve **Saruly**).

A *presbiter* latin eredetű jövevényszavunk, de ezt a szót csak a reformáció korában vettük át (TESz., EWUng.), az alapítólevélben tehát valószínűleg a latin *presbyter* szó genitívusi alakja szerepel a magyar *pap* lexéma fordításaként. Az „in *monte presbiteri*” latin szerkezet mindezek alapján tehát a legvalószínűbben *Pap-hegy* vagy *Pap hegye* magyar helynevet rejt.

Pata ’a Nógrád vm.-i Füzesgyőri határában említett gázló, valószínűleg a (Gyöngyös)Pátára vezető úton’ 1075/+1124/+1217: per locum feni usque ad vadum *Pote* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

Nem dönthető el egyértelműen, hogy helynévvel vagy csupán a helynek személynévvvel történő körülírásával van-e dolgunk, azaz a határleírás egy *Pota* ~ *Pote* nevű személy (vö. pl. 1200: *Pota* szn., ÁSz. 649) gázlójáról tesz csupán említést. Esetleg feltehető, hogy a *vadum Pote* latin struktúra mögött magyar birtokos jelzős névszerkezet rejlik: ’Pata gázlója’, s ez esetben a *Pote* a *Pota* személynév

genitivusi esete lehet. Az alapítólevélben találunk még egy hasonló szerkezetű nevet: *piscinam Fige*; vö. **(Fige)**. Az ÁSz. az alapítólevél *Pote* névadatát ugyancsak a *Pota* névalakok között veszi figyelembe (ÁSz. 649).

Pél(y) ~ Pelő 'település Külső-Szolnok vm.-ben Törökszentmiklóstól DNy-ra' 1075/+1124/+1217: *terram Pelu ultra Tizam supra portum aque Kengelu dedi cum propriis terminis ... in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in ... Pelu*, 1209 P.: *Pelli* (DHA. 1: 217, 218, Str. 1: 190) || 1439: *Thenew aliter Pelew*, 1436: *Pelew* alio nomine Kengelzallas (Cs. 1: 670).

Pél(y) falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte, és határleírása is ebből a korból való (DHA. 1: 217).

Etimológiája bizonytalan. Talán formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással, *Pél*-féle személynévre (*Pehl* csn.) azonban csak a legújabb időkből vannak adataink (FNESz. *Pély*). A *Pelő* formára azonban esetleg példa lehet az 1211-es Tihanyi összeírás személynéve: *Pehleh* (ÁSz. 623). Emellett esetleg kapcsolatba hozható a karacsáj *pel* 'halom, domb' és a török *bel* 'ua.' közsavakkal is (vö. FNESz. *Pély*), ez esetben jövevényelemként vehető számba. A névadatok némelyike azonban ez utóbbi felvetést nemigen támogatja, a [*pelő*] formák ugyanis így módon aligha magyarázhatók. Személynévi származtatással számolva az *ő* elem esetleg személynévképzőként tekinthető. A garamszentbenedeki oklevél szórványának szóvégi *-u* eleme talán tövégi magánhangzó, s a név korabeli hangzása ez esetben [*pélü*] lehetett. A későbbi *Pelő* formák azonban ezt a fonológiai szerkezetet kevésbé valószínűsítik.

A településnév egy-egy alkalommal a *Tenyő*, illetve *Kengyelszállás* nevek párjaként tűnik fel az forrásokban, bizonytalan azonban, hogy milyen kapcsolat lehetett a nevek és az általuk jelölt helyek között (ehhez bővebben lásd LASZLOVSKY 1986: 21).

Perec lásd **Prestuc**.

Plesivice 'Bars vm.-ben az apátság határában említett hegy' 1075/+1124/+1217: *ad verticem montis Plesiucze*, +1124/+1217/1328: *Plesyuiche*, 1358: *Plesuice ~ Pleseuiche*, 1381: *Plesiucze*, 1415: *Plesewycze* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213) || 1327/1519: *Plesuche*, mo. (AOKl. 11: 171, 181).

A hegy neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

Egy szláv *Plešivica* tkp. 'Kopasz-hegy' helynév átvétele (vö. Stanislav 2: 414, Gy. 1: 443, KISS L. 1997b: 158; 1999: 121). A név alapszava a *pleš ~ pliš* 'kopasz hegytető; növényzet nélküli kopár hegy' közszó, amelynek a szláv nyelvekből is ismerjük helynévi származékait; vö. le. *Pleszew*, szln. *Pleš* hn. (ŠMILAUER 1970: 143, FNESz. *Pilis*¹). A szláv *Plešivica* alakból hangrendi kiegyenlítődéssel keletkezett a magyar *Plesivice* névforma (vö. KENYHERCZ 2013: 113). Ma *Plesovica* néven ismerünk Garamtolmácstól Ny-ra egy hegyet (vö. Gy. 1: 443),

amely — bizonyára a névhasználói körének a nyelvét is mutatta — az eredeti szláv nyelvi vegyes hangrendű formát mutatja (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 227).

Pográny ’település Nyitra vm.-ben Nyitrától É-ra’ 1075/+1124/+1217: in villa, que vocatur *Pagran*, separatim ab aliis versus orientem et meridiem dedi XV domus servorum, 1209 P.: *Pagran*, pr. (Gy. 4: 445, DHA. 1: 214) || 1113 (DHA. 1: 395), 1251: *Pogran*, v., 1218, 1232, 1272, 1283/1451, +1287, 1300, 1318, 1326: *Pagran*, v., p., t. (Gy. 4: 445–446).

Szláv jövevénynévként került a magyarba; vö. cseh *Pohořany* [többes sz.] hn. A név előzménye a **Pogor’ane* ’hegyvidéklakók’ jelentésű helynév lehetett (FNESz.). A magyarba feltehetően *Pogorány* alakban bekerülő név a két nyílt szótagos tendencia működése révén alakult *Pográny*-nyá. A nyílt szótagos *Pogorány* változat a forrásokból nem adatolható.

Prestuc ~ Prisztuc ’a Garam és a Szitnyice között futó patak, a Szitnyice mellékvíze, a Bars vm.-i Garamszentbenedek és Barátka határában említik’ 1075/+1124/+1217: rivulo *Prestucz*, +1124/+1217/1328: *Prestuch*, 1358, 1381: *Presthuch* (Gy. 1: 413, 443, DHA. 1: 213) || 1156/1347: *Pristuc*, 1347: *Pristuc* fl. vulgo *Perecz* (Gy. 1: 413, 429). **Perec** 1347: *Pristuc* fl. vulgo *Perecz* (Gy. 1: 413, 429).

A patak neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

Etimológiája ismeretlen. GYÖRFFY GYÖRGY szerint a *Pristuc* a mai Perec patak régebbi neveként tűnik fel az oklevelekben (Gy. 1: 443), amit az 1347. évi párhuzamos említésük is igazolhat. TÓTH VALÉRIA szerint a *Prestuc* és a *Perec* nevek esetleg szláv–magyar névmegfelelések is lehetnek, alapszavuk azonban nem világos (2001b: 228). KENYHERCZ RÓBERT ezt az elképzelést azzal egészíti ki, hogy a korabeli presztízviszonyok alapján szokatlan, hogy egy magyar névalak áll a *vulgo* után (2013: 165).

Rikács(i)ártánd ’település Bihar vm.-ben Váradtól ÉNy-ra’ 1075/+1124/+1217: in confinio Bichor civitatis dedi villam, que *RikachiArtand* vocatur, +1124/+1217/1328: *Rykachiartand*, +1124/+1217/1505: *Rikachiarthand* (Gy. 1: 595, DHA. 1: 215). **Rikács** 1209 P.: *Richaz*, v. (Gy. 1: 595) || 1334: *Rykalch* nomine *Arthand* (Str. 3: 253, J. 201) || **Ártánd** + 1214/1334: *Artandi*, [1291–4], 1332–7/PR.: *Artand*, 1332–7/PR.: *Arthand*, p., 1334 (Str. 3: 253, J. 201): *Rykalch* nomine *Arthand*, 1343 (ComBih. 25): *Archand* [o: *Arthand*] (Gy. 1: 595).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében csupán *Rikács* szerepelt, ami az interpoláció során egészült ki az *Ártánd* névvel (DHA. 1: 215). RÁCZ ANITA szerint az alapítólevélbeli névforma előtagjának -i képzős formája ’a Rikács melletti Ártánd’ névszerkezetet sugallja, ugyanakkor a szerző azt is

megjegyzí, hogy ez abban az esetben képzelhető el, ha *Rikács* és *Ártánd* nem azonos települések, hanem egymás szomszédjai (2007a: 234). Az oklevelek adatai ugyanakkor azt is jelzik, hogy a településnek korábban *Rikács*, majd *Ártánd* volt a neve, így tehát egyazon objektumot neveztek meg. Véleményem szerint az egyedi előfordulású *Rikácsiártánd* összetétel aligha tükrözhetett valós, beszélt nyelvi névhasználatot. Oklevélbeli megjelenése azzal magyarázható, hogy az alapítólevél interpolálásakor az oklevélírók az oklevélben eredetileg szereplő név mellé illesztették az újat, nem pedig kicserélték azzal. A tatárjárás után íródott oklevelekben a *cs* hang jeleként ritkán ugyan, de az alapítólevél szörványában szereplő *chi* is feltűnik (vö. KNEZSA 1952: 43–44). Ennek megfelelően a *Rikachi Artand* szörvány esetében is számolhatunk talán ezzel a lehetőséggel is: így a név morfológiai szempontból tkp. *Rikácsártánd*-ként azonosítható.

A *Rikács* név talán szláv eredetű: KNEZSA szerint az összl. **rēka* 'folyó' főnévre vezethető vissza (1974: 460). Ebben az esetben azonban a névvégi *cs* magyarázatra szorul (vö. RÁZ A. 2007a: 234). A TESz. a *rikácsol* ige tövével hozza összefüggésbe. Az *Ártánd* név az *ártány* 'herélt kandisznó' (TESz., EWUng.) jelentésű főnévből származik, amihez *-d* képző kapcsolódott (FNESz. *Ártánd*, KISS L. 1997c: 184). Az elnevezés azt jelzi, hogy a falu lakói ártányokkal adóztak a garamszentbenedeki apátságnak (vö. J. 65, HECKENAST 1970: 10, KRISTÓ 1976: 84, 85, FNESz. *Ártánd*), s ez a tény az alapítólevélben szövegszerűen is megmutatkozik; vö. „servitus sít dare omni anno XII porcos V annorum” (DHA. 1: 215). A szó végi *-ny* az utána álló *-d* hatására depalatalizálódott.

Sági 'település Csongrád vm. É-i részén a Tiszától K-re' 1075/+1124/+1217: villam, que dicitur *Sagi* ... in terminis predictarum terrarum Alpar et *Sagi* existit ... hominibus de *Sagi* ... piscatores ... de *Sagi* ... in *Sagi*, 1075>1338: terram, que dicitur *Sagy*, +1124/+1217/1328: *Sagy* (Gy. 1: 899, DHA. 1: 205, 216, 217, 218). **Ság** 1075>1338: possessionis *Sag* vocate ... predictam possessionem *Saag*, 1209 P.: villam *Sach* (Gy. 1: 899, DHA. 1: 204) || 1225: *Sagh*, v., 1330, 1336 (Zsilinszky 1897: 103), 1372 (Cs. 1: 682): *Saagh*, v., 1332–7/PR.: *Sac*, 1340 (Zsilinszky 1897: 92): *Sag*, p., 1341, 1443 (Cs. 1: 682): *Saag*, p. (Gy. 1: 899).

Sági falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte. A 13. század végi interpolált oklevél a település határait is leírja. GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadása szerint az oklevélnek ez a szövegrésze alapvetően a 11. században keletkezett, és csupán egy részéről feltételezhető, hogy a 13. századi interpoláció során került bele az oklevélbe (DHA. 1: 216–217). A település nevét ezért a 11. századra vonatkozó adatként hitelesnek fogadhatjuk el, de az előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 217).

Többféle magyarázata is lehetséges (vö. SZABÓ D. 1954: 16–17, TESz., EWUng. *ság*). Származhat egyrészt a mára elavult *seg* ~ *ség* 'halom, domb, rakás' jelentésű földrajzi köznév egykori mély hangrendű párjából: **ság* (PAIS 1911: 168). Felvetődött továbbá a német *schache* 'erdő, bozót, sövény' jelentésű szóból való eredeztetés lehetősége is (PAIS 1913: 356), illetve feltűnik még a szakirodalomban a törzsnévi lexémából való magyarázat lehetősége is (MELICH 1925–1929: 366). A Csongrád megyei település nevének *Sági* változatát leginkább a **ság* 'halom, domb, rakás' szóból magyarázhatjuk, ebből alakulhatott *-i* helynévképzővel. A képző kapcsolódási sajátosságairól tudjuk ugyanis, hogy noha elsősorban személyt jelölő szavakhoz, nevekhez kapcsolódva alkotott helynevet, de az *-i* képzős alakulatok között szép számmal találunk földrajzi köznévi alapú neveket is; vö. pl. a Bihar megyei Ér település *Éri* adatait (Gy. 1: 615, további példákhoz lásd BÉNYEI 2012: 82–83).

A *Sági* elsődleges névnek *Ság* alakváltozatai is adathozhatóak a forrásokban, amely forma vagy jelentéshasadás eredményeként keletkezett a képzős alakkal párhuzamosan, vagy pedig másodlagosan alakult redukciós változásnak köszönhetően (vö. TÓTH V. 1997: 159, 161, BÉNYEI 2012: 83).

Sáp(i) 'település Csongrád vm. középső részén Szentestől D-re' 1075/+1124/+1217: *terram Sapi* ... in supradictis vero terris in Hungaria, scilicet in ... *Sapi*, +1124/+1217/1328: *Sapy* (Gy. 1: 900, DHA. 1: 217, 218) || 1332: *Saap* (Gy. 1: 900).

A településnév személynévből keletkezett az *-i* képző hozzákapcsolásával (vö. +1086: *Sap* szn., ÁSz. 692). Az alapjául szolgáló személynév valószínűleg összefügg a *sápad*, *sápaszt* ige tövével (vö. FNESz. *Sáp*, TÓTH V. 2001b: 129). Nem dönthető el egyértelműen, hogy az adatokon látható *-i* morféma melléknévképzői vagy helynévképzői státuszú elem-e. Az előbbi esetben 'sápi föld' típusú megfogalmazás állhat például a *terram Sapi* adat mögött.

Sarac(s)ka ? 'a Bars vm.-i Knyezsic határában említett patak, a Zsitva mellékvize' 1075/+1124/+1217: *rivulus nomine Sarraczka*, +1124/+1217/1328: *Sarrazka*, 1358, 1406: *Saraska*, 1381: *Sarraska* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213).

A patak neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

A TESz. a *sár* alá tartozónak véli (vö. *sár*¹), az EWUng azonban a *sár* szócikkében nem veszi fel az adatot. *Saracska* olvasat esetén a helynév a *sár* földrajzi köznév *-cska* kicsinyítő képzős származéka lehet. Ez a képző — igaz, csak ritkán — már legkorábbi okleveleinkben felbukkan (vö. B. LÖRINCZY 1962: 9). Egy 1815-ös térkép *Szaradszko* helyneve Knyezsic határában (vö. Gy. 1: 443) azonban kétséges teszi ezt a lexikális–morfológiai azonosítást. TÓTH VALÉRIA elképzelhetőnek tartja, hogy a magyar *Sár* név esetleg a szlávban képződött tovább kicsinyítő képzővel (2001b: 231).

Sári 'település Bars vm. Ny-i–középső részén Verebélytől ÉK-re' 1075/+1124/+1217: in *Sari* *terram unius aratri cum silva et fenetis*, +1124/+1217/

1328: *Sary* (Gy. 1: 471, DHA. 1: 214) || 1299: *Sari*, 1298: *Saary*, 1309, 1310> 1373 (AOkl. 2: 387), 1322, 1325>1416, 1326, 1327 (AOkl. 11: 10, 193), 1327/1382: *Sary*, p., *1332/PR.: *Ceri ~ Seri* [romlott alakok lehetnek] (Gy. 1: 471).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

Egyrészt alakulhatott a m. *sár* 'lág, ragadós föld; sáros folyóvíz, mocsár' (TESz., EWUng. *sár*¹) főnévből *-i* képzővel. Másrészt azonban személynévi eredetű is lehet a helynév (vö. 1131: *Sar* szn., ÁSz. 692). Ez utóbbi esetben a helynév szemantikai tartalma 'egy *Sár* nevű személy birtoka; *Sáré*' (vö. FNESz. *Sári*, *Tajnasári*). Kétségtelen ugyan, hogy az *-i* helynévképzőként főleg személyre vonatkozó közszavakhoz és tulajdonnevekhez kapcsolódott, de földrajzi köznévi alapszón ugyancsak megtaláljuk: pl. *Halmi*, *Haraszi* stb. (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 231).

Sárorfalu 'település Bars vm. DK-i részén, a Garam jobb partján' 1075/+1124/+1217: in *Saroufalu* a superiori parte dedi terram ad quatuor aratra (Gy. 1: 471, DHA. 1: 215) || **Sáror** 1245, 1259, 1305 (AOkl. 1: 343, 344–345 [az oklevél hátoldalán 14. sz.-i kéz írásával: super *Saro* névalak szerepel]), 1307 (AOkl. 2: 86 [az oklevél hátoldalán 15. sz.-i kéz írásával *Saro* névalak szerepel]), 1324, 1328, 1332: *Sarow*, p., t., v., 1255, +?1255, 1271, 1292: *Sarov*, t., 1266, 1274, 1287, 1293, 1317 (AOkl. 4: 235–236/623 [az oklevél hátoldalán 15. sz.-i kéz írásával: super *Saroo* névalak szerepel]): *Sarou*, p., t., v., 1332/PR.: *Sarro* (Gy. 1: 471) | ~i 1272, 1305, [1305]/1306, 1306 (AOkl. 2: 9–10 [az oklevél hátoldalán 14. és 15. sz.-i kéz írásával tartalmi összefoglaló, s a 14. sz.-iban *Sarow* névalak szerepel]: de *Saroy*, p., t. (Gy. 1: 471).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint — a névrészalkotó *fal* lexéma kronológiai meghatározottsága: későbbi, 13. századi megjelenése miatt (ehhez lásd még KÁZMÉR 1970: 31) — az oklevél eredeti szövegrészeiben nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 215).

A **Sáror** helynév formáns nélküli személynévből alakult metonimikus névadással (FNESz. *Nagysáror*). Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1246: *Sarou* szn. (ÁÚO. 7: 217). A kétrészes névváltozatot az interpolált alapítólevélben való egyedi feltűnése és több más körülmény mérlegelése után téves alaknak minősíthetjük, vö. **Mikolafalu**. (A névre vonatkozó további információkhoz lásd a III. 1. alfejezetet.) A *Saroy* névadatok morfológiai szerkezete nem határozható meg egyértelműen: az *y* eleme jelölhetett ugyanis *-i* melléknévképzőt ('sároi föld, birtok') éppúgy, mint *-j* helynévképzőt (*Sáro**j*) is (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 232).

Sarok ? -ér 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett víz' 1075/+1124/+1217: per *Surchuer*, id est aquam, pars Sancti Benedicti est (Gy. 1: 881, 890, DHA. 1: 216).

A helynév etimológiája bizonytalan. Kérdőjelesen ugyan, de felvetődött az a lehetőség, hogy a név a *sarok* főnév és az *ér* 'kis folyóvíz' (TESz., EWUng.) vízrajzi köznév összetétele (KMHsz.). A *sarok* szó azonban helynevekben önmagában és származékaiban sem szerepel (vö. TÓTH V. 2001b: 241), ráadásul a *surchu* írásmód sem igen utal erre a lexémára. A név előtagja esetleg kapcsolatba hozható a *szurok* főnévvel; vö. **Szurkos ? -cser**.

Sáros-tó 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... *Sarustou*, 1415: *Sarosthow* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: item alia *Lutea piscina* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A magyar név GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

Csany határleírásában kétszer szerepel a *Sáros-tó* elnevezés, bizonytalan azonban, hogy a latin és a magyar név ugyanarra a denotátumra vonatkozik-e. Azt a lehetőséget, hogy esetleg különböző helyek megjelölésére szolgáltak az adatok, azért kell felvetni, mert a latin forma előtt a latin *alia* 'más(ik)' elem szerepel. A latin *Lutea piscina* és a magyar *Sarustou* névnek ugyanabban a határban történő említése ugyanakkor inkább talán az egyazon helyre való vonatkozásukat valószínűsíti. Az alapítólevélben arra is van példa, hogy a magyar és a megfelelő latin formák inkább különböző helyeket jelölnek; vö. **Kerek-tó**.

A halastó neve a *sár* 'mocsár, ingovány' (TESz., EWUng. *sár*¹) főnév -s melléknévképzős származékának és a *tó* földrajzi köznévnek az összetételeként jött létre, és agyagos, iszapos vizű állóvízre vonatkozhatott (vö. FNESz. *Sárpatak*).

Saruly 'a Csongrád vm.-i Sági határában említett kiemelkedés' 1075/+1124/+1217: ad alium montem nomine *Sorul*, 1075>1338: ad alium montem *Suryl*, +1124/+1217/1328: *Surul* (Gy. 1: 899, DHA. 1: 205, 217).

A hegynév talán személynévből származik. Ez a származtatás azonban több problémát is felvet. Egyrészt azt, hogy az ÁSz. csupán helynévi példákat hoz egy feltehető *Soriul*, *Soruul* személynév bemutatására (725). Másrészt pedig a formáns nélküli személynévi névadás hegynevek esetében kevésbé jellemző (vö. HOFFMANN 2004a: 21, illetve **Pap-hegy**), ezért felvetődik az a kérdés is, hogy az oklevélbeli szerkezet nem kétrészes helynevet rejt-e. Ugyanakkor az egyrésztes *Saruly* alak mellett több érv is szólhat. Egyrészt a *Saruly* elem személynévi lexémából való alakulása egyáltalán nem kétségtelen, másrészt pedig formáns nélküli személynévvel azonos alakú természeti nevek többszörös metonímia révén másodlagosan (leginkább településnévből) is létrejöhetnek (GYÖRFFY 2004: 131; RESZEGI 2006: 165, 2011: 18). *Saruly* településnévről ugyanakkor a környéken nincs tudomásom.

Sokord 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: piscinas ..., quarum nomina sunt hec: ... *Sokord* (Gy. 1: 891, DHA. 1: 217).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 217).

A helynév etimológiája bizonytalan. A *zsugorodik* ige alapszavából képzett *sokorú* 'tekergős' melléknévből 'domboktól és völgyektől át- meg átszeldelt terület' értelemben származnak ugyan helynevek (vö. FNESz. *Sokoró*), illetve *Sokoró* személynévre is vannak adataink (vö. 1199: *Suchurou* szn., ÁSz. 732), az alapítólevélbeli *Sokord* név — a szóvégi magánhangzó hiánya miatt — azonban ezekből az alakokból nem magyarázható. Az alapszó bizonytalan volta ellenére a név morfológiai szerkezete föltehetően *-d* helynévképzőt (vagy esetleg személynévképzőt) rejt.

Sosolgy 'Bars vm. É-i erdős vidéke' 1075/+1124/+1217: *dedi autem et terram in Susolgi cum silvis, venacionibus, aquis, piscacionibus et fenetis*, +1124/+1217/1328: *Susolgy*, 1407 (ÁÚO. 11: 19–22 [ebben az oklevélkiadásban *Susolgy* helyett *Susaldy*, illetve *Susohy* forma szerepel]): *Susolgy*, 1209 P.: t-m in *Susolgi* (Gy. 1: 413, 425, 474, DHA. 1: 214). **Sosold** 1407 (ÁÚO. 11: 19–22 [ebben az oklevélkiadásban *Sosoldi* helyett pedig *Sosold* forma szerepel]): *Sosoldi* (Gy. 1: 474, DHA. 1: 214) || **Sosol** +1209/XVII.: *Susolul*, t., 1246/1548/XVIII.: v. S. *Crucis de Susal*, 1253: *sub castro [Susol]*, 1264/PR., 1283, 1319 (AOkl. 5: 158): *Susol*, 1319 (AOkl. 5: 159): *Susul* (Gy. 1: 425, 458, 467, 473, 474).

A (terület)név etimológiája ismeretlen. Vára *Saskő* néven szerepel (Gy. 1: 473, TÓTH V. 2001b: 232), s egyes vélemények szerint a név talán kapcsolatba hozható ezzel. JUHÁSZ DEZSŐ szerint esetleg *Sasal*-nak, azaz Saskő aljának, Saskő környékének értelmezhető (1988: 98). Ennek az elképzelésnek a vár és az uradalom kialakulásának időbeli viszonyai mellett a táj nevének strukturája is ellentmond (bővebben lásd IV. 3. alfejezetben). A névadás kapcsán emellett a személynévi alapszó lehetősége is felmerülhet (vö. 1086: *Susol* szn., ÁSz. 737).

Az alakváltozatok viszonyában feltehetően a képzős *Sosolgy* lehetett az elsődleges, s a képző nélküli alakok váltották fel a képzős formákat. A képzős névadatok ugyanis az alapítólevéllel szoros kapcsolatban álló oklevelekben tűnnek fel, míg azok a későbbi oklevelek, amelyek nem állnak közvetlen viszonyban az alapítólevéllel, kivétel nélkül a képzőtlen formát jegyezték le. A *-gy* és a *-d* képző a névben is megmutatkozó váltokozása általános tendencia volt az ómagyar korban (vö. TÓTH V. 1997: 162, 2001a: 191, 2008a: 135–136).

Sulymos 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: *in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine, quarum hec sunt nomina: ... Sulmus*, 1415: *Sulmos* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A halastó neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

A víznév a magyar *sulyom* 'állóvizek, mocsarak felszínén tenyésző, tüskés termésű vízinövény' (TESz., EWUng. *sulyom*, KISS L. 1987: 341) főnév *-s* képzős származékából keletkezett, s a víz jellemző növényzetére utal. Az egykori

halastó neve 19. századi térképeken kétrészes *Sulymos-tó* névszerkezetben, Szenteshez tartozó határrész neveként tűnik fel (vö. Gy. 1: 893, KISS L. 1987: 340, FNESz. *Sulymos-tó*).

Szanda 'település Külső-Szolnok vm.-ben Szolnok közelében' 1075/+1124/+1217: *terram Zunde* (DHA. 1: 217) || 1470: *Zonda* (Cs. 1: 670).

A garamszentbenedeki oklevél szövegrészlete alapján feltehető lenne, hogy a *terram Zunde* latin struktúra mögött magyar birtokos jelzős szerkezet rejlik, s a szerkezet egy *Zunda* nevű személy faluját jelöli meg körülírásszerűen. Ebben az esetben a *Zunde* a *Zunda* személynév genitivusi esete lehet. A település későbbi adatai (vö. 1470: *Zonda*, Cs. 1: 670) azonban talán azt támogatják, hogy már az alapítólevélben is helynévi státuszú elemként állhatott.

A *Szanda* helynév formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1237: *Zunda* szn. (ÁSz. 862). A személynév talán a R. *Szond* (vö. 1253: *Scund* szn., ÁSz. 700) személynév -a képzős származéka lehet (vö. FNESz. *Szandaszölős*).

Szántó 'település Komárom vm.-ben Komáromtól Ny-ra, a Duna partján' 1075/+1124/+1217: *infra Wag vero dedi villam nomine Samto et terram*, +1124/+1217/1505: *Samco*, 1209 P.: *Samto*, v., 1239 (DHA. 1: 204): *Zampto*, t. (Gy. 4: 453, DHA. 1: 215) || [1237–1240]: *Scamto*, pr., [1257]/1258, 1258: *Zamtou*, t. (Gy. 3: 453–454).

Metonimikus névadással keletkezett a *szántó* 'földműves' (vö. TESz., EWUng. *szánt*) főnévből. A települést a nevéből következően földművelésre kötelezett szolgálonépek lakták, akik az uradalom ekéjével és igájával szántottak (FNESz.). A név alapjául szolgáló közszó ugyanakkor 'szántóföld' jelentésben is használatos volt (vö. TESz., EWUng. *szánt*), így a településnév esetleg ebből a *szántó* lexémából (vagy a belőle lett *Szántó* mikrotoponimából) is alakulhatott.

Az 1239. évi oklevél *Zampto* névformájában a *p* inetimologikus mássalhangzó (vö. NYÍRKOS 1987: 34–37, TÓTH V. 2004: 465). Az eredeti szóbelseji -*mt*-hangkapcsolat még a 13. század közepén is előfordul a név hangsorában, a képzés helye szerinti hasonulásra csupán későbből találunk adatokat (vö. 1362: *Zanthow*, Cs. 3: 513).

Szebély ? 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett völgy' 1075/+1124/+1217: *in valle Zebeli* (DHA. 1: 217).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, s így etimológiailag is elemezhetetlen.

Szék 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett hely' 1075/+1124/+1217: *deinde Zecu* (Gy. 1: 881, DHA. 1: 217).

A *Zecu* helymegjelölés mellett ugyan nem találunk latin fajtajelölő szót, mégis nagy valószínűséggel tarthatjuk ezt a szórványt víznévi jellegűnek, az alapító-

levélben ugyanis található egy másik név, amely összefüggésben lehet vele; vö. **[Nagy]-Szék**. A név további magyarázatához vö. **[Nagy]-Szék**.

Szentmárton 'település Komárom vm.-ben Udvard mellett' **Lat.** 1075/+1124/+1217: *Hudwordiensium aliam terram ... ubi et curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est*, 1209 P.: *capellam Sancti Martini de Odort* (Gy. 3: 455, DHA. 1: 214) || [1272–90]: *Zenthmarton*, 1330: *Zentmartun* (Gy. 3: 455).

Az alapítólevélben, illetve az 1209. évi pápai összeírásban még nem településként, hanem az udvardi királyi udvarház kápolnájaként szerepel a név, a védőszentet latinul megnevezve. A településnév metonimikus névadással keletkezett: a falu a kápolna védőszentjéről kapta a nevét (Gy. 3: 455, MEZŐ 1996: 158, 2003: 270).

Szil 'a Csongrád vm.-i Sági határában említett halastó' 1075/+1124/+1217, 1075>1338: *usque ubi stat Scilu piscina*, +1124/+1217/1328: *Scylu* (Gy. 1: 899, DHA. 1: 205, 217).

A víznév a *szil* növénynévből keletkezett metonimikus névadással, és a halastó környékének jellemző növényzetére utalt.

A *Scilu piscina* szokatlan latin szerkezetet mutat, a helyfajtajelölő latin elem ugyanis rendszerint a magyar szórvány előtt áll. A szokatlan szórend a névfordítás lehetőségét is felveti, azt tehát, hogy a lejegyző a magyar *Szil-tó* formát részfordításban adta vissza.

A szórvány lejegyzésében sajátos kettősséget tapasztalunk: amíg ugyanis a kezdő hangjának *sc* jelölése az interpoláció korához igazodó modernizáló lejegyzés eredménye, addig a tövégi magánhangzó szerepeltetésében az interpolációt végrehajtó lejegyző ragaszkodott az eredeti, 11. századi oklevél névformájához (vö. KNEZSA 1952: 14–37, BÁRCZI 1958: 18–24, E. ABÁFFY 2005: 321–323, illetve Csany, Ug-ér).

Szila 'a Nógrád vm.-i Füzege határában említett hely' 1075/+1124/+1217: *fovea facta est in parte Sancti Benedicti inter Zyla* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: *ad piscinam, que est inter urbanos Nove Civitatis et Zilam*, +1124/+1217/1328: *Zylam* (Gy. 4: 242, DHA. 1: 215).

A megjelölt hely fajtája az alapítólevél szövegéből nem derül ki. Esetleg föltehető, hogy formáns nélküli személynévből keletkezhetett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1138/1329: *Sila* szn. (ÁSz. 714). A latin alakokat az első deklinációs latin szavak mintájára történő ragozással rögzítette az oklevél megfogalmazója.

Szirega ? 'a Csongrád vm.-i Csany határában említett halastó' 1075/+1124/+1217: *piscina Zirega dividit terram Sancti Benedicti ab aliis*, +1124/+1217/1328: *Zyrega*, 1415: *Ziraga* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

Az elnevezés olvasata bizonytalan, etimológiája ismeretlen. BENKŐ LORÁND felveti, hogy a helynév „név- és etimonbeli rokonságban” lehet a székesfehérvári

johanniták 1193. évi oklevelében szereplő *Ceraka* [Szeraka, Szeráka] névvel, amely ugyancsak egy halastavat nevez meg (1999: 31). Az esetleges azonosítást megítélő érvekre nem tér ki.

Szoboszlóvásár 'település Szabolcs vm.-ben Nádudvartól K-re' 1075/+1124/+1217: tributum autem unius mercati, quod vocatur hungarice *Zobuzlou wasar* (DHA. 1: 218). **Szoboszló** 1209 P.: tributum fori de *Sobozlou* (Str. 1: 190) || 1135/1262/1566 (CDES. 1: 71), 1221/1550 (FNESz. *Hajdúszoboszló*), 1460: *Zobozlo*, 1332–7/PR.: *Zubuzlou ~ Zobozlow* (Cs. 1: 526).

A *Szoboszló* személynév (vö. pl. +1135/+1262/1566: *Zobozlo* szn., ÁSz. 852) és a vásártartási jogra utaló *vásár* főnév (vö. MEZŐ 1975: 144, KISS L. 1997c: 183, SZABÓ G. 1998: 101–102) összetétele. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Sebeslav*, cseh *Soběslav*, le. *Sobiesław* szn. (vö. MELICH 1929: 135, FNESz.). Az elsődleges az alapítólevélben szereplő kétrészes név lehetett, majd ebből ellipszissel alakult a 12. századtól adatolható egyrészes névforma (vö. MEZŐ 1975: 144, SZABÓ G. 1998: 104, 143).

Szolnok 'Külső-Szolnok vm. székhelye a Tisza mellett a Zagyva torkolatánál' 1075/+1124/+1217: in via *Zounuk* ... civibus *Zounuk* ... terminus est inter villam Sancti Benedicti et inter villam urbanorum *Zounuk* ... iuxta *Zounuk* super aquam, que vocatur Meler (DHA. 1: 216, 217) || 1339: *Zolnok*, 1380: *Zolnok* (Cs. 1: 666, 670).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. [1073]/KrónKomp.: *Zounuk*, 1138/1329: *Sonuk* szn. (ÁSz. 857). KISS LAJOS szerint a személynév talán a *szónok* 'szószóló, követ' lexémával tartozhat egybe (vö. FNESz.), ezt a származtatást azonban elbizonytalanítja, hogy a *szónok* szónak 1805-ből származik az első adata (TESz, EWUng. *szó*). Egyes elképzelések szerint a település, illetve a vár a vármegye első ispánjáról kaphatta a nevét (vö. GYÖRFFY 1977: 231–232, KISS L. 1992: 418), e feltevés azonban nem igazolható.

A településnév elsődleges hangalakja a *Szónuk ~ Szónok* lehetett, amelyből az *l* inetimologikus betoldódásával (ehhez lásd bővebben NYÍRKOS 1987: 125–132) már a korai ómagyar korban kialakult a *Szolnok* változat (vö. KISS L. 1995: 19).

Szőlős 'település Bars vm. K-i-középső részén Garamszentbenedektől D-re, a Garam közelében' 1075/+1124/+1217: villam, que vocatur *Sceulleus* ... terre *Sceulleus*, +1124/+1217/1505: *Sceullews*, 1358, 1381, 1406: *Zeuleus*, 1209 P.: *Ceuleus*, v., (Gy. 1: 478, 481, DHA. 1: 213, 214) || 1251: *Sceвлеus*, v., 1276: *Sewlus*, p., 1277: *Zeules*, p., 1312: *Selus*, p. (Gy. 1: 478).

A településnév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében még nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 214).

A *szőlő* növénynév -s képzős származékából alakult, s szőlőművesek települését nevezi meg. Ezt támaszthatja alá az, hogy az alapítólevél szerint I. Géza király

1075-ben szőlőműveseket és 15 szőlőt adott itt a garamszentbenedeki apátságnak (vö. Gy. 1: 478, FNESz. *Garamszőlős*). A *szőlős* főnév területre és szőlőművesekre (vö. ehhez 1395 k.: *vinitor: zelews*, BesztSzj. 801, FNESz. *Nagyszőlős*) egyaránt utalhat. A *szőlős* 'szőlőműves' foglalkozásnévből pedig személynév is alakult (vö. 1211: *Zeuleus* szn., ÁSz. 849; mindehhez pedig vö. TÓTH V. 2001b: 240).

Szurkos ? -cser 'a Szitnya erdős vonulata; Bars vm.-t K-ről, Hont vm. felől határolja' 1075/+1124/+1217: per *silvam Huntiensem*, que *hungarice Surkuscher* vocatur, 1358: *Surkoscher*, 1381: *Surcuscheer* (Gy. 1: 413, 443, DHA. 1: 213). **[Honti-erdő]** 1075/+1124/+1217: per *silvam Huntiensem*, que *hungarice Surkuscher* vocatur (Gy. 1: 413, 443, DHA. 1: 213).

Az erdő neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 213).

Az alapítólevélben az erdős vonulat neve latinul is szerepel: *silvam Huntiensem* 'Honti-erdő' (DHA. 1: 213).

A *Surkuscher* adat GYÖRFFY GYÖRGY szerint *Sarkos-cser*-nek (vö. Gy. 1: 413, 418), a TESz. és az EWUng. szerint *Szurkos-cser*-nek értelmezendő (TESz., EWUng. *szurok*). KISS LAJOS az értelmezés kérdésében nem foglal állást, de a név által jelölt hegyet azonosíthatónak véli a mai *Szitnyá*-val (vö. KISS L. 1997b: 157–158). TÓTH VALÉRIA megjegyzi, hogy a *sarok* szó helynevekben önmagában és származékaiban sem szerepel, a *szurok* szó helynévi előfordulásairól inkább vannak ismereteink (2001b: 241, vö. FNESz. *Szurok-hegy*). Helyesírás-történeti szempontokat is figyelembe véve ugyanakkor a szókezdő *s* betű [s] hangértéke mellett kellene inkább letenni a voksunkat, bár az interpoláció korában, a 13. században elvétele az [sz] hang jeleként is előfordult az *s* jelölés (vö. KNIEZSA 1952: 39–40).

A *Szurkos-cser* olvasat helyessége esetén az előtag a *szurok* 'gyanta' főnév -s képzős származéka, utótagként pedig a *cser* fanév gyűjtőnévi értelmű, 'csererdő' jelentésben való használatát láthatjuk (vö. ehhez TESz., EWUng.). Az előtaggal kapcsolatban másik lehetőségként esetleg a *szurokfű* 'feketegyopár' növénynevből (vö. PRISZTER 1986: 159, FNESz. *Szurok-hegy*) való származtatás is felvehető (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 241).

Tajna 'település Bars vm. Ny-i-középső részén Verebélytől ÉK-re' 1075/+1124/+1217: in *Taina* terram ad duo aratra cum pratis et silva, +1124/+1217/1328, 1209 P.: *Tayna* (Gy. 1: 479, DHA. 1: 214) || 1275, 1309, 1327: *Tayna*, t., v., 1265: *Teyna*, v., 1265, 1327: *Toyna*, p., v., 1275: *Thayna* (Gy. 1: 425, 479).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészában nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Tajná* hn. További szláv nyelvekben is előfordul azonos vagy hasonló alakban (vö. még cseh *Tajná*, szln. *Tajna*, le. *Tajne* hn., ŠMI-

LAUER 1970: 180). A szláv helynév tövében vagy az összl. **tajati* 'olvad' vagy **tajiti* 'eltitkol' ige húzódik meg (vö. FNESz. *Tajnasári*), vagy pedig az összl. **tajънь* 'otthon(i), hazai' lexéma helynévi származéka (ŠMILAUER 1970: 180). A településnév szemantikai szerkezete azonban egyik esetben sem egyértelmű. A mindössze egyszer előforduló vegyes hangrendű *Tejna* alak valószínűleg csupán elírás (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 241).

Taka 'a Csongrád vm.-i Sági határában említett hegy' 1075/+1124/+1217: deinde *Taka* mons terminus est, 1075>1338: deinde *Tacha* mons est usque (Gy. 1: 899, DHA. 1: 205, 217).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. +1214/1334: *Thaka* szn. (ÁSz. 738). A kiemelkedések személynévi származtatásához lásd **Saruly**. A *Taka mons* szerkezet szórendi sajátosságaihoz és magyarázatához vö. **Szil**.

Taszár 'település Bars vm. középső részén Maróttól D-re, a Zsitva jobb partján' 1075/+1124/+1217: dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine *Tazzar* super Sitoua, 1209 P.: *Tessar*, pr. (Gy. 1: 480, DHA. 1: 214) || +1209/XVII.: *Thaszar*, v., 1275: *Thescer*, t. (Gy. 1: 447, 480).

Szláv eredetű, forrása egy szláv nyelvi **Tesari* [többes sz.] hn., tkp. értelme 'ácsok' (vö. FNESz. *Ácsteszér*, *Teszér*). Olyan udvari szolgálónépek települését nevezhette meg, akik ácsmunkára voltak kötelezve. Ezzel kapcsolatban például megjegyzendő, hogy az alapítólevélben I. Géza 10 háznépnyi ácsot (10 domus carpentariorum) is adományozott a birtokkal együtt az apátságnak (DHA. 1: 214, Gy. 1: 422, 480).

A magyarba a településnév vélhetően *Teszár* alakban került át. Majd a vegyes hangrendű formából kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre a mély hangrendű *Taszár* és a magas hangrendű *Teszér* variáns. A jelenséget KISS LAJOS névhasadásnak nevezi (1995: 24). E településnév esetében hosszú ideig tartó váltakozást követően (vö. ehhez ComBars. 103–104) végül a mély variáns lett az általános használatú forma (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 242).

Tepla 'a Garam felső folyásának bal oldali mellékvize, a Bars vm.-i Apáti határában említik' 1075/+1124/+1217: rivulus nomine *Tapla* ... supradicti rivuli caput *Tapla* (Gy. 1: 413, 425, DHA. 1: 214) || +1209/XVII., 1253: *Tepla*, riv., fl. (Gy. 1: 426).

A víznév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 214).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Teplá*, cseh *Teplá* hn., illetve mély magánhangzóval szb.-hv. *Topla*, szln. *Topla* hn. (vö. ŠMILAUER 1970: 180, FNESz. *Liptótepla*, *Topla*). A helynév alapja az összl. *teplъ* 'meleg' közszó, a név tkp. értelme tehát 'meleg (ti. víz)' (ŠMILAUER 1970: 180, PÓCZOS 2004: 117, GYÖRFFY 2011:

140). A szláv eredetű víznév a magyarban számos (többnyire szláv képzős) származékban él (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 242, illetve 148).

(Tergudi) 'a Csongrád vm.-i Alpár határában említett facsoport' 1075/+1124/+1217: ad arbores *Tergudi* (Gy. 1: 890, DHA. 1: 216).

Formáns nélküli személynévből keletkezhetett metonimikus névadással. A személynévi származtatást azonban elbizonytalanítja, hogy ilyen alakú személynévről az Árpád-korban nem tudunk: az ÁSz.-ban csak ez a helynévi adat képviseli az esetleges *Tergudi* személynévet (748). A személynévnév végén valószínűleg *-d(i)* személynévképző szerepel; vö. **Besenyőd(i)**.

Tisza 'a Duna legnagyobb bal oldali mellékfolyója a Kárpát-medencében' 1075/+1124/+1217: circa aquam, que vocatur *Tiza* ... cum ipso fluvio *Tiza* ... piscatores piscantur *Tiza* ... circa eandem aquam *Tiza* ... de aqua *Tiza* ... cadit in *Tiza* ... versus decursum *Tiza* ... fluvium *Tiza* ... infra decursum eiusdem fluvii *Tiza* (Gy. 1: 881, 890, 891, 893, 899, 906, DHA. 1: 215, 216, 217) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: ex utraque parte *Tize* ... super ripam *Tize* ... a ripa *Tize* ... super ripam *Tize* ... circuit angulos *Tize* ... ex alia vero parte *Tize* ... ultra *Tizam* ... tributum transitus super *Tizam* ... ex *Ticia* (Gy. 1: 881, 890, 892, 893, 895, 899, DHA. 1: 216, 217, 218) || 1304: *Tyza*, 1327: *Tiza* (KMHsz. 1: 277) | **Lat.** +1019/+1328//1370: *Tisciam*, 1211: *Ticiam*, 1306: *Tycie* (KMHsz. 1: 277).¹⁶

A víznév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében még nem szerepeltek, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 216, 217).

Ősi indoeurópai folyónév. Etimológiailag talán összetartozik a 'sáros, iszapos' jelentésű **Tisjo-* (< ie. *tī-* 'olvaszt, olvad') névvel. A magyarba valószínűleg szláv közvetítéssel került át (vö. FNEsz. *Tisza*, GYÖRFFY 2011: 135).

A víznevek (főleg nagyobb vizek) körében gyakori jelenség a nevek latinra fordítása, a legjelentősebb folyóneveinknek pedig latin névmegfelelőjük is van (vö. HOFFMANN 2004a: 16–17). A garamszentbenedeki oklevélben egy alkalommal szerepel a folyónév latin alakja (ex *Ticia*), emellett számos esetben a magyar nyelvi forma latin esetvégződéssel áll (pl. *Tize*). A *Tisza* név más oklevelekben előforduló *Tize*, *Tisce* stb. alakjai kapcsán felmerült annak a lehetősége, hogy ezek nem csak a *Tisza* genitivusi formái, hanem nominativusban álló magyar alakok is lehetnek (vö. ORTVAY 2: 268, MELICH 1925–1929: 64–65). A felvetés némely okleveles adat kapcsán éppen elképzelhető, a garamszentbenedeki oklevélben azonban valamennyi *Tize* névadat minden kétséget kizáróan a *Tiza* víznév genitivusi végződésű formájának tekintendő (vö. IV. 4. alfejezettel).

Tolmács 'település Bars vm. középső részén Bars településtől É-ra, a Garam bal partján' 1075/+1124/+1217: dedi eciam villam piscatorum super ripam Gran

¹⁶ A *Tisza* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd KMHsz. 1., illetve a HA. egyes kötetekben).

nomine *Talmach*, 1209 P.: *Tholomach* ~ *Cholomach*, v., 1381: *Tolmach* (Gy. 1: 481, DHA. 1: 214) || 1232, 1262: *Tulmach*, t., v., 1295, 1310 (AOkl. 2: 387 [az oklevél hátoldalán, 15. sz.-i kéz írásával szereplő tartalmi összefoglalóban szerepel a névadat]): *Tolmach*, v., 1304: *Tholmach*, p., 1310 (AOkl. 2: 387 [az oklevél hátoldalán, 15. sz.-i kéz írásával szereplő tartalmi összefoglalóban szerepel a névadat]): *Thalmacz* (Gy. 1: 481). **Tolmácsi** 1310: *Tolmachy*, v. (Gy. 1: 481).

Tolmács falu a 11. századtól a garamszentbenedeki apátság tulajdonát képezte, a terület határleírása azonban csak az interpoláció alkalmával, a 13. században került bele az oklevél szövegébe (DHA. 1: 214).

Egyes vélemények szerint a helynév metonimikus névadással alakult egy besenyő törzs nevéből (*Talmač*), amely beköltözött Magyarországra (NÉMETH 1922: 5, MORAVCSIK 1943: 94, FNESz. *Garamtolmács*, *Tolmács*). A törzsnév a besenyő nyelvből való, s méltóságnévből származhat; vö. bes. *tulmač* ~ *talmač* 'magas udvari méltóságot betöltő személy, aki a törzsfejedelmek közé tartozott' (NÉMETH 1958: 129). Ezt az etimológiát azonban bizonytalanná teszi az a körülmény, hogy nem tudjuk pontosan, a besenyő törzsek milyen néven érkeztek a Kárpát-medence területére (vö. RÁCZ A. 2007b). Egy másik elképzelés szerint a *tolmács* szót a magyar nyelv nem törzsnévként, hanem közszóként vette át: az átadó nyelv valószínűleg a besenyő volt, a török alak pedig **tilmač* (esetleg a **tulmač*) lehetett (WOT. 917–920). A lexéma személynévként is adatolható az Árpád-korból (vö. 1138/1329: *Tulmas* szn., ÁSz. 766).

Az 1209. évi oklevélben jelentkező *Tholomach* ~ *Cholomach* formák azt mutatják, hogy a névnek átmenetileg három szótagos változata is kialakulhatott. A *Tolmácsi* változat feltehetően másodlagosan keletkezhetett a *Tolmács* helynévnek *-i* helynévképzővel való bővülésével. A változás irányát a variánsok kronológiája valószínűsíti (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 243).

Torda 'település és vár Torda vm.-ben Kolozsvártól DK-re' 1075/+1124/+1217: *ultra silvam ad castrum, quod vocatur Turda* (Cs. 5: 683, DHA. 1: 218) || 1197, 1278, 1291, 1315, 1322: *Thorda*, 1268, 1269, 1276, 1288, 1299, 1326, 1329, 1338: *Torda*, 1295: *Turda* (Cs. 5: 683) | **Lat.** 1297: *Tordensis* (Cs. 5: 683).

A település neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 218).

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. 1212: *Turda* szn. (ÁSz. 769). Az előzményként álló személynév a török *Turdī* 'megállt, megmaradt' személynévvel hozható kapcsolatba (vö. FNESz.). Egyes elképzelések szerint a település, illetve a vár a vármegye első ispánjáról kaphatta a nevét (vö. GYÖRFFY 1977: 231–232), e feltevés azonban nem igazolható.

Tormás 'a Zsitvával párhuzamosan folyó patak Bars vm. DNy-i részén, Besenyő határában említik' 1075/+1124/+1217: *aquas ad piscandum, scilicet Nitra, Tarmas et Sitoua cum pratis et pascuis* (Gy. 1: 414, 435, DHA. 1: 214).

A *torma* növénynév -s képzős (vö. BÉNYEI 2012: 96) származékából alakult. A névadáskor bizonyára jelentős mennyiségű vadtorma tenyészhetett a patak partján (vö. KISS L. 1994: 14, 1999: 87). A *torma* szó a régiségben a nyelvterület más részein is gyakran előfordult vizek, vízzel kapcsolatos helyek megnevezéseként (vö. OklSz. *tormás*). A személynévi áttétel lehetőségét — noha vannak ilyen személynévek a régiségben (vö. 1265: *Turmus* szn., ÁSz. 770, 1334: *Turma* szn., A. 3: 106) — a névrendszertani összefüggések (a megnevezés víznévként szerepel) kevésbé támogatják (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 243–244).

MELICH JÁNOS szerint a víznévnek az alapítólevélben szereplő alakja az első magánhangzó miatt nem származhat a 11. századból, és amennyiben az *a*-val írt forma valóban ejtett alakot rögzít, csak a 14. század közepe után keletkezhett (1957: 41, 45).

Torna ’jobb felől a Marcalba ömlő patak a Bakonyalján és a mellette fekvő Apáca-, később Somlóvásárhely település’ 1075/+1124/+1217: in piscina vero, que Woioser vocatur, dedi duas partes, nam pars tertia est abbatisse de Tornowa (DHA. 1: 215) || 1239: *Turnua* (FNESz. *Torna*), 1264, 1278, 1290: *Tornua*, aqua, fl., 1292: *Thornua*, fl., 1299: *Turnwa*, aqua, fl. (Ortvay 2: 277–278).

Egy szláv **Trnava* víznév átvétele; vö. szln., szlk. *Trnava* hn. A víznév töve a szláv **trnъ* ’tüske, tövis, kökény’ jelentésű szó (vö. FNESz.), és a névadáskor feltehetően sok tüskés cserje, illetve bozót volt a víz környékén. Az alapítólevélben szereplő szórvány az elsődleges szláv *Tornava* hangalakot tükrözi, a további (*Tornva*, illetve később *Torna*) névformák pedig a magyarban lezajlott hangváltozások eredményeként keletkeztek.

Udvard ’település Komárom vm. ÉK-i részén, a Zsitva mellett’ 1209 P.: capellam Sancti Martini de Odort (Gy. 3: 461) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: insuper vero dedi aliam villam *Hudwordiensium* Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua ... *Hudwordiensium* aliam terram ad quadraginta aratra et XX domus servorum super mercatum ... ubi et curiam meam, necnon et capellam, que in honore S. Martini est (Gy. 3: 461, DHA. 1: 214) || 1228/1229, 1307: *Wdword*, v., 1228/1229, 1229, 1264: *Wduord*, t., v., 1256, 1265, 1268, *1295, 1326, 1332: *Vduord*, t., v., p., 1264: *Odoword*, t. ~ *Uduord*, 1264, 1307: *Oduord*, t., +1276 [1268–1272?]: *Wdwarth*, p., +1277: *Odward*, 1312: *Odwarth*, p., 1330: *Vduard*, 1332–7/PR.: *Hot Vorti* ~ *Hotvort* [romlott alakok lehetnek] (Gy. 3: 461) | **Lat.** 1228/1229: *Wduordenses* ~ *Vduordenses* (Gy. 3: 461).

Morfematikai szerkesztéssel keletkezett: a magyar *udvar* ’(királyi) udvarház, kúria’ (TESz., EWUng.) jelentésű közszóhoz -d képző kapcsolódott (FNESz.). A név arra utal, hogy az államszervezéskor királyi udvarház létesült ezen a helyen a Szent Mártonról elnevezett kápolnával együtt (Gy. 3: 461).

A garamszentbenedeki alapítólevélben latin -iensis végződéssel szerepel a név, ami azzal van összefüggésben, hogy az oklevél szövege nem a települést, hanem a településen lakókat említi; vö. **Csejt(i)**. Az apátság javait összeíró

1209. évi pápai bullában már magyarul fordul elő a név, itt azonban a képző alkalmilag zöngétlenedett alakjában látható, az alapszóból pedig hiányzik a *v* hangelem. Mindkét jelenségre szép számmal idézhetők további példák a régiségből. A név elején található hangérték nélküli *h* elemhez lásd **Eperjes**.

(Uetcudi) [sírja] 'a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett sírhely' 1075/+1124+1217: *postea sepultura Uetcudi* [ʔɔ: *Ueteudi*] *est in valle Zebeli*, +1124/+1217/1505: *Ueteudi* (DHA. 1: 217).

Egy bizonyos *Uetcudi* ~ *Ueteudi* nevű személy (vö. ÁSz. 805) sírhelyeként említi a határpontot az oklevél. Amennyiben az adatok *Ueteudi* formában azonosíthatók, a személynév a *vet* ige folyamatos melléknévi igenévi *vető* származékából (ehhez lásd pl. 1141–1161: *Weteh* szn., ÁSz. 805) alakulhatott *-d(i)* személynévképzővel; vö. **Besenyőd(i)**. A szerkezet jellegzetességeihez vö. **(Gunreidi) [sírja]**.

Ug-ér ~ Huku-ér 'a Tisza oldalága Sági, Kürt és Ug környékén' 1075/+1124/+1217: a *fluvio Hucu* ... *fluvius Huger* ... *ad eundem fluvium Huger* ... *idem fluvius Huger*, 1075>1338: *Hucu fluvius eru* ... *ad eundem Hucueru*, +1124/+1217/1505: *Hvger* (Gy. 1: 881, 893, 899, 906, DHA.1: 205, 216, 217) || 1340: *Wger* (Zsilinszky 1897: 92).

A víznév előfordulásai között olyan említéseket is találunk, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során kerültek bele (DHA. 1: 217).

A víznév az *Ug* településnévből (1330: *Vgh, Wgh*, Gy. 1: 906) és az *ér* 'kis folyóvíz' (TESz., EWUng.) földrajzi köznévből keletkezett szintagmatikus szerkesztéssel. Az 1075. évi eredeti alapítólevélre támaszkodó 1338-as oklevélben tövégi magánhangzós formájában szerepel a név: ez az alak őrizheti az eredeti, 11. századi névformát (vö. **Csany, Szil**). Az adat elején található hangérték nélküli *h* elemhez lásd **Eperjes**.

A Ságától délre fekvő Csany birtok határpontjaként felbukkan egy *fluvio Hucu* szórvány is. REUTER CAMILLO meglátása szerint a két név ugyanarra az objektumra vonatkozik, ami a Tisza vándorlása során válhatott ketté (1982: 463). Ez az elképzelés annál is inkább jogos lehet, mert a két település, amelyeknek a határában felbukkannak a víznevek, a 11. században és ma is a Tisza két partján helyezkedik el (vö. III. 3. alfejezettel). A két név azonosítása esetén az is feltehető, hogy a *fluvio Hucu* esetében a latin *fluvius* talán a magyar *ér* vízrajzi köznév fordításaként szerepel. A *Hucu fluvius eru* forma szokatlan szórendet mutat. Ez az alak egyrészt létrejöhetett akképpen, hogy az oklevélíró elsőként lefordította a névhez tartozó magyar fajtajelölő szót (*eru* > *fluvius*), majd ezek után magyarul is szerepeltette azt. Másrészt pedig a másolói figyelmetlenség, illetve a latin és a magyar nyelv közötti kölcsönhatás is létrehozhatta ezt a rendhagyó formát.

[**Újváros**] ’település Abaúj vm. középső részén, a Hernád bal partján’ 1075/+1124/+1217: ad piscinam, que est inter urbanos *Nove Civitatis* et Zilam (Gy. 1: 58, DHA. 1: 215) || 1138/1329: *Nove Civitatis* (Gy. 1: 58).

Az alapítólevélben, illetve a 12. század elején is latinul szerepel a név, magyar nyelvű változatát nem ismerjük a forrásokból. GYÖRFFY GYÖRGY *Újvár* adatai között szerepelteti a *Nove Civitatis* előfordulásait (Gy. 1: 58–62).

(**Unuri**) ’a Külső-Szolnok vm.-i Pél(y) határában említett hely’ 1075/+1124/+1217 (DHA. 1: 217): totam partem terre ex parte Wossicianorum et *Unuri* usque ad terram Zunde; deinde in colle separatur terra *Unuri*, +1124/+1217/1328: *Vnuri*, +1124/+1217/1505: *Viniri* (DHA. 1: 217).

A név olvasata és azonosítása is bizonytalan, s így etimológiailag is elemezhetetlen.

Vác ’település és vár Nógrád vm. D-i részén, a Duna partján’ 1209 P.: *Waz* (Gy. 4: 310) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: est terminus cum episcopalibus Sancte Marie *Wacensis* civitatis, de predicto termino sinistra pars est Sancte Marie *Wacensis* ... et episcopatum Sancte Marie *Wacensis*, +1124/+1217/1505: *Waciensis* (Gy. 4: 310, DHA. 1: 216) || 1311: *Wach* (Gy. 4: 312) | **Lat.** 1111: *Wacensis*, 1218 PR.: *Vaciensis*, 1322: *Wacia* (Gy. 4: 309–312).¹⁷

A település (és a vár) neve még a 14. századi forrásokban is latinul szerepel többnyire, a garamszentbenedeki apátság javait összeíró 1209. évi pápai bullában azonban a magyar *Waz* forma tűnik fel (Gy. 4: 309–312). Az alapítólevélben a latinosított melléknévi ’váci’ forma szerepel.

Formáns nélküli személynévből keletkezett metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynévhez lásd pl. [1074]/XIV: *Wach* szn. (ÁSz. 789). A személynév szláv eredetű; vö. cseh *Václav*, le. *Wac* szn. (vö. FNESz.).

Vág ’Nyitra vm. felől érkező folyó, a Duna mellékvize Komárom vm.-ben’ 1075/+1124/+1217: infra *Wag* vero dedi villam nomine Samto ... iuxta *Wag* dedi villam Gegu nomine et viginti domus piscatorum et piscacionem liberam unique in *Wag* ... piscatores ... Gegnienses, Camarienses et de Sitouatuin ex *Wag*, Nitra, Sitoua et Danubio pisces fratribus acquirant, 1209 P.: *Guach* [ɔ: *Wagh*] (DHA. 1: 215, 217, HA. 3: 67) || +1086/[1100 k.], [1200 k.], 1247/1252//1592, 1267, 1268/1347: *Wag*, flum., fl., 1260, 1276: *Vag*, fl., 1268, 1268/1347, 1285: *Waag*, fl., aqua, 1276, 1305>1367: *Wagh*, aqua, fl., +1278/1278: *Waagh* ~ *Vaagh*, fl., 1326: *Vagh*, fl. (HA. 3: 67).

Germán eredetű folyónév, az ófn. *wāg* ’hullámozó víz’ jelentésű szóval hozható kapcsolatba. A magyarba szláv közvetítéssel kerülhetett be a név; vö. R. *Vág* > szlk. *Váh* (vö. FNESz.).

¹⁷ A *Vác* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek (adatait bővebben lásd Gy. 4: 309–315).

Vág töve 'a Vág Dunába torkollásának helye Komárom alatt Komárom vm.-ben' 1075/+1124/+1217: in Camarun trium aratrorum terram secus flumen Danubii et piscacionem in eodem Danubio in loco, qui dicitur *Wagetuin*, 1489 (KNAUZ 1890: 159) : in loco, qui dicitur *Wagethwyn*, 1512 (KNAUZ 1890: 159): *Wagewthwen* (Gy. 3: 427, DHA. 1: 215) || **Vág-tő** 1268/1347: *Wagtu* (Gy. 3: 430).

A név a *Vág* folyónév (vö. **Vág**) és a *tő* 'torkolat' (TESz., EWUng.) vízrajzi köznév összetételeként keletkezett. A birtokos jelzős szerkezet a forrásokban jelölt és jelöletlen formában is szerepel. Az alapítólevélben lévő alak magyar határozóragos forma (*Vág tövé*n) lehet; vö. **Zsitva töve**. (A névre vonatkozó további információkhoz lásd a IV. 4. alfejezetet.)

Vajas-ér 'halászó hely Komárom vm.-ben Megyerics és Örs vidékén' 1075/+1124/+1217: in piscina vero, que *Woioser* vocatur (Gy. 3: 462, DHA. 1: 215).

A *vajas* melléknévnek és az *ér* 'kis folyóvíz' (TESz., EWUng.) vízrajzi köznévnek az összetételeként alakult, s olyan állóvízre vonatkozhatott, amelynek a felszíne irizált, mert zsiradék úszott rajta (vö. FNESz. *Vajasd*, GYÖRFFY 2011: 56).

Varsány 'település Külső-Szolnok vm.-ben Szolnoktól D-re' **Lat.** 1075/+1124/+1217: cum illis, qui *Wossiani* dicuntur ... circuit enim idem aruch totam partem terre ex parte *Wossianorum*, +1124/+1217/1328: *Wossyani* ~ *Wossyanorum* (DHA. 1: 217) || 1402, 1436: *Wassan*, 1490: *Warsan* (Cs. 1: 666).

Az alapítólevélben nem a településnév, hanem latin végződéssel ellátott népnév szerepel. A *varsány* (alán **asiān* ~ **osiān*, lat. *Asiani* [többes szám] 'alánok') a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott alán (jász) néptörzsek neve volt (GYÖRFFY 1958: 67, RÁCZ A. 2007b). Korábban NAGY GÉZA (1910: 61) és MOÓR ELEMÉR (1944: 33) a magyarsághoz csatlakozott egyik kabar törzs névéként tartotta számon. Egyes elképzelések szerint a település vélhetően az eredeti alapítólevél megírása után alakult ki (vö. KRISTÓ 1976: 59). Első említése 1402-ből való, és a *Varsány* népnévből keletkezett metonimikus névadással, és arra utalt, hogy első lakói ehhez a néphez tartoztak. A *Wassan* formából mássalhangzók elhasonulása (-ss- > -rs-) következtében, illetve a névvégi -n palatalizációjával alakult ki a *Varsány* névalak (KISS L. 1995: 9).

Vidricki 'a Bars vm.-i Vidric település közelében található Apáti határában említett hegy' 1075/+1124/+1217: in monte *Wydrizki*, +1124/+1217/1505: *Vydrizki*, 1407: *Vidrizky* (Gy. 1: 425, 487, DHA. 1: 214).

A hegy neve GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 214).

Etimológiája bizonytalan, valószínűleg Vidric település nevének szláv melléknévi származéka lehet (vö. TÓTH V. 2001b: 248). A településnév tövében talán a *vidra* szó szláv előzménye rejlik (vö. ŠMILAUER 1970: 194, TÓTH V. i. h.).

(Wolue) 'a Csongrád vm.-i Csany határában, a Tisza mellett említett halastó' 1075/+1124/+1217: in eadem autem terra ex utraque parte Tize sunt piscine,

quarum hec sunt nomina: ... *W(olu)e* ... signum divisionis est alia piscina *Wolue* (Gy. 1: 893, DHA. 1: 216).

A név kétszeri említéséből az első GYÖRFFY GYÖRGY szerint az oklevél eredeti szövegrészében nem szerepelt, s az interpoláció során került bele (DHA. 1: 216).

A név betűhív formája és így az olvasata, illetőleg a magyarázata is ismeretlen.

Zsemlér 'település Bars vm. K-i részén Lévától D-re, a Garam bal partján' 1075/+1124/+1217: *dedi eciam villam Semlar*, 1209 P.: *Semellar*, v. (Gy. 1: 489, DHA. 1: 215) || 1314 (AOKl. 3: 331 [itt 1314/1340-es évszámmal]), 1327/1519, 1328: *Semler*, p., t. (Gy. 1: 450, 489).

Szláv eredetű; a szlk. R. *Žemlary* > mai szlk. *Žemliare* [többes sz.] 'Zsemlér' átvétele. Ennek tkp. értelme 'zsemlesütők'; vö. szlk. *žemliar* 'zsemlesütő' (FNESz., vö. TÓTH V. 2001b: 251).

Zsikva 1. 'település Bars vm. középső részén Maróttól É-ra' 1075/+1124/+1217: *dedi et aliam terram nomine Sikua*, +1124/+1217/1328: *Sykua*, 1209 P.: *Sichoua*, v. ~ *Sichoa*, v. (Gy. 1: 489, DHA. 1: 214) || **Lat.** 1293: *Sitvam* (Gy. 1: 489). **2.** 'a Zsitva egyik forrása, a Bars vm.-i Zsikva település határában említik' 1075/+1124/+1217: *ipsum rivulum Sikua*, +1124/+1217/1328: *Sykua* (Gy. 1: 489, DHA. 1: 214). A latin esetvégződésű *Sitvam* adat idevonása kérdéses.

A *Zsikva* víznév eredetét tekintve azonos a *Zsitvá*-val, attól *t > k* hangfejlődéssel különült el (vö. KISS L. 1994: 10; 1999: 83, itt a változásra további analógiák is találhatók; vö. **Zsitva**). Eredőágak, mellékvizek nevei gyakran keletkeztek a főfolyó nevéből; vö. szb.-hv. *Česma* > *Česmica*, *Drava* > *Dravica*, szln. *Sava* > *Savica* stb. (KISS L. 1995: 26).

A *Zsikva* településnév a Zsikva folyó nevéből alakult metonimikus névadással, s a névadás motivációjául a folyó melletti fekvés szolgált (vö. FNESz.). A települést később a garamszentbenedeki monostor birtoklásáról *Apáti*-nak is nevezték; vö. 1408: *Sikwa alio nomine Apati* (Zs. 2/2: 190, SZÖKE 2013: 117, mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 251–252).

Zsitva 'Bars vm.-t Ny-ról határoló folyó' 1075/+1124/+1217: *postea ipsa Sitoua terminus est ... dedi eciam villam Bissenorum ad arandum nomine Tazzar super Sitoua ... dedi aliam villam Hudwordiensium Bissenorum ad arandum super eandem aquam Sitoua ... aquas ad piscandum, scilicet Nitra, Tarmas et Sitoua cum pratis et pascuis ... piscatores ... Gegnienses, Camarienses et de Sitouatuin ex Wag, Nitra, Sitoua et Danubio pisces fratribus acquirant, ut inde nutrantur*, +1124/+1217/1328: *Sytoua*, 1358, 1381: *Situa* (Gy. 1: 413, 414, 435, 443, 480, DHA. 1: 213, 214, 217) | **Lat.** 1075/+1124/+1217: *rivulus nomine Sarraczka decurrit in aquam Sitouam*, +1124/+1217/1328: *Sytouam*, 1358: *Situam* ~ *Sytuam*, 1381: *Situam* (Gy. 1: 443, DHA. 1: 213) || [1205–35]: *Situa* (Gy. 1: 437).¹⁸

¹⁸ A *Zsitva* helynév gazdag adatsorából mindössze néhány jellemző példát idézek fent (adatait bővebben lásd TÓTH V. 2001b: 252, illetve a KMHsz. 1. és a HA. egyes kötetében).

Szláv eredetű; vö. szlk. *Žitava* 'Zsitva' hn. A helynév alapszava a szláv *žito* 'gabona'; tkp. értelmé tehát 'gabonatermő tájon át folyó víz' (FNESz., GYÖRFFY 2011: 137). Megfelelője másutt is fellelhető; vö. fszorb. *Žitava* > ném. *Zittau* hn. (KISS L. 1994: 10; 1999: 83). A víznév korai adatai a szláv *Zsitava* hangalakot tükrözik. A magyar *Zsitva* forma a szláv alakból a két nyílt szótagos tendencia következtében keletkezett, és a 13. század elején tűnik fel először a forrásokban (mindehhez vö. TÓTH V. 2001b: 252).

Zsitva töve 'a Zsitva torkolatvidéke Komárom vm.-ben' 1075/+1124/+1217: in *Sitouatuin* dedi undecim domus piscatorum et terram ad quatuor aratra et piscacionem in Danubio in eodem loco, qui *Sitouatuin* dicitur ... piscatores autem Chonienses, Alparienses et de Sagi ex Ticia, Gegnienses, Camarienses et de *Sitouatuin* ex Wag, Nitra, Sitoua et Danubio pisces fratribus acquirant, ut inde nutriantur, +1124/+1217/1328: *Sytouatuin*, 1209 P.: ad finem *Sitoua* (Gy. 3: 464, DHA. 1: 215, 217). **Zsitva-tő** 1489, 1512: *Sythwathew* (KNAUZ 1890: 237) || Chron. sacc. XIV. [< Gesta Hung. saec. XI. 1046-ra]: *Sytiaten* [ɔ: *Sytuateu*], 1260: *Sytuateu*, aqua, 1295: *Sytuathw* (Gy. 3: 464–465).

A *Zsitva* folyónév (vö. **Zsitva**) és a *tő* 'torkolat' (TESz., EWUng.) vízrajzi köznév összetételeként jött létre. A birtokos jelzős szerkezet a forrásokban jelölt és jelöletlen formában is szerepel. Az alapítólevélben szereplő névadat magyar határozóragos forma (*Zsitva tövén*) lehet; vö. **Vág töve**. (A névre vonatkozó további információkhoz lásd a IV. 4. alfejezetet.)

Zárszó

Munkámban arra törekedtem, hogy az 1075. évi garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvészeti elemzésével rámutassak arra, hogy az ez idáig a nyelvtörténeti vizsgálatok szempontjából elhanyagolt oklevélcsoport, az interpolált oklevelek ugyancsak hasznos forrásai lehetnek a nyelvtörténeti kutatásoknak.

A kétes értékű források nyelvészeti feldolgozásának módszerei bizonyos pontokon természetesen érintkeznek a hiteles oklevelek nyelvi anyagának vizsgálatánál alkalmazott módszertani eljárásokkal, de az efféle oklevelek elemzéséhez kifejezetten erre a nyelvemléktípusra kialakított elméleti-módszertani keretre is szükség van. Az interpolált oklevelek névanyaga — az ilyen oklevelek természetéből, keletkezéséből adódóan — például nem tekinthető sem kronológiai téren, sem a nyelvállapotot tekintve olyan egységes csoportnak, ahogyan ez a hiteles és eredeti formájában fennmaradt oklevelek esetében értelmezhető.

Az interpolált oklevelek feldolgozását még egy kettősség kíséri végig. A történészek keze alól kikerülő kritikai kiadások elhatárolják ugyan az interpolált oklevelek eredeti és utólag beszúrt, hamisított részeit, az oklevél két (vagy esetleg több) kronológiai rétegén belüli különbségtétel azonban már hangsúlyozottan a nyelvészeti kutatások feladata. A nyelvészet eszközei világíthatnak rá ugyanis arra, hogy az oklevél eredeti rétegéhez tartozó oklevélrészekben mely szórványok őrizték meg az eredeti lejegyzésmódot, vagyis mely szórványok mutatják az eredeti oklevél korának nyelvtörténeti jellegzetességeit, illetve hogy az átírás során mely szórványok estek át a legkülönbébb szinteken bekövetkező módosításokon, s ezeket a neveket miképpen értékelhetjük ebből adódóan az interpoláció korának nyelvi lenyomataként akkor is, ha történetesen azok az oklevél eredeti alapszövegéhez tartoznak.

Az interpolált oklevelek és a bennük lévő magyar vagy latin nyelvű tulajdonnevek minél pontosabb feltárásához elengedhetetlen feltétel tehát a történettudomány és a nyelvtudomány közötti folyamatos párbeszéd. Munkámmal e párbeszédhez kívántam a nyelvtudomány oldaláról és a nyelvtudomány eszközével hozzájárulni.

Irodalom

- A. = NAGY IMRE szerk., *Anjoukori okmánytár 1–6*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1878–1891. TASNÁDI NAGY GYULA szerk., *Anjoukori okmánytár 7*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. Az ómagyar kor. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 301–351.
- Adatok 2. = BOTKA JÁNOS szerk., *Adatok Szolnok megye történetéből. 2. Szolnok, Szolnok Megyei Levéltár*, 1989.
- AOklt. = KRISTÓ GYULA szerk., *Anjou-kori oklevéltár. Documenta Res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*. Budapest–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, Szegedi Középkorász Műhely, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENZEL GUSZTÁV, *Árpád-kori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS 1963. A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1*: 41–52.
- BALÁZS JÁNOS 1989. A latin a Duna-tájon. In: BALÁZS JÁNOS szerk., *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA 1944. A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv 40*: 313–330.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1950a. Tövégi magánhangzók rövidült keresztnéveinkben. *Magyar Nyelv 46*: 230–233.
- BENKŐ LORÁND 1950b. Árpád-kori személyneveink. *Magyar Nyelv 74*: 18–23.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1999. Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *Magyar Nyelv 95*: 25–40.

- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BENKŐ LORÁND 2003a. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003b. Bars vár neve és egy kis hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 41: 37–44.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BERTÉNYI IVÁN szerk. 2000. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526.* Budapest, Osiris Kiadó.
- BERTHA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–39.
- BesztSzj. = Besztercei szójegyzék. 1395 k. Kiadva: FINÁLY HENRIK, A besztercei szöszedet: latin-magyar nyelvemlék a 15. századból. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892.
- BÍRÓ FERENC 2005. Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek. *Névtani Értesítő* 27: 170–179.
- BÍRÓ FERENC 2008. Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben. *Névtani Értesítő* 30: 67–81.
- BOROVSZKY SAMU 1903. *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye.* Budapest, Apollo Irodalmi Társaság.
- BOROVSZKY SAMU 1906. *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmeczbánya szabad királyi város.* Budapest, Országos Monografia Társaság.
- BOROVSZKY SAMU 1907. *Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye és Komárom.* Budapest, Országos Monografia Társaság.
- CDES. = RICHARD MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* 1–2. Bratislava, Sumptibus Academiae Scientiarum Slovaciae, 1970–1987.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, Trofenik, 1975.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis.* Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 20. München, Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, 1986.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. Budapest, 1890–1913.
- CSÁNKI DEZSŐ 1925. Bars vármegye várai a XIV–XV. században. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados külpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest. 283–294.
- CSÓKA GÁSPÁR 1994. *bencések.* In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 96–97.
- DÉCSY GYULA 1989. Hungarian Ugocsa and Proto-Finno-Ugric *Ukka. *Ural–Altaische Jahrbücher* 61: 129.

- DF. = Diplomataikai Fényképgyűjtemény. (<http://mol.arcanum.hu>)
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Diplomata Hungariae Antiquissima 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DRESKA GÁBOR 2007. *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára 1. (1244–1398).* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- DRESKA GÁBOR 2008. *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára 2. (1399–1438).* Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- ECKHART FERENC 1913. Hiteles helyeink eredete és jelentősége. *Századok* 47: 641–655.
- ECKHART FERENC 1914. *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter.* Innsbruck, Wagner. [Bilingvis kiadása: CSÓKAY BALÁZS–DRESKA GÁBOR fordította 2012. *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon / Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter.* Budapest, Magyar Országos Közjegyzői Kamara.]
- ENGEL PÁL 2007. Töprengések az Árpád-kori sáncvárak problémájáról. *Castrum* 6: 11–18. (A tanulmány eredetileg az 1987-es Műemlékvédelem folyóirat 9–14. oldalán jelent meg.)
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1904. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 388–416.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1918. *A székelek eredete.* Kolozsvár, Szent Bonaventura Kiadó.
- ERNYEY JÓZSEF 1906. Sasinek Fr. V. újabb munkái. *Századok* 40: 73–83.
- ÉRSZEGI GÉZA 1986. Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN szerk., *A történelem segédtudományai.* Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar. 12–28.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994a. *oklevél.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 504–505.
- ÉRSZEGI GÉZA 1994b. *kancellária.* In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 321.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár 1–2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914–1944.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- F. = FEJÉR GYÖRGY, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 1–11* (in 43. vol.). Buda, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1885. *A királyi kancellária az Árpádok korában.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1895. *Oklevelek II. István király korából.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FEKETE LAJOS 1943. *Az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása.* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.
- FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik 1–4.* Pest.
- FINÁLY HENRIK 1884. *A latin nyelv szótára.* Budapest, Franklin Társulat.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.

- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FORGÓ ISTVÁN 2005. *Csanytelek története a kezdetektől*. Szeged.
- FÜGEDI ERIK 1977. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FÜGEDI ERIK 1991. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor. *Századok* 125: 35–67.
- GÁCSER IMRE 1941. *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 58. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1926. Őrs és Örkény. *Magyar Nyelv* 22: 6–12.
- GOUTH KÁLMÁN 1936. *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*. Budapest.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig 1. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2004. Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 129–144.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2010. A folyóvíznevek kronológiai és területi állandósága. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 129–137.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1970. A helynevek és a történettudomány. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 196–200.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Budapest, Gondolat.
- GYÖRKE JÓZSEF 1940. A -gy névszóképző. *Magyar Nyelv* 36: 34–41.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Debrecen, 1997. 2. Doboka–Győr vármegye. Debrecen, 1999. 3. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- HAICZL KÁLMÁN 1913. *A garamszentbenedeki apátság története*. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 1974. *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HAVASSY PÉTER 1981. Adatok a Tiszazug Mohács előtti történeti földrajzához. In: SZABÓ LÁSZLÓ szerk., *10 éves a Tiszazug kutatása*. Szolnok, Damjanich János Múzeum. 30–47.
- HECKENAST GUSZTÁV 1970. *Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HERVAY F. LEVENTE 2001. A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 461–547.

- HEXENDORF EDIT 1958. Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezés-
anyagának köréből. *Nyelvtudományi Értekezések* 15: 26–28.
- Hnt. 1913 = *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára*. Budapest, Magyar
Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1913.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004a. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Hely-
névtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004b. Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás
Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. *Magyar Nyelvjárások* 42: 99–104.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *Magyar Nyelv-
járások* 44: 29–67.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007a. *Gisnav* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. In: BENŐ
ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok.
Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szö-
vetsége. 1: 354–370.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007b. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi
magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. (Kéz-
irat.) Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2009. A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: MADAS EDIT
szerk., „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a 16. század elejéig*.
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 13–31.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar
Névtörténeti Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében.
In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. szü-
letésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–
82.
- HÖKE LAJOS 1866. Adatok Hontvármegye egyházi archeológiájához. *Magyar Sion* 4:
822–845.
- HÖKE LAJOS 1875. A garan-szentbenedeki nyolcszáz éves jubileumhoz. *Fővárosi Lapok*
12: 511.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-gesz-
ta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- HÓMAN BÁLINT 1917. *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinság-
ban*. Budapest.
- HÓMAN BÁLINT 1918. Ugron. *Magyar Nyelv* 14: 202–203.
- HORGOSI ÖDÖN 1994. Újabb adatok és vélemény az Őrs-utótagú helynevek eredeztetésé-
hez, értelmezésének kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 16: 81–85.
- HORPÁCSI ILLÉS 1955. Huszárokölő, Franciavágás. *Magyar Nyelv* 51: 60–68.
- HORPÁCSI ILLÉS 1991. Ugod község nevéhez. *Magyar Nyelv* 87: 69.
- HORVÁTH JÁNOS 1954. *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest,
Akadémiai Kiadó.

- J. = JAKÓ ZSIGMOND, *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest, 1940.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelv-kincsek Árpádék korszakából*. Pest, Szent István Társulat.
- JNSzMFN. = FARKAS FERENC, *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei 5. Tiszazug. Jászberény–Kunszentmárton, Jászberényi Tanítóképző Főiskola és Tiszazug önkormányzatai*, 1994.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1988. *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1979. A „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ról. *Magyar Nyelv* 75: 297–305.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1975. A magyar szórványok névtani hitelességéhez. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 140: 179–185.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2010. A garamszentbenedeki apátság története az Árpád-korban. In: NAGY BALÁZS szerk., *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola. 43–69.
- KEGLEVICH KRISTÓF 2012. *A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és Anjou-korban (1075–1403)*. Capitulum 8. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Történeti Intézet Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS 2006. A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR szerk., *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 51–69.
- KISS LAJOS 1977. Naszály és Nagy-szál. *Magyar Nyelvőr* 102: 102–104.
- KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 83: 331–345.
- KISS LAJOS 1988. Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 84: 129–155.
- KISS LAJOS 1992. A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben. *Magyar Nyelv* 88: 410–421.
- KISS LAJOS 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv* 90: 1–19.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Nyelvtudományi Értekezések 139. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS LAJOS 1996. Kiegészítések a FNESz.-hez. *Magyar Nyelv* 92: 228–236, 367–376, 489–501.

- KISS LAJOS 1997a. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KISS LAJOS 1997b. Hegynevek a történelmi Magyarországon. *Magyar Nyelv* 93: 154–168.
- KISS LAJOS 1997c. Korai magyar helységnevtípusok. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–187.
- KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Aba-új–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.
- KNAUZ NÁNDOR 1875. A garan-szentbenedeki apátság alapítólevele. *Fővárosi Lapok* 12: 534–535.
- KNAUZ NÁNDOR 1886. A Szent Benedeki apátság alapító levele. *Új Magyar Sion* 12: 241–261, 321–344.
- KNAUZ NÁNDOR 1890. *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság I*. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928–1929. A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24: 188–197, 257–265, 318–327; 25: 27–34.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943/2010. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok I*. Budapest, Athenaeum. 111–313. Újraközlése: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1947–1949. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1964. Még egyszer a *falu* tövégi *u*-járól. *Magyar Nyelv* 60: 468–470.
- KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: PAIS DEZSŐ közreműködésével MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 19–26.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Második kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009. A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. *Századok* 143: 257–318.
- KOVÁCS ÉVA 2009. A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 163–170.
- KOVÁCS ÉVA 2010. *Gamás* birtok leírása a Tihanyi összeírásban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 83–93.
- KOVÁCS ÉVA 2012. A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 37–47.
- KOVÁCS HELGA 2014. Az *Örs* helynevek etimológiájához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 19–32.

- KRISTÓ GYULA 1970. A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *Magyar Nyelv* 66: 208–210.
- KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 55. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- KRISTÓ GYULA 1981a. *Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig*. Békéscsaba, Békés megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya.
- KRISTÓ GYULA 1981b. Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. *Acta Historica* 61: 21–28.
- KRISTÓ GYULA 1983. *Tanulmányok az Árpád-korról*. Szeged, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 1988. *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, Magvető Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003a. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KRISTÓ GYULA 2003b. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973, 1974. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1–2*. Szeged, József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.
- KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT 1964. A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. „Pest” legkorábbi említése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 16: 43–83.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF 1981. A Tiszazug középkori emlékeinek régészeti kutatása. In: SZABÓ LÁSZLÓ szerk., *10 éves a Tiszazug kutatása*. Szolnok, Damjanich János Múzeum. 17–29.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF 1983. *A Tiszazug középkori településtörténete*. Egyetemi szakdolgozat. (Kézirat.) Budapest.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF 1986. „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza”. Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizálásához. *Zounuk* 1: 9–24.
- LELE JÓZSEF 1994. Abaúj. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–28.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LŐRINCZY GÁBOR 1994. Csongrád. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 154.
- MAGYAR ESZTER 1994. erdőispánság. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 194–195.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1967. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MARZALI HENRIK 1896. *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R. Társulat.

- MAROSI ERNŐ–SÜMEGI JÓZSEF 1994. Garamszentbenedek. In: KRISTÓ GYULA főszerk., *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 230.
- MARSINA, RICHARD 1973. Štúdie k Slovenskému diplomatáru. 1. Druhá časť. *Historické Štúdie* 18: 5–119.
- MELICH JÁNOS 1903–1905, *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MELICH JÁNOS 1926. Orsova. *Magyar Nyelv* 22: 1–6.
- MELICH JÁNOS 1929. Szoboszló. *Magyar Nyelv* 25: 135–136.
- MELICH JÁNOS 1957. Az Anonymus-féle „usque ad rivulum Turmas”. *Nyelvtudományi Értekezések* 11: 32–62.
- MEZEY LÁSZLÓ 1974. A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: HORVÁTH JÁNOS–SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 315–332.
- MEZŐ ANDRÁS 1975. Hajdúszoboszló neve. In: DANKÓ IMRE szerk., *Hajdúszoboszló monográfiája*. Hajdúszoboszló, Hajdúszoboszló Város Tanácsa. 143–146.
- MEZŐ ANDRÁS 1993. A helynevek új kézikönyve. *Magyar Nyelv* 89: 1–10.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MIKESY SÁNDOR 1940. *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 53. Budapest.
- MIKOS JÓZSEF 1935. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék. *Magyar Nyelv* 31: 152–167, 243–258, 288–308.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MOÓR ELEMÉR 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged, Somogyi Könyvtár és Városi Múzeum.
- MORAVCSIK GYULA 1943. *Byzantinoturcica 2. Sprachveste der türkvölker in den Byzantinischen Quellen*. Budapest, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet.
- NAGY GÉZA 1891. Árpádkori személyneveink (Második és befejező közlemény). *Turul* 9: 112–130.
- NAGY GÉZA 1910. A magyar nemzetségek. *Turul* 28: 18–32, 52–65.
- NÉMETH GYULA 1922. A besenyők ismeretéhez. *Magyar Nyelv* 18: 2–7.
- NÉMETH GYULA 1958. A tolmács szó történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 60: 127–132.
- NYÍRI ANTAL 1980. A hosszú és az asszó, asszú történeti tanulságai. *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 607–617.
- NYÍRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, Kosuth Lajos Tudományegyetem.

- OKISZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Budapest, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- ORTVAY TIVADAR–PESTY FRIGYES 1896. *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez 1. (1183–1430)*. Pozsony, Temes vármegye és Temesvár község.
- PAIS DEZSŐ 1911. Helynévmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 7: 166–170.
- PAIS DEZSŐ 1913. *Ság*. *Magyar Nyelv* 9: 356–360.
- PAIS DEZSŐ 1918a. Ugron. In: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából*. Budapest. 42–45.
- PAIS DEZSŐ 1918b. Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa. *Magyar Nyelv* 14: 193–196.
- PAIS DEZSŐ 1927. *Bő*. *Magyar Nyelv* 23: 502–508.
- PAIS DEZSŐ 1928. Szórvány-nyelvmélek, szöveg-nyelvmélek. *Magyar Nyelv* 24: 338–340.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1955a. Többeknek. *Magyar Nyelv* 51: 529–530.
- PAIS DEZSŐ 1955b. 1055–1955. *Magyar Nyelv* 51: 3–9.
- PAIS DEZSŐ 1962. Úr volt-e valóban *Vrsuuru*. *Magyar Nyelv* 58: 133–146.
- PAIS DEZSŐ 1970. Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese. *halad: hull — huluoodi*. *Nyelvtudományi Értekezések* 70: 36–41.
- PAPP LÁSZLÓ 1936. *A hiteles helyek története és működése az újkorban*. Budapest.
- PAULER GYULA 1899. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt 1–2*. Budapest, Athenaeum.
- PENAVIN OLGA–MATIJEVICS LAJOS 1982. *Temerin és környéke földrajzi neveinek adattára*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- PESTY FRIGYES 1878. A helynevek és a történelem. *Értekezések a Történeti Tudományok köréből* 8: 1–62.
- PETROVICS ISTVÁN 1994. várn. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 710.
- PINTÉR JENŐ 1921. *A Magyar Irodalom Történetének Kézikönyve 1–2*. Budapest, Franklin Társulat.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 105–127.
- PRISZTER SZANISZLÓ 1986. *Növényneveink: magyar–latin szógyűjtemény*. Budapest, Mezőgazdasági Könyvkiadó.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC, *A pannonthalmi Szent Benedek-rend története 1–12*. Budapest, Szent István Társulat, 1912–1916.
- RÁCZ ANITA 2000. A szerkezeti változás szerepe Bihar megye ómagyar kori településneveinek kialakulásában. *Magyar Nyelvjárások* 38: 337–345.

- RÁCZ ANITA 2007a. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ANITA 2007b. A pseudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. 45–55.
- RÁCZ ANITA 2008a. Népnévi eredetű településneveink szerkezeti sajátosságairól, alaki változásairól. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 230–240.
- RÁCZ ANITA 2008b. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- RÁCZ ANITA 2010. Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 113–128.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- RÁCZ ENDRE 1966. A névrövidüléssel becézés újabb előfordulásairól. *Magyar Nyelv* 62: 408–420.
- RESZEGI KATALIN 2006. Két hegyvonulat Árpád-kori névállományának összevető vizsgálata. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 159–180.
- RESZEGI KATALIN 2008. A régi hegynevek névterjedelmének kérdéséről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 135–144.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- REUTER CAMILLO 1982. Ug, Kékug és Kékesd. *Magyar Nyelv* 78: 460–465.
- ROKAY PÉTER 1999. *Krónikatanulmányok*. Debrecen, Ethnica.
- SALAMON FERENC 1885. *Budapest története 3. Kútő bírálatok*. Budapest, Athenaeum.
- SILL FERENC 1976. A vasvári–szombathelyi káptalan hiteleshelyi tevékenysége. *Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 1: 20–60.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Személynevek a középkori Magyarországon*. Máriabesnyő, Attraktor.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR 1970. *Průručka slovanské toponomastiky*. Handbuch der slawischen Toponomastik. Praha, Academia.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. hiteleshely. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 263–264.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1996. A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I*. Pannonhalma. 481–498.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédanyagai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.

- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2012. A hiteleshelyek száma a 14–15. században. In: MIKÓ GÁBOR–PÉTERFI BENCE–VADAS ANDRÁS szerk., *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 545–559.
- STANISLAV, SlovJuh. = STANISLAV, JÁN, *Slovenský juh v stredoveku 1–2*. Bratislava, Turčiansky Sv. Martin, 1948.
- Str. = FERDINANDUS KNAUZ–LUDOVICUS CRESCENS DEDEK szerk., *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1–3*. Strigonii, 1874–1924.
- STRÖMPL GÁBOR 1930. Helyneveink vízrajzi szókincse. *Hidrologiai Közöny* 9: 113–128.
- SZABÓ T. ATTILA 1966. Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-szórványainak hiteléhez. *Magyar Nyelv* 62: 420–424.
- SZABÓ DÉNES 1937. A dömösi prépostság adománylevelének helyesírása. *Magyar Nyelv* 33: 99–109.
- SZABÓ DÉNES 1954. *A dömösi prépostság adománylevelének hely- és vízrajza*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 85. Budapest.
- SZABÓ DEZSŐ 1909. *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZABÓ G. FERENC 1998. *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ KÁROLY 1862. *Kézai Simon Mester magyar krónikája*. Pest.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 129–167.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–258.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008a. A Tihanyi alapítólevél kangrez szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 29–52.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008b. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 255–267.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű meghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Doktori disszertáció. (Kézirat.) Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDÜS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegeibe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010d. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. Első közlemény. *Magyar Nyelv* 106: 295–307.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010e. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2013. A Tihanyi alapítólevél személynévei 2. Az alapítólevél hagonimái. *Névtani Értesítő* 35: 157–178.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930/1995. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat. Reprint kiadás: Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Budapest. 401–423.
- SZOVÁK KORNÉL 2001. Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma, Bencés Főapátság. 35–47.
- SZÖCS TIBOR 2007. A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14: 59–95.
- SZŐKE MELINDA 2008. Régi helyneveink latinizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 267–271.
- SZŐKE MELINDA 2011. Ság birtok leírása a garamszentbenedeki alapítólevélben. *Magyar Nyelvjárások* 49: 55–74.
- SZŐKE MELINDA 2012. Talmach birtok leírása a garamszentbenedeki oklevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 49–60.
- SZŐKE MELINDA 2013. Az apát lexéma megjelenése a garamszentbenedeki apátság birtokainak nevében. *Névtani Értesítő* 35: 109–122.
- Sztáray = NAGY GYULA szerk., *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára 1–2*. Budapest, 1887–1889.
- TAKÁCS IMRE 2001. Garamszentbenedek temploma és liturgikus felszerelése. In: TAKÁCS IMRE szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalma. 159–226.
- TELEKI JÓZSEF 1853. *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár 10*. Pest.
- TELEKI JÓZSEF 1863. *A Hunyadiak kora Magyarországon. VI/1. kötet*. (A szerző hátrahagyott kéziratát sajtó alá rendezte, kiegészítette: SZABÓ KÁROLY.) Pest.
- TESZ. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- THÉSZ DÓRA 2000. Az ördög helyneveinkben. *Névtani Értesítő* 22: 19–23.

- C. TÓTH NORBERT 2002. Adatok a megyék és a hiteleshelyek közötti viszonyra a 14. és 15. században. *Századok* 136: 351–364.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében. *Magyar Nyelvjárások* 34: 147–170.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2004. Az inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben 1–2. *Magyar Nyelv* 100: 321–331, 454–470.
- TÓTH VALÉRIA 2008a. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2008b. Többnevűség a településnevek körében. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 285–294.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe*. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki, Debrecen University Press.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. Egy nemzetközi kutatási program eredményei. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TRINGLI ISTVÁN 2009. Megyék a középkori Magyarországon. In: NEUMANN TIBOR–RÁCZ GYÖRGY szerk., *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest–Piliscsaba, MTA Történettudományi Intézete, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara. 487–518.
- ÚjMagyLex. = CSÜRÖS ZOLTÁN szerk., *Új Magyar Lexikon 1–9*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960–1983.
- ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2004. *Anonymus: A magyarok cselekedetei. — Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Milleniumi Magyar Történelem. Források. (Anonymus művét Veszprémy László, Kézai művét Bollók János fordította. Az utószót és a jegyzeteket Veszprémy László írta.) Budapest, Osiris Kiadó.
- VRH. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1997.
- WEISZ BOGLÁRKA 2006. *Vámok és vámszedés az Árpád-kori Magyarországon*. Doktori disszertáció. (Kézirat.) Szeged.
- WEISZ BOGLÁRKA 2013. *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- WENZEL GUSZTÁV 1880. *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- WERTNER MÓR 1905. Ugron. *Magyar Nyelv* 1: 233–234.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. 1–2. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag. 2011.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1871–1931.
- ZalaOkl. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, Bencés Kiadó.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., *Zsigmondkori oklevéltár 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951–1958. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR szerk., 3–7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–2001. BORSA IVÁN–C. TÓTH NORBERT szerk., 8–9. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003–2004. C. TÓTH NORBERT szerk., 10. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.
- ZSILINSZKY MIHÁLY 1897. *Csongrád vármegye története 1*. Budapest.
- ZSOLDOS ATTILA 1994. poroszló. In: KRISTÓ GYULA főszerk.: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 552.

Név- és szóalakmutató

A Név- és szóalakmutató a szövegben szereplő nyelvi adatokat tartalmazza. A garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványai félkövér szedéssel szerepelnek. A dőlt lapszámok az alapítólevél szórványainak a szövegközlésekben való előfordulásait jelzik.

Aaron 49, 56	<i>Apati</i> 207	Aureus 27, 36, 38, 49, 55,
<i>Abaujalpár</i> 155	<i>Apáti</i> 88, 207	126, 144, 145, 146, 155
<i>Abaujvár(a)</i> 126, 128	<i>Apát sara</i> 59, 105	<i>Baacensis</i> 127
<i>Abawuariensi</i> 126	<i>Apaty</i> 113, 121	<i>Baca</i> 157
<i>Ácsteszer</i> 200	<i>Appasara</i> 59, 105	<i>Bács</i> 127
<i>Ákos</i> 109	<i>Apurig</i> 144	<i>Baglyad</i> 109
<i>Albam</i> 166	<i>Arad</i> 126	<i>bagoly</i> 110
<i>Alba Regali</i> 166	Aranas 27, 36, 38, 49, 55,	Baka 44, 51, 83, 84, 90,
<i>Alba regia</i> 121	144, 145, 146, 155	157
<i>Albensi</i> 166	<i>Aranias</i> 155	<i>balatin</i> 122, 127
<i>Albensis</i> 148, 166	<i>Aranos</i> 155	<i>Balatinum</i> 127
Albensium 46, 48, 148, 166	<i>arany</i> 146, 156	<i>Balaton</i> 127
<i>Alföld</i> 115	<i>Aranyan</i> 144, 146	<i>bálvány</i> 157
<i>Algyő</i> 173	<i>Aranyán</i> 146	<i>Bálvány</i> 157
<i>alj(a)</i> 115	<i>Aranyas</i> 126, 155	<i>Bálványos</i> 157
Alpar 33, 34, 47, 48, 49, 53,	<i>aranyos</i> 156	Balwan 32, 45, 52, 69, 71,
54, 55, 56, 75, 78, 79,	<i>Aranyos</i> 155, 156	157
127, 130, 134, 140, 155	<i>Aranyos-kút</i> 156	<i>Balwankure</i> 133
<i>Alpár</i> 155, 185	<i>Archand</i> 73, 190	<i>Baranyan</i> 160
Alparienses 33, 48, 78, 127,	Archisti 46, 53, 156	<i>Bars</i> 40, 127, 157
134, 155	<i>árok</i> 156, 157	<i>Barsbraján</i> 160
<i>alpes Clementis</i> 138	<i>Árok</i> 156	<i>Barsfüss</i> 71, 168
<i>Alsóörs</i> 188	<i>Arpario</i> 155	<i>Bars vármegye</i> 158
Andreas 48, 54	<i>Artand</i> 72, 73, 190	Beati Benedicti 170
<i>angulum aruk</i> 121, 136	<i>Ártánd</i> 72, 73, 190, 191	Beche 47, 53, 75
<i>Antonius</i> 109	<i>Artandi</i> 73, 190	<i>Beillec</i> 70, 158
<i>Antu</i> 109	<i>ártány</i> 72, 191	<i>béka</i> 157
<i>Apadfewld</i> 88	<i>Arthand</i> 72, 73, 190	<i>Beld</i> 160
<i>Apát föld</i> 88, 89	aruch 47, 48, 53, 54, 55,	Bele 25, 26, 43, 50
<i>Apáthegyalja</i> 112	68, 76, 95, 104, 105, 156	<i>Beleg</i> 72, 158
<i>Apathfeld</i> 89	<i>aruk</i> 68, 95, 105	<i>Belleg</i> 70, 158
<i>Apathfewlde</i> 89	<i>aruk fee</i> 122	Benildi 34, 49, 55, 160
<i>Apathharazthya</i> 89	<i>Aureo Loco</i> 144, 146	<i>bérc</i> 138

Bescene 158
Besenehdi 159
Besenendi 46, 53, 159
Beseneu 158
Besenev 158
Besenew 158
Besenudi 159
besenyő 158, 159
Besenyő 158, 159
Besenyőd 159
Bessenau 158
Beszterce vidéke 115
Beud 160
Beuildi 160
Beuldu 160
Bewd 160
Bewld 160
Bichari 33, 48, 55, 159
Bichariensis 126
Bichor 33, 46, 52, 159
Bichoriense 159
Bielek 158
Bihar 126, 159
Bihariensis 126, 159
Bihor 159
Bilegi 32, 45, 52, 69, 70, 71, 158
Bílek 158
Bissenorum 158
Bocur 46, 53, 160
Bocz 47, 54
Bodontelek 146, 147
Bokonol 115
bokor 160
Bokor 160
bolatin 127, 145
Bolatin 121
bolgár 185, 186
Bolotun 127
bors 158
Bors 41, 44, 51, 86, 89, 90, 157, 158
Borsbraya 160
Borsensem 127, 157
Borsiensem 157
Borsienses 157
Borsiensis 157
Borsu 32, 41, 44, 49, 50, 51, 55, 83, 84, 86, 90, 91, 157
bő 160
Bő 160
Bőd 160
Braian 44, 50, 51, 83, 84, 86, 90, 91, 160
Braján 160
Brayan 160
brokina rea 122
budrug 102
Bukur 160
Bulfuhut 133
Bükk-sevnice 167
Bychari 159
Bychor 159
Byhor 159
Byhoriensis 159
Byleg 158
Bylegh 158
Bylegi 158
Byssenorum 158
Cakara 141
Camaran 179
Camarienses 48, 134, 179
Camarin 179
Camariensi 179
Camaron 179
Camaron 34, 45, 52, 134, 135, 179
Cannas 130
Caztech 33, 48, 55, 177
Cehti 48, 55, 162
Cehty 162
Ceraka 198
Ceri 193
Cernigradenses 27, 47, 125, 127, 162
Cernigradensium 47, 75, 125, 162, 163
Cerungradiensis 162
Česma 207
Česmica 207
Ceuleus 198
Chan 161
Changarad 162, 163
Changrad 162
Chani 161
Chanithelek 161
Chano 161
Chanthelek 161
Chehth 162
Chenesis 178
Chengrad 162, 163
Chengradiensi 162
Cheyth 162
Chicolou 111
Chikloupotok 111
Chimont 133
Chokas 137
Chokot 70, 175
Cholomach 202
Chon 55, 79, 134, 161
Chongradiense 162, 163
Chonienses 48, 126, 127, 134, 161
Chonteke 161
Chontelegh 161
Chontelek 161
Chonthelek 161
Chonu 33, 46, 49, 53, 56, 59, 77, 78, 80, 127, 161
Choon 161
Chunuthow 161
Chus 44, 51, 83, 84, 90, 163
Chuz 163
Chyfar 89
Čifäre 89
Clemens 109
Coach 61, 62, 63, 180
Cocudi 46, 53, 175
Cokot 72, 175
Cokoth 175
Colocensi 49, 175
Colocensis 175
Colochae 175

Colochiam 175
Compa 45, 52, 128, 179
Condra 180
Crisii 181
Crisius 181
Cristur 176
Crys 33, 49, 55, 181
Cuahc 58, 61, 62, 63, 180
Cumlous 137
Cumpa 179
Cundura 48, 55, 180
Cunuthou 161
Cunutou 47, 53, 80, 161
Curice 48, 55, 79, 139, 181
Curicea 34, 49, 55, 139, 181
Curisa 181
Curycea 181
Čus 163
Czus 163
Čьръггадѣ 162
Csangrád 163
Csany 161
Csány 161
Csanytelek 161
Csanytelke 161
Csany-tó 161, 173
cseh 162
Cseht 162
Csejt(i) 162
Csejtpusztá 162
csevice 167
Csikló-patak 111
Csongrád 125, 162, 163
Csúz 163
Dānavya 164
Danobii 164
Danobio 164
Danobium 164
Danubi 164
Danubii 34, 45, 134, 163–164
Danubio 34, 35, 45, 46, 48, 134, 135, 164
Danubium 35, 36, 45, 49, 163
Danubius 125, 148, 164
Danuvius 164
Ders 163
Dersi 163
Desiderio 49
Desiderius 56
Deucha 46, 53, 173
Dirsidi 46, 53, 163, 174
Dirsidi kútja 163
Disznó 88
dob 163
dobasz 163
Dobo(s)z 163
Doboz 163
Drava 207
Dravica 207
Drusba 47, 53, 75
Duboz 33, 49, 55, 163
Duna 34, 35, 36, 52, 55, 56, 125, 134, 163, 164
Ecetoua 33, 46, 53, 78, 164
Eche 164
Echethona 164
Echethoua 164
Écs 164
Ecse 164
Ecse tava 164
Eery 96
éger 164
Egres 34, 48, 54, 78, 164
Eleusar 141
Elő-Sár 141
elü ~ elv 165
Ench 111
Encs ere 111
Ensere 111
eper 165
eperj 165
Eperjes 64, 106, 165
Eperjeske 165
Er 96
ér 60, 105, 166, 174, 184, 194, 204, 206
ÉR 96
Erdehw 165
Erdély 36, 55, 165
erdő 165
Éri 96, 192
ÉR töve 165
Ertue 33, 46, 53, 78, 165
eru 105, 140
Ery 96
Esztergom 166
Ewrduglyk 187
falu 41, 42, 43, 69, 70, 81, 143, 184, 193
falva 41, 42, 143
Fancsal ere 111
Fas 168
fehér 166, 167
Fehér-tó 166
feheruuaru 121, 166, 167
Fehérvár 166, 167
Feirtou 166
Feirtou 34, 48, 54, 78, 166
Fekete-erdő 142
Felsőapáti 112
Felsőbesenyő 158
Felsőörs 187
Feneusanicha 167
Feniosaunicza 44, 51, 80, 83, 84, 90, 167
Fennyosannycha 167
Fenousani 167
Fenusewnyka 167
Fenyosaunycha 167
fenyő 167
Fenyő-sevnice 90, 167
Fewmuzewnyka 167
Feyrtou 166
Figa 167
Fige 46, 53, 167, 189
Fil 168
Filep 168
Filí 109
Filii 168
Filkeháza 168
Filu 33, 46, 53, 78, 168
Filw 168
Fis 168

Fiss 168
Fius 32, 45, 52, 69, 70, 71, 72, 168
Fiuzeg 169
Fizeg 35, 46, 49, 53, 56, 120, 168, 169
Fizegi 35, 46, 53, 120, 169
Fonsol 111
Fontscolere 111
Forkosig 121
fő 135
Franco 27, 56
Francone 49
Fus 70, 168
Fusy 168
Fuzeg 168
fű 71, 168
fül 168
Fül 168
Fülöp 168
Füss 71, 168
füves 71, 168
fűz 169
Füzegy 120, 168
Füzesd 169
Fyczek 169
Fyge 167
Fyl 168
Fylu 168
Fys 168
Fyus 168
Fyuz 168
Fywsberek 168
Fywnerpatak 133
Fyzeg 168, 169
Fyzegi 169
Gai 44, 51, 86, 90, 144, 169
gaj 169
Gaj 169
gáj 169
Gáj 90, 169
Galyaság 169
Galya-tető 169
Garam 112, 128, 130, 131, 132, 169

Garamkovácsi 180
Garamladomér 182
Garammikola 184
Garammindszent 112
Garamrév 172
Garamszentbenedek 84, 85, 170
Garamszőlős 199
Garamtolmács 87, 202
Garan 169
Garana 131
Gay 169
gazdag 110
Gcohl 46, 53, 128, 173
Gectico 49
Gecticus 56
Geeg 171
Geg 55, 134, 171
Gég 171
Gegnienses 48, 134, 162, 171
Gegu 35, 46, 52, 171
Gehgi 47, 53, 120, 129, 173
Gehgy 173
Geholu 173
Geisa 25, 26, 43, 49, 50, 56
Gelednek 171, 172
Gelednuk 32, 49, 55, 171
Gelenek 171
Gelennek 172
Geletnek 171, 172
Gesnov 121
Gew 173
Geznecha 172
Ghcolu 173
Gladnik 172
Glinnik 172
Gola 169
Goron 72, 169
Goron Sancti Benedecti 85, 171
Gozdnica 172
Goznica 172
Goznucha 32, 49, 55, 80, 172

Gran 31, 32, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 55, 73, 75, 83, 84, 86, 89, 90, 91, 112, 131, 132, 166, 169
Grana 45, 51, 75, 112, 130, 131, 132, 133, 169
Granam 131, 132, 169
Grane 44, 83, 90, 131, 132, 133, 169
Granis 131
Granum 133, 169
Granus 133
Gron 169
Guach 205
Gueg 171
Gueuch 171
Gunreidi 46, 53, 172, 173
Gunreidi sírja 172
Gunreydi 172
Gvoznica 172
Győ 120, 173
Gyógy 173
Gyúl 173
Gyulafehérvár 167
Gyur 173
Hajdúszoboszló 198
hal 174
halastó 174
Halastó 173
Halastou 33, 48, 54, 78, 173
Halmi 193
halom 137, 183
Haperies 33, 46, 53, 64, 78, 106, 165
Haperyes 165
Haraszi 193
Hashag 144
Hatvan 174
Hatvandi kútja 174
Hatvan pataka 106
ház 143
hegy 137
Hejő 139
Her 96

Hernád 139
Hister 164
Hliník 172
Hol'a 169
holt 140
Holt-Vajas 141
Homuser 65
Honti-erdő 199
Horgas 33, 48, 54, 78, 174
Horné Opatovce 113
horog 174
Hosiouer 34, 48, 54, 78, 174
hosszú 174
Hosszú-ér 174
Hotuandi 46, 53, 163, 174
Hotuon potoka 106
Hotvort 203
Hot Vorti 203
Hotwandi 174
Hronský Beňadik 84, 85, 171
Hucu 47, 53, 59, 60, 109, 204
Hucueru 59, 64, 65, 68, 69, 95, 100, 104, 105, 107, 108, 110, 111, 140, 204
Hucu eru 58, 68, 95, 102, 105, 139–140, 204
Hudword 32, 34, 52, 66
Hudwordiensium 32, 34, 45, 64, 66, 106, 129, 162, 203
Hug 107
Huger 9, 47, 48, 54, 58, 59, 64, 65, 68, 69, 76, 77, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 110, 204
Hugh 106
Hugibald 107
Hugo 107
Hugolinus 107
Hugrin 107
Hugrinus 107
Hugubert 107
Hugininus 107
Huk 59
Hungaria 49, 148
Hunt 51, 84
Huntiensem 44, 83, 90, 145, 199
Hvger 204
Hvozdnica 172
Hwg 106
Hwk 106, 111
Ieneunec 133
Ilobarut 133
inferiori Gogy 121, 136
insulam Thomae 142
Irkund 107
Ifeput 133
Jacobus 168
Ják 168
Jan 109
Jemnik 63
Jempnik 63
Johannes 109
Jula 49, 56
Kacti 175
Kakad(i) 175
Kakat 175
Kakath 175
Kalenda 111
Kalenda-víz 111
Kalenda wyz 111
Kališta 175
Kalník 175
Kalocha 175
Kalocsa 175
Kálozd 159
Kamar 179
Kamariensi 179
Kamaron 179
Kamarun 179
Kamaruniensem 179
Kamawlther 106
Kamut-ér 106
kangrez 136, 138
Kapanica 179
Kapus 138
Kas 174
Keby 180
Kectou 175
kék 176
Kéklő 89
Kék-tó 175
Kektou 33, 48, 54, 78, 175
Kelem 109
Kelemen 138
Kelemen-havasok 138
Kémed 141
Kemed parua 142
Kemenesalja 115
Kenaseti 178
Kenensih 178
Kenesech 178
Kenesich 178
Kenezzech 178
Kenezich 178
Kengelu 35, 48, 54, 55, 176
kengyel 176
Kengyel 176
Kengyelszállás 189
Kenyezsic 179
kerek 176
Kerek-tó 53, 125, 148, 176
Kerektou 33, 48, 54, 78, 148, 176
Kerestur 32, 49, 55, 176
kereszt 176
Keresztúr 112, 176, 177
Kerezthwr 176
Kert hel 144
Kesekun 47, 54, 68, 76, 95, 101, 102, 103, 104, 105, 177
keskeny 177
Keskeny 102, 103, 177
Keskeny-patak 102
Kestelci 34, 45, 52, 79, 177, 178
Kestelcy 178
Kestelz 178
Kesztteg 177

Kesztölc 177
Ketel loca 144
Keubi 33, 46, 53, 78, 180
Keuesich 178
Kewkenusarok 147
Kewres 181
Kezteg 177
Keztelch 178
Kezteulch 178
Keztewlcz 178
Kezthelch 178
Keztheuchl 178
kis 140, 178
Kisbeleg 158
Kis-Duna 141
Kiskémed 141
Kisstolmach 88
Kis-Tisza 178
Kistolmács 88, 89
Kmot 175
Kňazice 178
Knesech 32, 49, 56, 80, 178
Knesecz 44, 51, 80, 83, 84, 90, 178
Knesich 178
Knessecz 178
Kněžice 178
Knyezsic 178
Koachy 180
Kocoth 175
Kokad 175
Kokat 175
Kokot 34, 45, 52, 69, 70, 71, 175
Kokoth 175
koku zarma 93
Kolocha 175
Komárno 179
Komárom 179
Komárov 179
Komorow 179
Kompa 128, 179
Kondora 180
Kontra 180
Kõpa 179

Korthweleshygh 137
Kostek 177
Kostelec 178
Kostelъсь 178
Kostik 177
Kostík 177
Kostolec 178
Kostólec 178
Kostuch 177
Kostuk 177
Kouachi 31, 44, 51, 61, 62, 63, 80, 85, 86, 129, 180
Kouachy 180
kovács 61, 180
Kovács 63, 180
Kovácsi 61, 85, 86, 180
Kozarovce 62, 180
kő 116
Köbi 180
Körös 135, 180
Körösfő 135
Körös-fő 135
Körösköz 115
Kris 181
Kumlovs 137
Kunutou 161
Kupa 179
Kurca 139, 181
Kurcha 181
Kurche 181
Kurica 181
Kurt 181
Kurth 47, 48, 54, 68, 75, 76, 77, 95, 98, 99, 104, 105, 181
Kustiza 33, 48, 54, 78, 178
Kustyza 178
Küklő 89
Kürt 77, 98, 181
Kykelo 89
Kynchus 141
Kynezych 178
Kyskozmal 88, 89
Kyssary 89
Kystholmach 88, 89

Kyurth 181
Kywsytua 178
Ladizlao 49
Ladizlaus 56
Ladoméra 181
Ladoměrja 182
Lahal 182
laka 143
Landor To 186
Lándor-tó 186
Lasiw 102
Laurentius 109
Lazaro 49
Lazarus 56
Leal 182
Leankeo 142
Leány-kő 142
Leby 180
Leel 182
Lehota 113
Lel 182
Lél 182
Lelu 35, 49, 56, 182
Lely 182
Lengyeld 159
Leskovo 182
Leu 109
Liešna 182
Liptótepla 200
Lisciua 182
Lisna 44, 51, 83, 84, 90, 182
Líšná 182
Lisua 182
Liszna 182
Lisznyó 182
Liszó 182
Lodan 182
Lodomera 181
Loucha 117
Ludan 34, 45, 52, 182, 183
Ludano 182
Ludány 182
Lugtha 48, 54, 183

Lutea piscina 46, 125, 147, 148, 194
lutosam uiam 148
Lysciua 182
Lysec 182
Lysica 182
Lysna 182
Machkarwv 93
Machkazarw 93
Machkazorm 93
Machkazormo 92
Machkazormv 92, 93
macska 93
Macskarév 92, 93
Macska-rév 93
Macskarévcsárda 92, 93
Macskásorma 91, 92, 94
Macskaszarm 92, 93, 94
Macskaszarmi-rév 94
Macskaszáró 92
Macskazáró 91–92, 93, 94
Magna villa 142
magnum viam 142
magnum Zecum 47, 75, 140, 141, 185
Magni Danubii 141
magnum aruc 136
magnum lapidem 142
Magnum Okur 137
Magnus 25, 26, 43, 49, 50, 56
maioris Alpar 47, 75, 125, 140, 184
malom 183
Markcha 144
Martini 46, 143, 183
Márton 53, 183
Mártonfalva 143
Mártonfalva 143, 183
Mártoni 183
Martun 183
Meduet 133
Melényhalom 183
Meler 35, 48, 49, 55, 56, 183, 184
melin 183
Melinhalmu 36, 48, 55, 183
mély 184
Mélyér 183
Melynhalmu 183
Mend Zenth 113
Mezesallya 115
Michael 184
Michaele 47, 184
Micola 184
Mihal 184
Mihály 53, 184
Mikó 42
Mikófalv 42
Mikófalv 42, 43
Mikola 41, 42, 43, 81, 184
Mikolafalu 32, 41, 42, 43, 45, 52, 69, 70, 81, 184
Mikula 184
Minorem Danubium 141
Miquala 184
monarau bukurea 122
monte presbiteri 46, 142, 143, 188
monte presbiteri 188
montis de Titili 138
Morotua 144
Mortis 144
Mortis uuasara kuta rea 133
Mortua 144
Mortua Voyos 141
Mög-Sár 141
Mugsar 141
Mycula 184
Mykofalva 42
Mykola 72, 184
Mykolafalu 184
Mykula 184
Myler 184
nagy 140, 185
Nagyalpár 140, 184
Nagy-Alpar 54, 76, 125
Nagy-Alpár 140, 184, 185
Nagy-árok 136
Nagy-Duna 141
Nagyfalv 142
Nagygáj 169
Nagykoszmály 89
Nagylél 182
Nagysáró 193
Nagy-szék 140
Nagy-Szék 53, 75, 140, 185
Nagy-szikla 142
Nagyszőlős 199
Nagy út 142
Nandir 185, 186
Nandirdi 47, 54, 75, 76, 185
nándor 185, 186
Nándor 186
Nándord(i) 185
Nándorfehérvár 167
Nandorthou 185
Nándor-tó 185
Nandur 185, 186
Nandurdi 185, 186
Nandurtou 33, 46, 53, 78, 185, 186
Nandurtow 185
Naszály 186
Nazal 35, 45, 52, 186
Neemia 49, 56
Nemcsény 63
Nempchen 63
Nempcsény 63
Nesku 35, 45, 52
Neugrad 118
nigram silvam 142
Nikola 184
Nitra 32, 35, 45, 46, 48, 52, 55, 134, 186
Nitrahwa 186
Nitram 186
Nitrava 186
Nitrie 186
Nitra 186
Nógrád 118

Nove Civitatis 46, 121, 128, 205
Nyitra 186
nyl[ri]e 102
Nyitra 186
Óbudaörs 187
Obuda Wrs 187
Odoword 203
Oduord 203
Odward 203
Odwarth 203
Okur 137
Olpar 155
Olper 155
omlik 65
Opar 155
Ordugsara 187
Orduksara 27, 44, 51, 86, 89, 90, 187
Orodiensi 126
Oronos 155
Oronyos 155
Orr 168
Ostra 33, 46, 53, 78, 80, 187
Ostrá 187
Ostrý vrch 163
Oszra 187
Osztora 186, 187
Osztra 187
Oztra 187
öcs 164
ör 188
ördög 187
Ördög 187
Ördög sara 27, 187
Ördög-szikla 142
öröl 188
Örs 187, 188
örvény 188
Pagran 35, 45, 52, 66, 190
pap 143, 188
Pap-hegy 53, 143, 188
Pap hegye 143, 188
Pap-mál 142
Párkány 175
Parvum Danubium 141
Pata 188
patak 137
Pehl 189
Pehleh 189
Pél 189
Pély 189
Pelew 189
Pelli 189
Pelő 189
Pelu 35, 48, 49, 54, 56, 189
Perec 190
Perecz 190
Pet 168
Pete 84
Peteñ 84, 171
Petenad 84
Petend 84, 85, 171
Petened 84
Peteny 84
Petlend 97
petra 147
Petrus 168
Philippus 109
Phys 168
Pilis 189
piscina Rotunda 46, 125, 147, 176
Pleš 189
Pleseuiche 189
Plesewycze 189
Plesiuiche 189
Plesiucze 44, 50, 83, 84, 89, 90, 189
Plešivica 189
Plesivice 93, 189
Plesovica 189
Plesuche 189
Plesuice 189
Plesyuiche 189
Pleszew 189
Podhájska 158
Pogoráne 190
Pogorány 190
Pogran 190
Pográny 190
Popmal 142
Poroztolnuk 117
Pota 188, 189
Pote 46, 53, 167, 188, 189
presbiter 142, 143, 188
Presthuch 190
Prestuc 90, 190
Prestuch 190
Prestucz 44, 51, 80, 83, 84, 90, 190
primum Sar 141
Pristuc 190
Prisztuc 90, 190
Qalač 175
Questest 177
Quinqueecclesiensis 147
Radmera 45, 51, 75, 112, 181
Radoměrja 182
rea 133
Regia Civitas 166
Richaz 73, 190,
Rikachi 38, 72
RikachiArtand 33, 38, 46, 52, 72, 73, 190, 191
Rikachiarthand 190
Rikács 73, 190, 191
Rikácsártánd 191
Rikácsártánd 73, 190, 191
Rotonda 176
Rotundvm 148
Rykachiartand 190
Rykalch 72, 190
Saag 96, 191
Saagh 96, 191
Saap 192
Saary 193
Saaskeowj 114
Saaskev 114
Saaskew 114
Saasku 114
Saaskw 114
Saaxkui 114

Saaxkuu 114
Sac 191
Sacer Mons 148
Sach 191
Sachsenstein 116
Sag 191
ság 96, 192
Ság 96, 191, 192
Sagh 96, 191
Sághpuszta 96, 105
Sagi 33, 34, 47, 48, 49, 54, 55, 56, 68, 76, 78, 95, 96, 103, 104, 127, 129, 134, 191
Sági 96, 101, 191, 192
Sagienses 127
Sagu 96
Sagy 68, 95, 96, 99, 105, 191
Sala 109
Salamon 109
Samco 196
Samto 34, 45, 52, 63, 64, 196
Sancti Adalberti 166
Sancti Benedicti 170, 171
Sancti Benedicti de Grana 171
Sancti Crucis 176
Sancti Martini 197
Sanctus Adalbertus 166
Sap 192
Sáp 192
Sápi 192
Sapi 33, 48, 49, 55, 56, 192
Sapy 192
Sar 141, 193
sár 187, 192, 193, 194
Sár 141, 192
Sarac(s)ka 90, 192
Saracska 192
Saraska 129, 192
Sari 32, 38, 45, 52, 69, 70, 71, 121, 193
Sári 193
Saro 193
Sáro 41, 43, 193
Sárófalu 42, 69, 193
Sároj 193
sarok 194, 199
Sarok-ér 193
Saroo 193
Sarosthow 194
Sáros-tó 53, 125, 148, 194
Sarou 193
Saroufalu 32, 41, 43, 45, 52, 69, 70, 193
Sarov 193
Šarovce 41
Sarow 72, 193
Saroy 193
Sárpatak 194
Sarraczka 44, 51, 83, 84, 90, 125, 129, 192
Sarraska 192
Sarrazka 192
Sarro 193
Saruly 101, 138, 194
Saruly-hegy 138
Saruly-tó 101
Sarustou 33, 46, 53, 78, 148, 194
Sarwltou 101
Sary 193
sas 116
Sasal 113, 116, 195
Sasalj 116
Sashat 133
Saske 114
Saskew 114
Saskő 116, 117, 195
Saskőváralja 115, 116
Sasku 114
Saskw 114, 117
Šašovské Podhradie 116
Sásskeeő 114
Sava 207
Savica 207
Savnic 167
savnica 167
Sazkew 114
Scamto 196
Sceguediensi 126
Scempse 63
Scertora 121, 133
Sceulleus 31, 44, 51, 80, 86, 90, 198
Sceullews 198
Scevleus 198
Schepel 144
Sciasko 114
Scilu 47, 54, 60, 68, 76, 80, 95, 100, 104, 105, 139, 197
Scund 196
Scylu 197
Sebastianus 109
Sebeslav 198
Sebu 109
seg 96, 192
ség 96, 192
Selus 198
Semellar 207
Semlar 32, 45, 52, 207
Semler 207
Sengew 89
Seri 193
Sevnic 167
sevnice 167
Sewlus 198
Sichoa 207
Sichoua 207
Sikua 32, 45, 51, 128, 207
Sikwa 207
Sila 197
Silu 168
Sitoua 32, 44, 45, 48, 51, 52, 55, 66, 83, 84, 90, 126, 129, 130, 134, 135, 207, 208
Sitouam 44, 83, 89, 90, 122, 125, 126, 129, 130, 207
Sitouatu 133

- Sitouatuin** 35, 46, 48, 52, 55, 122, 123, 133, 134, 135, 208
Sitoutui 133
Situa 207
Situam 207
Situatuv 133
Sitvam 207
Soběslav 198
Sobiesław 198
Sobozlou 198
Sokord 33, 48, 54, 78, 194, 195
Sokoró 195
sokorú 195
Sonuk 198
Soriul 138, 194
Sorul 48, 54, 68, 76, 95, 99, 100, 104, 105, 138, 194
Soruul 138, 194
Sosal 119
Sosol 117, 118, 119, 195
Sosold 113, 119, 195
Sosoldi 118, 119, 195
Sosolgy 74, 119, 195
Sosoly 113, 119
Ssassow 114
Strěhom 166
Strigoniense 132
Strigoniensem 166
Strigoniensi 49, 132, 166
Strigoniensis 166
Strigonium 166
Strzegom 166
Suchou 195
Sulmos 195
Sulmus 33, 46, 53, 78, 195
Sulymos 195
Sulymos-tó 196
sulyom 195
Sumuginensis 122
Surchuer 47, 54, 75, 76, 193
Surcuscheer 199
Surkoscher 199
- Surkuscher** 44, 51, 80, 83, 84, 90, 145, 199
Surul 194
Surungrad 162
Suryl 68, 95, 99, 101, 105, 194
Sus 168
Susal 119, 195
Susaldy 119, 195
Susohy 195
Susol 113, 115, 117, 118, 195
Susold 117, 119
Susolgi 9, 31, 45, 51, 75, 104, 112, 113, 114, 116, 117, 120, 195
Susolgy 119, 195
Susolul 120, 195
Susoly 113, 119
Susul 195
Sykua 207
Sythwam 129
Sythwathew 134, 208
Sythwatwin 134
Sytiaten 208
Sytoua 207
Sytouam 207
Sytouatuin 208
Sytuam 207
Sytuathw 208
Sytuatue 208
Szabolcsbáka 157
Szakál-ér 106
Szalaľő 135
Szanda 196
Szandaszőlő 196
Szántó 196
Szaradszko 192
szarm 93
Szászkő 116
Szebély 196
Szeged 126
szék 140, 185
Szék 140, 185, 196
Székesfehérvár 167
- Szem* 168
Szemdi hida 63
Szemse 63
Szentimre 63
Szentkereszt 177
Szent Kereszt 177
Szentmárton 197
Szepesárki 63
Szer-tó 121, 133
szik 140, 185
szil 197
Szil 65, 139, 197
Szila 128, 197
Szil-tó 139, 197
Szirega 197
Szitnya 199
szó 198
Szoboszló 198
Szoboszlóvásár 198
Szolnok 198
Szond 196
szónok 198
szőlő 198
szőlős 199
Szőlős 85, 86, 198
Szurkos-cser 199
szurok 194, 199
szurokfű 199
Szurok-hegy 199
Taca 58
Tacha 58, 68, 95, 99, 100, 105, 200
Taina 32, 45, 52, 69, 70, 71, 199
Tajna 199
Tajná 89, 199
Tajnasári 193, 200
Tajne 199
Taka 47, 54, 58, 68, 76, 95, 99, 100, 104, 105, 139, 200
Taka-hegy 139
talmač 87, 202
Talmach 31, 44, 51, 80, 86, 88, 202

Talmács 87, 88
Tamás-sziget(e) 142
Tapla 45, 51, 75, 77, 112, 131, 200
Tarmas 32, 45, 52, 202
Taszár 200
Tayna 70, 72, 199
Tazzar 32, 45, 51, 129, 200
Tejna 200
Tembes 63
Tenyő 189
Tepla 200
Teplá 200
Teplafő 112
Tergudi 47, 53, 75, 76, 201
Tesari 200
Tessar 200
Teszér 200
Teyna 199
Thaka 139, 200
Thalmacz 202
Thaszar 200
Thayna 199
Thebaldus 122
Thempbes 63
Thescer 200
Tholmach 202
Tholomach 202
Thorda 202
Thornua 203
Thyze 118
Tichon 118
Ticia 48, 127, 130, 134, 148, 201
Ticiam 201
Tihany 118
Tisce 130, 201
Tisciam 201
Tisjo 201
Tisza 33, 34, 35, 53, 54, 55, 68, 75, 76, 78, 95, 99, 104, 118, 128, 130, 134, 139, 178, 201
Tiszakürt 181
Titeli-hegy 138
Tiza 33, 34, 46, 47, 48, 53, 54, 68, 75, 76, 77, 78, 95, 98, 104, 105, 129, 130, 131, 201
Tizam 34, 35, 48, 49, 201
Tize 33, 46, 47, 75, 76, 78, 95, 99, 104, 130, 131, 201
Tlmače 88
tó 161, 164, 166, 176, 186, 194
Tocudi 175
Tolmach 202
Tolmachy 202
tolmács 88, 202
Tolmács 85, 86, 87, 88, 201, 202
Tolmácsi 202
Tolneher 106
Tolvé-ér 106
Topla 200
Torda 202
Tordensis 202
torma 203
tormás 203
Tormás 202
Torna 203
Tornava 203
Tornowa 46, 52, 203
Tornua 203
Tornva 203
Toyna 199
tő 135, 166, 206, 208
Tömpös 63
tőzák 110
tőzeg 110
Transilvanus 165
Transsilvano 165
Transsylvania 165
Trnava 203
Tulmach 202
Tulmas 88, 202
Turda 36, 49, 55, 202
Turdi 202
turku 136
Turma 203
Turmus 203
Turnua 203
Turnwa 203
Turul 109
Tycie 201
Tyza 118, 201
Ťrnava 203
Ucko 108, 110, 111
Uduord 203
udvar 203
Udvard 106, 203
Uetcudi 48, 54, 173, 204
Uetcudi sírja 204
Ueteudi 204
Ug 106, 107, 108, 109, 110, 111, 204
Ug-ér 58, 59, 64, 65, 68, 69, 105, 106, 109, 110, 111, 139, 204
Ugh 106
Ugo 107, 108
Ugocsa 107, 108
Ugod 107, 108, 110
Ugolin 107
Ugolino 107
Ugolinus 107
Ugra 107
ugrin 107
Ugrin 107, 108, 109
Ugrinus 107
Ugron 107
Ugrun 107
ugu 108, 109, 110
Ugu 108, 109
ugufa 110
uhu 110
Újvár 128, 205
Újváros 53, 128, 205
Uk 111
Uka 110
Ukk 107, 108, 111
Ukka 108, 110
Ukko 108
Ukkon 111

Uko 107
Ukon 111
ulteriozem Sar 141
ultra silvam 36, 49, 148, 165
Ultrasilvano 165
Ultrasylvania 165
Unuri 48, 55, 205
úr 176, 177
Urkund 107
uztura 47, 53, 187
Vaagh 205
Vác 205
Vaciensis 205
Václav 205
Vag 205
Vág 205
Vág töve 134, 206
Vagh 205
Vágtő 135
Vág-tő 206
Váh 205
vajas 206
Vajasd 206
Vajas-ér 206
Vámosladány 183
Vámosmikola 184
vár 167
váralja 115, 116
Váralja 115, 116
varsány 206
Varsány 206
vásár 198
Vck 106, 111
Vduard 203
Vduord 203
Vduordenses 203
Vers 187
vető 204
Vg 106, 111
Vgh 106, 204
Vgrin 108
Vgud 110
Vgy 106
Vidra 59

Vidre-ér 59
Vidric 77
Vidricki 112, 206
Vidrizky 206
Viniri 205
víz 139
Vk 106
Vnuri 205
Vrdugbarazda 187
Vrdugsara 187
Vrduk sara 187
Vrdung 187
Vrs 187, 188
Vrs Superior 187
Vydrizki 206
vztura 187
Waag 205
Waagh 205
Wac 53, 54, 75, 76, 205
Wacensis 47, 75, 126, 127, 205
Wach 205
Wacia 205
Waciensis 205
Wag 34, 35, 45, 46, 48, 52, 55, 134, 205
Wagethwyn 134, 206
Wagetuin 34, 46, 52, 122, 123, 133, 134, 135, 206
Wagewthwen 206
Wagh 205
Waghetum 133
Wagtu 206
Warsan 206
Wassan 206
Waz 205
Wduord 203
Wduordienses 203
Wdwarth 203
Wdword 58, 64, 203
Weteh 204
Wg 106, 107, 108
Wger 59, 105, 204
Wgh 106, 204
Wgthelek 106

Wguy 106
Wk 106
Woioser 35, 46, 52, 206
Wolue 33, 46, 47, 53, 78, 207
Wossiani 206
Wossianorum 206
Wossyani 206
Wossyanorum 206
Wrs 187
Wydrizki 45, 51, 75, 77, 80, 112, 206
Zaaskw 114
Zakal er 106
Zampto 58, 63, 64, 196
Zamtou 196
Zazkew 114, 116
Zebeli 48, 55, 196
Zecu 48, 54, 140, 196
Zegedinum 126
Želiezovce 41
Žemlary 207
Zemlén 63
Žemliare 207
Zempdyhyda 63
Zemplen 63
Zemplén 63
Zentempreh 63
Zenthbenedk 85, 171
Zenthmarton 197
Zentmartun 197
Zeules 198
Zeuleus 198, 199
Zezin 47, 53, 75, 76
Zila 53
Zilam 46, 128, 197
Ziraga 197
Zirega 46, 53, 197
Žitava 208
Zittau 207
Zobozlo 198
Zobozlow 198
Zobuzlou wasar 36, 49, 55, 146, 198
Zolnok 198

<i>Zolnuk</i> 198	<i>Zyrega</i> 197	<i>Zsitva töve</i> 134, 208
<i>Zonda</i> 196	<i>Zythwa</i> 129	<i>Zsitvatő</i> 134
<i>Zounuk</i> 35, 47, 48, 53, 54, 55, 75, 76, 198	<i>Zsemlér</i> 207	<i>Zsitva-tő</i> 208
<i>Zubuzlou</i> 198	<i>Zsikva</i> 128, 207	
<i>Zunda</i> 196	<i>Zsitava</i> 207	<i>Δανούβιος</i> 164
<i>Zunde</i> 48, 55, 196	<i>Zsitva</i> 125, 128, 129, 130, 207, 208	<i>Ιστρος</i> 164
<i>Zyla</i> 46, 53, 80, 128, 197	<i>Zsitvabesenyő</i> 158	
<i>Zylam</i> 197	<i>Zsitvakenéz</i> 178	

Summary

The aim of this work is a historical linguistic and onomastic investigation of place names in the Founding Charter of the Abbey of Garamszentbenedek. The historical linguistic analysis of the proper names and their Latin context in the document is somewhat hindered by the fact that the authentic charter from the 11th century did not survive. Only a document from the 13th century is available for linguistic examination, which is based on the authentic, 11th century founding charter, but in addition to the original text, it contains extraneous material.

Relying on the proper names of the Garamszentbenedek Founding Charter, the main objective of this paper is to lay the foundation of a novel methodology that is specialised in helping the processing of written records of doubtful authenticity.

The first chapter describes the most important characteristics of Hungarian charter writing, the status of linguistic processing of the surviving charters, and the main characteristic features of interpolated documents, being special within the family of charters. In the second chapter, the circumstances of creation of the Garamszentbenedek Charter are discussed and the philological assessment of the document is described. The third, greater unit considered the issues of historical linguistic documentary value of the interpolated charter. As the charter only survived in a transcribed format, I saw it necessary to take a closer look at the critical editions: it is crucial from the aspect of the linguistic inquiry as well, why the authors of these editions considered one or another passage to have been written in the 13th century. The original parts and the interpolated passages in interpolated texts do not bear with equal documentary value; this is why the proper names from the original and interpolated sections of the charter are analysed under a separate subheading. The first section of the fourth chapter contains the analysis of two boundary descriptions of great significance. One of these describes the immediate neighbourhood of the abbey, while the other description is one that was preserved in a further charter besides this founding document. Moreover, the 1338 charter in question was, in all probability, based on the 11th century, authentic document and not on the 13th century, interpolated one. The comparison of these two passages provided a suitable base for the study of interpolation and modifications implemented during charter transcription. Furthermore, this chapter also intends to provide some information for the historical linguistic investigation of two place names the etymology of which is very much uncertain: *Huger* and *Susolgi*. In the fourth section of the chapter, I examined how the Hungarian

place names, especially the ones translated into Latin or appearing in a Latinized form, fit into the Latin text of the charter. For a detailed investigation of the issue, the context of the study was expanded to the place names of other documents as well. Finally in the fifth and final chapter contains the indexed analytic presentation of all the fragments appearing in the charter. This historical-etymology dictionary presents the opportunity for a linguistic and onomastic synthesis, which unfortunately I could not process because of the different objective of this paper.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2013. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.